

શ્રી ઉમાસ્વાતિવાચક રચિત

તત્વાર્થધિગમ સૂત્ર

સ્વોપજ્ઞાપ્ય + ટીકા + અનુવાદસહિત

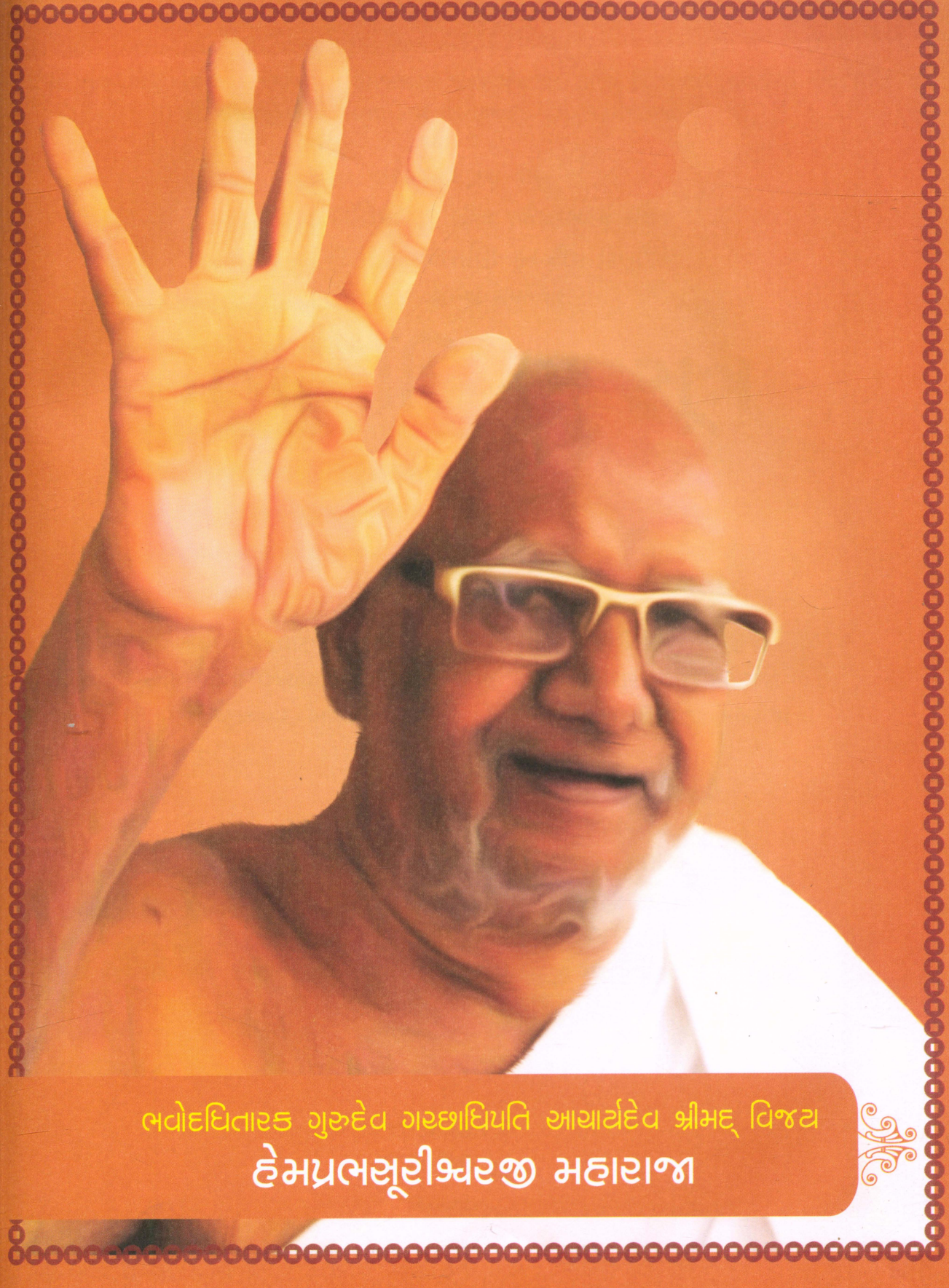
ભાગ - ૩

ગરુડાધિપતિ આચાર્ય શ્રી ઉદયપ્રભસૂરિ

❧ સુકૃત અનુમોદના ❧

તત્ત્વબોધદાત્રી પ્રવચનકાર ગરુડાધિપતી
પ.પૂ.આચાર્યદેવ શ્રી ઉદયપ્રભસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના
શિષ્ય ગણિ શ્રી અભ્યુદયપ્રભવિજયજી મ.સા. તેમજ
મુનિ શ્રી હેમર્ષિપ્રભવિજયજી મ.સા.ના વિ.સં.૨૦૭૪માં
હોટ શ્રીસંઘમાં કરેલ ચાતુર્માસની અનુમોદનાર્થે
તેમની પ્રેરણાથી શ્રીસંઘના જ્ઞાનખાતામાંથી આ ગ્રંથ
તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર ભાગ-૩ ના પ્રકાશનનો સંપૂર્ણ
લાભ શ્રી હોટ તપાગરુદ મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ -
મુંબઈએ લીધેલ છે.

તેની ભૂરી ભૂરી અનુમોદના...

ભવોદધિતારક ગુરુદેવ ગરુડાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય
દેવપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજા

॥ શ્રી પુરુષાદાનીય પાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥ ॥ શ્રી અજાહરા પાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥ ॥ શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥
 ॥ શ્રી મણિ-બુદ્ધિ-મુક્તિ-કમલ-કેશર-ચંદ્ર-પ્રભવચંદ્ર-હેમપ્રભસૂરીશ્વરેભ્યો નમઃ ॥

૫૦૦ પ્રકરણના પ્રણેતા વાચકમુખ્ય
 શ્રી ઉમાસ્વાતિવાચક રચિત સ્વોપજ્ઞભાષ્ય કલિત
 ગંધહસ્તી શ્રી સિદ્ધસેનગણિ કૃત ટીકા વિભૂષિત
 હેમગિરા વ્યાખ્યા સમન્વિત

તત્પાર્થાધિગમ સૂત્ર

ભાગ-૩

* દિવ્યાશીષ *

યોગનિષ્ઠ પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય કેશરસૂરીશ્વરજી મહારાજા
 અધ્યાત્મયોગી પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય ચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા
 પ્રશાંતમૂર્તિ પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય પ્રભવચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા

* કૃપાદષ્ટિ *

ભોપાલતીર્થોદ્ધારક ગચ્છાધિપતિ ગુરુદેવ
 આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય હેમપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજા

* હેમગિરાવ્યાખ્યાકાર + સંપાદક *

ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવશ્રી વિજય હેમપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજાના આદ્ય પટ્ટધર
 આચાર્ય ઉદયપ્રભસૂરિ

* પ્રકાશક *

શ્રી હેમગિરિ ટ્રસ્ટ,
 અમદાવાદ.

મુખ્ય સંશોધક

વિદ્યાગુરુવર્ય પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય કુલચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

માર્ગદર્શક

વિદ્યાગુરુવર્ય પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય જયસુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજ
વિદ્યાગુરુવર્ય પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય યશોવિજયસૂરીશ્વરજી મહારાજ

✽ પ્રથમ આવૃત્તિ ✽ મે -૨૦૧૯ ✽ વિ.સં. ૨૦૭૫ ✽ નકલ : ૧૦૦૦ ✽ મૂલ્ય રૂ.૩૦૦ ✽

સર્વ હક્ક શ્રમણપ્રધાન શ્રી જૈન સંઘને આધીન

તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના ત્રીજા ભાગનો પરિચય	પૃષ્ઠ
ગ્રંથ સમર્પણ.....	4
અંતરના આશીર્વચન : પ.પૂ.ગરઘાધિપતિશ્રી હેમપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજ.....	5
પ્રકાશકીય સ્ફુરણા.....	6
પુરોવચન : પૂ.આચાર્યશ્રી કુલચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.....	7-8
પ.પૂ.આ.શ્રી કેશરસૂરિજી મ.સા.ના પુસ્તકોની સૂચિ.....	9
ભૂમિકા.....	10-14
તત્ત્વાર્થની પ્રસાદી.....	15
વિષયમાર્ગદર્શિકા.....	16-18
તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર : અધ્યાય-૩.....	૧-૧૨૧
પરિશિષ્ટ ૧ થી ૧૨.....	૧૨૨-૧૪૫
પ.પૂ.આ.શ્રી ઉદયપ્રભસૂરિજી મ.સા. દ્વારા સંપાદિત પુસ્તકોની સૂચિ.....	૧૪૬

✽ પ્રાપ્તિસ્થાન ✽

(૧) શા. પોપટલાલ મિશ્રિમલજી

૪૪, ગિરધરનગર સોસાયટી, શાહીબાગ,
અમદાવાદ. ફોન : (૦૭૯) ૨૨૮૬૦૧૮૪
Mob. No. 989858123

(૨) Jayesh / Sainik C/o. Sha Parasmal & Sons

Station Road, Opp. Clock Tower,
Davangere-577001.
M. 9448384023 / 9886715371

અધ્યયનશીલ સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને તથા જ્ઞાનભંડારોને ભેટરૂપે મળી શકશે.

ટાઈપસેટીંગ : શ્રી પાર્શ્વ પ્રિન્ટર્સ, અમદાવાદ. મો. ૯૯૦૯૪૨૪૮૬૦.

॥ Shri Ajahara Parshwanathaay Namah ॥

॥ Namotthunam Samanassa Bhagavao Mahaveerassa ॥

॥ Shri Mani-Buddhi-Mukti-Kamal-Kesar-Chandra-Prabhavchandra-Hemaprabhasuribhyo Namah ॥

The Compiler of 500 scriptures

Vachaka Mukhya **Shri Umaswatiji Vachaka's**

Tattvarthadhigam Sutra

[Part-3]

together with Swopagya (his own) Bhashya along with the Gandhahasti
commentary written by **Gandhahasti Shri Siddhasen Gani**

★ Divine Blessing ★

Yognishtha Pujoyapaad Acharyadev

Shrimad Vijay **Kesarsurishwarji** Maharaja

Adhyatmayogi Pujoyapaad Acharyadev

Shrimad Vijay **Chandrasurishwarji** Maharaja

Prashantmurti Pujoyapaad Acharyadev

Shrimad Vijay **Prabhavchandrasurishwarji** Maharaja

★ Merciful Vision ★

Bhopaltirthoddharak Gachchhadhipati Pujoyapaad Acharyadev

Shrimad Vijay **Hemaprabhasurishwarji** Maharaja

★ Translator + Editor ★

Bhopaltirthoddharak Gachchhadhipati Pujoyapaad Acharyadev

Shrimad Vijay **Hemaprabhasurishwarji** Maharaja's Disciple

Pujoyapaad Acharyadev Shrimad Vijay **Udayprabhasurishwarji** Maharaja

★ Publisher ★

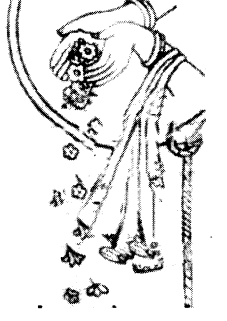
Shree Hemgiri Trust

Ahmedabad. Mob. 9925931118

First Edition : 1000 Copies May -2019 * Price : Rs. 300/- * © Shraman Pradhan Shri Jain Sangh

સમર્પણ

જેઓશ્રીની મુખમુદ્રા સદા પ્રસન્ન છે
 જેઓશ્રીની દષ્ટિમાં કાયમ વાત્સલ્ય વર્ષે છે
 જેઓશ્રીના હૃદયમાં નિરંતર શાસનપ્રેમ નીતરી રહ્યો છે
 જેઓશ્રીના રોમેરોમમાં વિશુદ્ધ સંયમી પ્રત્યેનો સદ્ભાવ ઉછળી રહ્યો છે
 જેઓશ્રીના પ્રત્યેક રક્તબિંદુમાં સર્વે જીવો પ્રત્યે અપાર કરુણા છલકાઈ રહી છે
 જેઓશ્રી ઉપર અદ્ભૂત વૈયાવચ્ચ ગુણ દ્વારા ગુરુકૃપાનો
 અપૂર્વ શક્તિપાત થયો છે એવા
 પરમ પૂજ્ય ઉદારમના, પ્રશાંત - ગંભીર સ્વભાવી,
 નિડરતા - નિખાલસતા - નિસ્પૃહતાદિ ગુણ-વૈભવ સ્વામી,
 વૃદ્ધવયે વર્ષીતપાદિ ઉગ્રતપશ્ચર્યાકારી, સુવિશુદ્ધ બ્રહ્મચારી,
 પ્રવચન પ્રભાવક, શ્રમણ સેવા વિચારક,
 મારા ઉત્કર્ષમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવનાર
 પોતાના મહત્ત્વના કાર્યો ગૌણ કરીને
 અનેક પ્રખર વિદ્વાન સંયમી પાસે મને અધ્યયન કરાવનાર
 વાત્સલ્ય-પ્રેમ-ઉજ્જ્વા આપી મને નિર્મલ સંયમ-માર્ગે આગળ વધારનાર
 ભવોદધિતારક ગુરુદેવ
 ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય
હેમપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજ
 ને સાદર સવિનય સબહુમાન સમર્પણ.

ભવદીયં ભવદ્ભ્યઃ સમર્પયામિ

જ...કૃપાકાંક્ષી
 એજ આપનો શિશુ
 ઉદયપ્રભસૂરિ

❀ અંતરના આશ્વિચંચન - શ્રુતના વધામણાં ❀

ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરી રહેલા, મોહના કાળજાળતાપથી સંતપ્ત માનવીને, શ્રુતગંગા જ અનુપમ શીતલતા બક્ષે છે.

સર્વજ્ઞ પરમાત્મા શ્રી તીર્થંકરદેવ કથિત, શ્રી ગણધર ભગવંત રચિત, શ્રુતજળનો વિવિધ સ્વરૂપે સંગ્રહ કરી પૂર્વધર આદિ પૂર્વાચાર્યોએ આ જિનશાસનને સદા નવપલ્લવિત અને આજ સુધી જીવંત રાખેલ છે. એમાંય વળી હુંડા અવસર્પિણીકાળના પ્રભાવે બૌદ્ધિક મંદતાદિ દોષોને કારણે શ્રુતગ્રહણ અતિ કઠિન થઈ પડતા. જેમ યુગપ્રધાનાચાર્ય ભગવંત શ્રી આર્યરક્ષિતસૂરીશ્વરજી આદિ પૂર્વાચાર્યોએ દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ અને ધર્મકથાનુયોગ રૂપ ૪ અનુયોગોમાં શ્રુતને વિભાજિત કરી, શ્રુતપ્રાપ્તિને સુગમ કરી, જગત ઉપર મહાન ઉપકાર કરેલ છે; તેમ શ્રુતસંગ્રહ કળાના શિલ્પી એવા વાચક પ્રવરશ્રી ઉમાસ્વામિજી મહારાજાએ સમસ્ત જૈન સંપ્રદાયોને સુસમ્મત એવા તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રની રચના કરી, જે સમગ્ર જૈન તત્ત્વામૃતના અર્ક = નિયોડ રૂપ છે.

જેના ઉપર શ્વેતાંબર દિગંબર આચાર્યોએ ખૂબ ખેડાણ, ટીકા રચવા દ્વારા કર્યું છે, એમાં શિરમોર ટીકા ગંધહસ્તી સિદ્ધસેનીય છે, જે વર્તમાન કાળે ગંધસ્તી મહાભાષ્ય તરીકે ઓળખાય છે અને જે ગ્રંથ એક દાર્શનિક સ્વરૂપે પ્રતિષ્ઠિત છે. તેની પંક્તિઓની જટીલતાને લઈ કેટલાક સમયથી તેનું વાંચન અલ્પ થઈ ગયું છે. એ પંક્તિઓની દુર્ગમતાને સુગમતાનું સ્વરૂપ આપવા આ ટીકાના રહસ્યોને પ્રગટ કરવાનું મહાભારત કાર્ય મારા આઘપટ્ટધર, પટ્ટપ્રભાવક આચાર્યશ્રી ઉદયપ્રભસૂરિજીએ હાથમાં લીધું... અનેક પ્રાચીન તાડપત્ર અને હસ્તપ્રતિઓનું માધ્યમ લઈને ખૂબ ચીવટ અને ધીરજ સાથે પ્રથમ બે ભાગનું સંશોધન-સંપાદન-પ્રકાશન કર્યું.

ડગલું ભર્યું તે ભર્યું હવે પાછું ના હટવું, ના હટવું... એવા ઉત્સાહ અને ધૈર્ય સાથે અનુવાદ યાત્રા આગળ વધારી.

સમુદાય-શાસનના અનેક કાર્યો, વિહારો, પ્રભાવક ચાતુર્માસો આદિ સાથે અત્યંત વ્યસ્તતા વચ્ચે પણ ત્રીજા અધ્યાયનો ભાવાનુવાદ પૂર્ણ કર્યો છે, જે મારા માટે અને સમુદાય માટે ગૌરવનો વિષય છે.

આ પરિશ્રમ સાધ્ય ભગીરથ કાર્યમાં પંન્યાસશ્રી યુગપ્રભવિજયજી, ગણિવર્યશ્રી અભ્યુદયપ્રભવિજયજી આદિ સર્વ મુનિ ભગવંતો સહાયક બન્યા એ પણ ખૂબ અનુમોદનીય છે.

એમની ભાવના ભાવિમાં ક્રમશઃ દશે અધ્યાયનો અનુવાદ કરવાની છે. નિર્જરાલક્ષી આ મહાન શ્રુતકાર્ય શીઘ્રાતિશીઘ્ર, નિર્વિઘ્નપણે, સંપૂર્ણતાના શિખરને આંબે ! એવા મારા અંતરના શુભાશીષ એમને પાઠવું છું.

અને પ્રસ્તુત ત્રીજા અધ્યાયના અધ્યયન-અધ્યાપન દ્વારા મુમુક્ષુ વર્ગ આત્મ કલ્યાણને સાથે એજ અંતરેચ્છા.

- આચાર્ય વિજય હેમપ્રભસૂરિ

❀ પ્રકાશકીય સ્ફુરણ ❀

સકલ શ્રીસંઘની સમક્ષ સ્વોપજ્ઞભાષ્ય અને સિદ્ધસેનીય ટીકાના અનુવાદ સહિત તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયને પ્રકાશિત કરતાં અમે અત્યંત હર્ષની લાગણી અનુભવીએ છીએ.

૫૦૦ ગ્રંથના સર્જનહાર વાયકપ્રવરશ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજે તત્ત્વાર્થસૂત્ર-ભાષ્યની રચના કરેલ છે. જેમાં મોક્ષમાર્ગ = ધર્મની શરૂઆતથી માંડી મોક્ષ પ્રાપ્તિ સુધીનો માર્ગ એટલે કે આત્મા પરમાત્મા સ્વરૂપ બને તે પર્યન્તની આત્મ સાધના માટે ઉપયોગી સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રનું સ્વરૂપ વગેરે વિષયોનું આ સુત્રમાં નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. કુલ ૧૦ અધ્યાયમાં આ સૂત્ર વિભાજિત છે. આ સૂત્ર + સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય ઉપર, ગંધહસ્તી તરીકે ઓળખાતા શ્રી સિદ્ધસેનગણિજીએ કુલ ૧૮૨૮૨ શ્લોક પ્રમાણ વિશાલકાય ટીકા રચેલી છે. આ ટીકા ગંધહસ્તીટીકા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

આ સુંદર ટીકા સૂત્ર અને ભાષ્યના રહસ્યોને ખુલ્લા કરી ગ્રંથને સ્પષ્ટ કરે છે. તેમ છતાં ટીકાની ગહનતા, વિશાળતાને કારણે કેટલાક મુમુક્ષુ વર્ગને પદાર્થ હૃદયંગમ ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. તેથી જિજ્ઞાસુ વાયક વર્ગને સ્પષ્ટ વિશદ બોધ થાય તે ધ્યાનમાં રાખી, પૂજ્યપાદ યોગાનિષ્ઠ આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય કેશરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના સમુદાયના ગચ્છાધિપતિ પરમોપકારી ભોપાલ તીર્થોદ્ધારક આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય હેમપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજાના આઘપટ્ટધર તત્ત્વબોધદાયી પ્રવચનકાર આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય ઉદયપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજે ‘હેમગિરા’ નામે ગુજરાતી વ્યાખ્યા = અનુવાદ કરેલ છે. આ સરલ + સુબોધ અનુવાદને વાંચ્યા પછી વાસ્તવમાં તે હેમગિરા છે એવું જણાયા વગર રહેશે નહિ. પ્રાચીન મુદ્રિત પ્રકાશનોમાં રહેલી અશુદ્ધિઓને ૧૨ હસ્તલેખિત પ્રતો દ્વારા દૂર કરીને મૂળગ્રંથ તથા ટીકાને શુદ્ધ કરવાનું અને અધ્યેતા વર્ગને કુશલ અધ્યાપકની ગરજ સારે તે રીતે સ્પષ્ટ ગુજરાતી વ્યાખ્યા લખવાનું એક અત્યંત આવશ્યક અને ઉપયોગી કાર્ય પૂ. આચાર્યશ્રીએ કરેલ છે.

આજના સમયને અનુરૂપ, સમસ્ત જૈન સમાજને આદરણીય એવા આ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના પહેલા, બીજા અધ્યાયના સભાષ્ય, સટીક, સાનુવાદ પ્રકાશન પૂર્વે થઈ ચુક્યા છે. આ ત્રીજા અધ્યાયના સભાષ્ય, સટીક, સાનુવાદ પ્રકાશનનો પ્રથમ લાભ અમારા ટ્રસ્ટને મળવા બદલ અમે ગૌરવ અનુભવીએ છીએ.

આ ત્રીજા અધ્યાયના પ્રકાશનમાં સંપૂર્ણ આર્થિક લાભ લેનાર શ્રી ફોર્ટ તપાગચ્છ મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ - મુંબઈ પણ ધન્યવાદને પાત્ર છે, જેમણે ઉદારતા પૂર્વક આ લાભ લીધો.

પ્રાન્તે, પ્રસ્તુત તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રના અધ્યયન-પરિશીલન અને પરિણમન દ્વારા સહુ કોઈ પરમપદને વહેલી તકે પ્રાપ્ત કરે એ જ મંગલકામના.

લિ.

શ્રી હેમગિરિ ટ્રસ્ટ,

અમદાવાદ

પુરોવચન

સમસ્ત જિનશાસનનો સાર પ્રભુવીરે ઈન્દ્રભૂતિ ગૌતમસ્વામીને માત્ર ત્રણ પદ સ્વરૂપ ત્રિપદી ‘ઉપ્પન્નેઙ્ગ વા વિગમેઙ્ગ વા ધુવેઙ્ગ વા’ આપી તેમ ઉમાસ્વાતિ મ.સા.એ જિનશાસનના બધા મૌલિક પદાર્થોનો સંગ્રહ માત્ર ૨૦૦ થી ઓછા શ્લોક પ્રમાણ સૂત્રમાં કરી દીધો અને એ સૂત્ર એટલે ‘તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર’.

ઉમાસ્વાતિ મ.સા.એ સમસ્ત જિનશાસનના મૌલિક પદાર્થોને દશ વિભાગરૂપ અધ્યાયમાં સમાવેશ કરી દીધો. કદાચ પ્રભુ વીર પછી ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં વધુમાં વધુ પદાર્થોનું નિરૂપણ કરનાર કોઈ હોય તો એક માત્ર આ મહાપુરુષ ઉમાસ્વાતિ મ.સા. એટલે જ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણમાં પણ કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય મ.સા.ને કહેવું પડ્યું કે ‘ઉપોમાસ્વાતિ સંગ્રહિતારઃ’ અને આ કારણથી પૂર્વના મહાપુરુષોએ આ ગ્રંથને ‘અર્હતપ્રવચનસંગ્રહ’ તરીકે પણ ઓળખાવ્યો છે.

□ ગ્રન્થકર્તા ૧૦ પૂર્વધર અને સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યકાર :

ઉચ્ચનાગરી શાખાના આચાર્ય ઘોષનન્દિસૂરિ મ.સા.ના શિષ્ય વાયકવર્યશ્રી ઉમાસ્વાતિ મ.સા. થયા. તેઓ પ્રાયઃ ૧૦ પૂર્વધર હતા અને લગભગ વિ.સં. ૩૬૦માં થયા છે. તે તત્ત્વાર્થસૂત્રમૂલના અને ભાષ્યના કર્તા સંભવે છે. અથવા હિમવત્ સ્થવિરાવલી પ્રમાણે રાજા ખારવેલના સમયમાં જે ૧૦ પૂર્વધર ઉમાસ્વાતિજી મ.સા. થયા તે મૂલસૂત્રકાર અને ભાષ્યકાર સંભવે છે અને તેઓના શિષ્ય સ્થામાચાર્ય હતા. જેઓ દ્રવ્યાનુયોગનો મહાન ગ્રંથ ‘પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર’ના રચયિતા હતા.

પ્રભુ વીરના શાસનમાં ચાર અનુયોગો છે - દ્રવ્યાનુયોગ (૧), ચરણકરણાનુયોગ (૨), ગણિતાનુયોગ (૩), કથાનુયોગ (૪). આ ચાર અનુયોગમાંથી કથાનુયોગ સિવાય ત્રણેય અનુયોગ વિષયક પદાર્થોની વિચારણા કરવામાં આવેલ છે. તેથી આ ‘તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર’ દરેક સંપ્રદાયને સર્વમાન્ય છે. આ સર્વમાન્યતા જ આ સૂત્રનું મહત્ત્વ અને ગાંભીર્યતા જણાવે છે. આ સૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયમાં મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ કરતા સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાનનું વિસ્તૃત નિરૂપણ કરેલ છે. દ્વિતીય અધ્યાયમાં જીવતત્ત્વનું વિસ્તૃત નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે અને પ્રસ્તુત તૃતીય અધ્યાય ‘લોકપ્રજ્ઞાસિ’માં અધોલોકનું અને તેમાં રહેલ નારકો અને તિર્ય્છાલોકનું અને તેમાં રહેલ મનુષ્ય અને તિર્ય્યોનું નિરૂપણ પોતાની આગવી શૈલીથી કરેલ છે.

સાતેય પૃથ્વીના નામ સાથે ત્યાંના નરકાવાસોનું વર્ણન, નરકના જીવોની લેશ્યાઓ, પરસ્પર વેદના-ક્ષેત્રવેદના-પરમાધામીકૃત વેદના, ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય, કયો જીવ કઈ નરકમાં ઉત્પન્ન થાય અને કઈ નરકમાંથી આવેલો જીવ સમ્યક્દર્શનાદિ યાવત્ મોક્ષ પામી શકે તેનું નિરૂપણ તથા મનુષ્ય, સ્ત્રી, તિર્ય્ય વિ. કઈ નરક સુધી જઈ શકે. આ પ્રમાણે નરકનું વિસ્તૃત વર્ણન તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપરથી આ ગંધર્વસ્તી ટીકામાં પોતાની આગવી શૈલી અને પ્રૌઢતાપૂર્વક નિરૂપણ કરેલ છે.

આ જ પ્રમાણે તિર્ય્છાલોકમાં દ્વીપ-સમુદ્રો, સમુદ્રના પાણીનો સ્વાદ, દ્વીપ-સમુદ્રની પહોળાઈ વિ.નું

વિસ્તૃત વર્ણન અને એમાં પણ ખાસ જંબૂદ્વીપનું વર્ણન, તેમાં રહેલી જગતી, મેરૂપર્વત તથા જંબૂદ્વીપના જ સાતક્ષેત્ર અને છ પર્વતોનું વિસ્તાર, ઊંચાઈ, પહોળાઈનું સચોટ રીતે વર્ણન કરવામાં આવેલ છે.

મનુષ્યોમાં પણ આર્ય અને અનાર્યના ભેદો, કર્મભૂમિ અને અકર્મભૂમિની સંખ્યા તથા મનુષ્ય અને તિર્યચોનું આયુષ્ય, કાયસ્થિતિ વિ.નું રોચક વર્ણન છે.

આ પ્રસ્તુત તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયનો સંશોધન + સંપાદન + અનુવાદ પ.પૂ. યોગનિષ્ઠ આચાર્યશ્રી વિજય કેસરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના સમુદાયના ગચ્છાધિપતિ ભોપાલતીર્થોદ્ધારક આ. શ્રીમદ્ વિજય હેમપ્રભસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના આઘપટ્ટધર પટ્ટપ્રભાવક વિદ્યાવ્યસની આ. શ્રીમદ્ વિજય ઉદયપ્રભસૂરીશ્વર મ.સા.એ કરેલ છે. ખરેખર ! આ ગંધહસ્તી ટીકાને સૌપ્રથમ વાંચવી એ જ સામાન્ય સાધુ/સાધ્વીનું કામ નથી અને તેમાં પણ ટીકા વાંચી અને તેનો રહસ્યાર્થ પામી હસ્તલિખિત પ્રતોના આધારે સંશોધન કરી પોતાની અજોડ વિવેચનશક્તિથી બાલજીવોને પ્રભુના શાસનના મૌલિક પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય તે માટે તેમનો પ્રયાસ ખૂબ જ અનુમોદનીય છે. આ પૂર્વે પણ તેઓશ્રીએ પ્રથમ અને દ્વિતીય અધ્યાયનો અનુવાદ કરેલ છે. જે સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને વાંચન માટે ખૂબ જ ઉપયોગી બનેલ છે. તે જ રીતે આ ત્રીજા અધ્યાયનો અનુવાદ પણ સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને વાંચનમાં ઉપયોગી બને એ જ અભ્યર્થના.

આ ત્રીજા અધ્યાયનો અનુવાદ નિરીક્ષણ કરવા મને મોકલીને ખરેખર મને સ્વાધ્યાયની તક આપી છે તે અનુમોદનીય છે. વાંચતા વાંચતા મને જે સ્ફુર્યું છે તે ત્યાં ત્યાં લખ્યું છે.

યથાર્થ ભાવાનુવાદ તૈયાર કરવા માટેની (ઉત્સૂત્ર ભાષણ ન થઈ જાય તે રીતે) તેમની સાવધાની અને કાળજી અત્યંત પ્રોત્સાહન-સરાહના પાત્ર છે.

આવા ઉત્તમ ગ્રંથના અધ્યયન આદિ દ્વારા સૌ મોક્ષમાર્ગ સ્વરૂપ સંવર = સંયમ અને નિર્જરા = તપના ભાગી બની શીઘ્રતયા મોક્ષ = સંપૂર્ણ અહિંસાને પામો એવી અંતરની શુભકામના.

તરણ-તારણહાર જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ લખાયું હોય તેનું ત્રિવિધે ત્રિવિધે મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

લિ.

આચાર્ય વિજય કુલચંદ્રસૂરિ

ઉમરા-સૂરત.

વૈશાખ-સુદ-૧૧

શાસન સ્થાપના દિન.

પ. પૂ. યોગનિષ્ઠ આચાર્યશ્રી વિજયકેશરસૂરીશ્વરજી મ.સા.

દ્વારા રચિત રસભરપૂર સાહિત્ય અને ગ્રંથ રત્નોની સૂચિ

❖ ગુજરાતી ભાષાના પ્રકાશન ❖

૧. આત્મવિશુદ્ધિ
૨. આત્મજ્ઞાન પ્રવેશિકા
૩. આત્માનો વિકાસ ક્રમ અને મહામોહનો પરાજય
૪. ધ્યાન દિપીકા
૫. યોગ શાસ્ત્ર-ભાષાંતર
૬. સમ્યક્ દર્શન
૭. પ્રભુના પંથે જ્ઞાનનો પ્રકાશ
૮. આનંદ અને પ્રભુ મહાવીર
૯. મહાવીર તત્ત્વ પ્રકાશ
૧૦. પ્રબોધ ચિંતામણિ
૧૧. ધર્મોપદેશ તત્ત્વજ્ઞાન
૧૨. શાન્તિનો માર્ગ
૧૩. ગૃહસ્થ ધર્મ
૧૪. નીતિમય જીવન
૧૫. નીતિવિચાર રત્નમાલા
૧૬. મહાબલ મલયાસુંદરી ચરિત્ર-ભાષાંતર
૧૭. સુદર્શના ચરિત્ર એટલે સમલીવિહાર-ભાષાંતર
૧૮. દશવૈકાલિક-ભાષાંતર
૧૯. અદ્ભુત યોગીની અમરકથા
૨૦. હસ્તરેખા-સંજીવની
૨૧. શ્રી તપાગચ્છ વંશાવલી
૨૨. માર્ગદર્શક ગુરુદેવ અને આદર્શ ગચ્છાધિરાજ
૨૩. આદર્શ ગચ્છાધિરાજ
૨૪. પ.પૂ.આચાર્યશ્રી વિજયકમલસૂરીશ્વરજી મ.સા.નું જીવનચરિત્ર
૨૫. ધર્મરત્નના અજવાળા એટલે ધર્મરત્ન-ભાષાંતર

૨૬. ધર્મરત્નપ્રકરણ (મૂલ તથા અર્થ સહિત)

૨૭. અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ અર્થ સહિત

૨૮. મુક્તિ માર્ગનો સાથી

૨૯. નિત્ય આરાધના

૩૦. દિપાવલી આરાધના વિધિ

❖ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રતાકારે ❖

૩૧. જ્ઞાનવિમલસૂરિકૃત કલ્પસૂત્રના ઢાળીયા

૩૨. મહાબલ મલયા સુંદરી ચરિત્ર-ભાષાંતર

૩૩. સુદર્શના ચરિત્ર એટલે સમલી વિહાર-ભાષાંતર

૩૪. શ્રી પંચ સૂત્ર-ભાષાંતર

૩૫. ધર્મરત્નના અજવાળા એટલે ધર્મરત્નપ્રકરણ-ભાષાંતર

❖ હિન્દી ભાષા में पुस्तकाकार में ❖

૩૬. આત્મજ્ઞાન પ્રવેશિકા

૩૭. આત્મવિશુદ્ધિ

૩૮. પ્રભુ કે માર્ગ में જ્ઞાન का प्रकाश

૩૯. શાન્તિ का मार्ग

૪૦. ગૃહસ્થ ધર્મ

૪૧. નીતિમય जीवन

૪૨. ધર્મોપદેશ તત્ત્વજ્ઞાન

૪૩. ધ્યાન दीपिका

૪૪. મલયાસુન્દરી ચરિત્ર

૪૫. પથ પ્રદર્શક ગુરુદેવ

❖ અંગ્રેજી ભાષા में पुस्तकाकार में ❖

૪૬. Knowledge of Soul

❖ મરાઠી ભાષા में पुस्तक ❖

૪૭. આત્મજ્ઞાન પ્રવેશિકા

ભૂમિકા

વાચકપ્રવરશ્રી ઉમાસ્વાતિ રચિત તત્ત્વાર્થસૂત્ર + ભાષ્ય આધારિત ગંધહુસ્તીટીકા નામે પ્રચલિત આકર ગ્રંથ જે શ્રી સિદ્ધસેનગણિ મહારાજે વિદ્વદ્ભોજ્ય વિશિષ્ટ શૈલીમાં રચેલ છે, તેનો ગુર્જરાનુવાદ કરવાનું સૌભાગ્ય અમોને સાંપડ્યું. આજથી પ્રાચે ૧૨ વર્ષ પૂર્વે આનો પ્રથમ અધ્યાય અને ત્રણ વર્ષ પૂર્વે આનો બીજો અધ્યાય અનુવાદિત થઈ પ્રકાશિત થયેલ.

દાર્શનિક ચર્ચાઓ, આગમિક પદાર્થો, નયગર્ભિત વિચારણાઓથી ભરચક આ જટિલ ટીકા-ગ્રંથ પર કલમ ચલાવવા માટે ઘણી આટીઘુંટી વચ્ચેથી પસાર થવું પડેલ, તે આ સર્વ હકીકતોનો ઉલ્લેખ બીજા અધ્યાયના પ્રકાશન વખતે લખાયેલ ‘ભૂમિકા’ હેઠળ કરેલ છે.

ઘણા સાધુ-સાધ્વી ભગવંતોને આ પ્રકાશન અધ્યયન માટે તેમજ પંડિતવર્યોને પઠન-પાઠન માટે ઉપયોગી નીવડ્યું છે. અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રેમી કેટલાક સાધ્વી ભગવંત/પંડિતો દ્વારા આ ગ્રંથના ત્રીજા અધ્યાયના અનુવાદના પ્રકાશન માટે સૂચન પણ આવ્યા, જે અમારૂં સૌભાગ્ય હતું. ઘણા અધ્યયન રસિક વાચકોની માંગને ધ્યાનમાં લઈ આ ત્રીજા અધ્યાયનો અનુવાદ બહાર પડી રહ્યો છે. વિ.સં. ૨૦૭૨માં તત્ત્વાર્થનો બીજો અધ્યાય બીજા ભાગમાં બહાર પડેલ છે. તેમજ વિ.સં. ૨૦૭૩માં પ્રથમ અધ્યાયરૂપ પ્રથમ ભાગની બીજી આવૃત્તિ બહાર પડેલ છે. હાલ ૪થા અધ્યાયનું છેલ્લું પ્રૂફ સંશોધન કાર્ય ચાલુ છે. પાંચમા અધ્યાયનું અનુવાદ કાર્ય પણ ચાલી રહ્યું છે. વાંચના, વ્યાખ્યાનાદિ અંગેની વધતી જવાબદારીઓને લઈ પ્રસ્તુત કાર્યમાં જોઈએ તેવી ગતિ થતી નથી.

‘તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રનું મહત્ત્વ’ વગેરે વિષયોની વિસ્તૃત વિચારણા પ્રથમ ભાગની ભૂમિકામાં કરી દીધી છે. તેમજ ‘તત્ત્વાર્થ તીર્થની તારક યાત્રા’ વગેરે વાતોને બીજા ભાગની ભૂમિકામાં જણાવી દીધી છે. તેથી આ ભાગમાં માત્ર સહકારી અને ઉપકારીઓનું સ્મરણ કરી ભૂમિકાને પૂર્ણ કરું છું.

*** હે ઉપકારી ! એ ઉપકાર તમારો કદીય ન વિસરું ***

પૂજ્યપાદ શાસન પ્રભાવક, વિદ્યાદાતા આચાર્યદેવશ્રી કુલચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા. તેઓશ્રી દ્વારા શાસનના અનેક કાર્યોમાં તેમજ પોતાના ચાલતા શ્રુત સંશોધન આદિ કાર્યોમાં વ્યસ્ત હોવાથી સંપૂર્ણ ભાષાંતર તપાસી આપવું શક્ય નહોતું. તેમ છતાં જેઓશ્રીએ શ્રુત પ્રત્યેની ભક્તિ અને મારા પ્રત્યેની લાગણીથી તે તે ક્લિષ્ટ પદાર્થોમાં ખૂબજ સુંદર, સ્પષ્ટ, શાસ્ત્રાનુસારી સમાધાનો દર્શાવ્યા. શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ સંદિગ્ધ સ્થાનો તપાસી આપવાનું ભગીરથ કાર્ય કરી આપી ખૂબ જ ઉપકાર કર્યો છે. એ રીતે અનુવાદની ઉપાદેયતામાં જબરદસ્ત વધારો કર્યો છે. શાસ્ત્રીય પદાર્થો ઉપરનું તેઓશ્રીનું અપ્રતિમ પ્રભુત્વ જોઈ હૈયામાં હર્ષ ઉછળવા લાગ્યો.

* પરોપકારાય સતાં વિભૂતયઃ *

પૂજ્યપાદ સિદ્ધિસૂરિ બાપજી મ.સા.ના પ્રાચીન સાહિત્ય સંશોધક આચાર્યદેવ શ્રી મુનિચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની આજ્ઞા-સૂચના અનુસાર એમના સમુદાયના વૈયાવચ્ચી, વિદ્વંષી, નિઃસ્પૃહી સાધ્વી ભગવંતે (ક્યાંય પોતાનું નામ નહીં આપવાની શરત સાથે) આખું સટીક ભાષાંતર સૂક્ષ્મતાથી તપાસી, મૂલ્યવાન સૂચના, સુધારા-વધારા કરી આપી જે સહાયક ભાવ દર્શાવ્યો તે કદી ભૂલાય તેમ નથી.

* સંહતિ કાર્યસાધિકા *

મારા નિમ્નલિખિત સહવર્તી, અંતેવાસી, વિદ્યાશિષ્ય એવા સાધુઓએ મહાન કાર્યને પોતાના સ્વાધ્યાયનો જ એક અંગ બનાવી આ આખું ભાષાંતર, સંપાદન, સંશોધન કાર્યમાં મહત્ત્વનો સિંહફાળો આપ્યો છે. તેમજ સમુદાયવર્તી સાધ્વીજી ભગવંતોનો સહયોગ આ કાર્યનું ચાલક બળ છે.

આટલી વિશાળ ઉંડી ટીકાનું ભાષાંતર કરવામાં છદ્મસ્થતા આદિ દોષોના કારણે ભૂલો થવાની શક્યતા રહે જ. એ જો કોઈ સારી રીતે અક્ષરશઃ તપાસીને ન આપે તો એ છપાવવું શક્ય ન બને. પણ આ સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોએ ધીરજતાપૂર્વક સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી તપાસી, ખૂબ સહયોગ આપી ઉપકાર કર્યો છે. એમણે પણ ભાષાંતરમાં જ્યાં જ્યાં ક્ષતિઓ જણાઈ તે મને જણાવી, એ ક્ષતિઓ દૂર કરવામાં મદદ કરી છે.

* સંઘે શક્તિ કલૌ યુગે *

સંશોધન-સંપાદન કાર્યમાં સહયોગી મહાત્માઓના શુભ નામો : પંન્યાસ શ્રી યુગપ્રભવિજયજી મ.સા., ગર્ણિવર્ચશ્રી અભ્યુદયપ્રભવિજયજી મ.સા., મુનિરાજશ્રી અર્પણપ્રભવિજયજી મ.સા., મુનિરાજશ્રી સમર્પણપ્રભવિજયજી મ.સા.

અમારા યોગનિષ્ઠ આ.પૂ.શ્રી કેશરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના સમુદાયના સા.શ્રી વજ્રસેનાશ્રીજી મ.સા.ના શિષ્યા સા.શ્રી વિરતિધરાશ્રીજી મ.સા., સા.શ્રી ગુપ્તિધરાશ્રીજી મ.સા., સા.શ્રી હર્ષગુણશ્રીજી મ.સા.ના શિષ્યા સા.શ્રી જયરત્નાશ્રીજી મ.સા., સા.શ્રી કાવ્યરત્નાશ્રીજી મ.સા., સા.શ્રી જિતરત્નાશ્રીજી મ.સા., સા.શ્રી યશપ્રભાશ્રીજી મ.સા.ના શિષ્યા સા.વિરતિપ્રભાશ્રીજી મ.સા., સા.શ્રી દર્શનપ્રભાશ્રીજી મ.સા., સા.શ્રી કીર્તનપ્રભાશ્રીજી મ.સા., પૂ.શ્રી રામસૂરીશ્વરજી હહેલાવાળાના સમુદાયના વિદ્વંષી સા.શ્રી આગમરત્નાશ્રીજી મ.સા., સા.શ્રી અક્ષતરત્નાશ્રીજી મ.સા. તથા પૂ.શ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના સમુદાયના વિદ્વંષી સા. દિવ્યપ્રજ્ઞાશ્રીજી મ.સા. આદિ સાધ્વી ભગવંતોએ જે નિઃસ્વાર્થ સહયોગ આપ્યો છે તે પણ ખરેખર સરાહનીય છે.

પ્રસ્તુત પ્રકાશનને ટાઈપસેટીંગ આદિ કરવા દ્વારા સર્વાંગ સુંદર બનાવી સમયસર પ્રકાશિત, મુદ્રિત કરવામાં અમદાવાદના શ્રી પાર્શ્વ પ્રિન્ટર્સવાળા શ્રી વિમલભાઈ પટેલે જે કાર્ય કુશળતા દાખવી છે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે.

* સાહસાત્ સિદ્ધિઃ *

અતિ ગૂઢ પદાર્થોથી ભરપૂર એક મહાન ગ્રંથનું સટીક ભાષાંતર એ એક સાહસ તો છે જ, છતાં એ સાહસ ખેડ્યું છે. કેમકે વાચકશ્રીએ પોતે જ ૨૯, ૩૦, ૩૧મી સંબંધ કારિકામાં કહ્યું છે કે -

બ્રુવતોઽનુગ્રહબુદ્ધ્યા, વક્તુસ્ત્વેકાન્તતો ભવતિ ॥૨૯॥

શ્રમમવિચિન્ત્યાત્મગતં, તસ્માચ્છ્રેયઃ સદોપદેષ્ટવ્યમ્ ।

આત્માનં ચ પરં ચ હિ, હિતોપદેષ્ટાનુગૃહ્ણાતિ ॥૩૦॥

નર્તે ચ મોક્ષમાર્ગાદ્ધિતોપદેશોઽસ્તિ જગતિ કૃત્સ્નેઽસ્મિન્ ।

તસ્માત્ પરમિમમેવેતિ મોક્ષમાર્ગં પ્રવક્ષ્યામિ ॥૩૧॥

ઉપકાર બુદ્ધિથી સંભળાવનાર વક્તાને તો એકાન્તે ધર્મ થાય જ ॥૨૯॥

માટે પોતાના પરિશ્રમનો જરાય વિચાર કર્યા વિના શ્રેયઃકારી ઉપદેશ હંમેશા આપવો જોઈએ. કારણકે હિતોપદેશ કરનારો સ્વ અને પરનો અનુગ્રહ કરનાર થાય જ છે. ॥૩૦॥

આ સમસ્ત જગતમાં મોક્ષમાર્ગના ઉપદેશથી અન્ય કોઈ હિતોપદેશ નથી. તેથી શ્રેષ્ઠ એવા મોક્ષમાર્ગને હું કહીશ. ॥૩૧॥

વાચકશ્રીના આ ટંકશાળી વચનોના બળે સ્વશક્તિનો વધુ વિચાર કર્યા વિના આ શ્રુત કાર્યને અવિરત ચાલુ જ રાખ્યું, સાહસને દુઃસાહસ ન થવા દીધું. ધીરજપૂર્વકની મહેનતના ફળ હંમેશા મીઠા જ હોય છે. ‘કરત કરત અભ્યાસ કે જડમતિ હોત સુજાન’ ખરેખર આ ટીકાના અનુવાદ માટે હું જડમતિ જ હતો.

મારી પાસે એવો કોઈ વિશેષ બોધ નહોતો, છતાં પણ યથાશક્તિઃ શુભે યતનીયમ્ એ ન્યાયે આ શ્રુત કાર્યના મૂલ પ્રેરણાસ્રોત વર્ધમાન તપોનિધિ ન્યાયવિશારદ વિદ્યાગુરુવર પ.પૂ.આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય ચશોવિજયસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી હું આ શુભ કાર્યમાં ઉત્સાહિત થયો હતો. આ ભાષાંતર લખવામાં અને એમાં ક્ષતિઓ ન રહે એ માટે બનતી મહેનત કરી છે. એ બધાની પાછળ એક માત્ર ભાવ સ્વહિતનો અને મોક્ષમાર્ગદર્શક તત્ત્વાર્થની આ દુર્ગમ ટીકાના ઉંડા પદાર્થોને જાણવાની જિજ્ઞાસાવાળા સંયમીઓના હિતનો જ છે. એટલે આમાં ભૂલો દેખાય તો અવશ્ય ગીતાર્થ મહાપુરુષો એ તરફ ધ્યાન દોરે.

વાચકપ્રવર પૂ. શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજે પ્રશમરતિમાં...

યચ્ચાસમઙ્ગસમિહ છન્દઃસમયાર્થતોભિહિતમ્ ।

પુત્રાપરાધવન્મમ મર્ષયિતવ્યં બુદ્ધૈઃ સર્વમ્ ॥

આ જે કહ્યું છે તે જ ક્ષમાયાચનાના સૂરમાં મારો સૂર મિલાવીને કહું છું કે ‘આ અનુવાદમાં જે કાંઈ અસમંજસ લખાયું હોય, જિનવચન કે ગ્રંથકારના અભિપ્રાયથી વિપરીત લખાયું હોય તે એક પુત્રના અપરાધની જેમ, હે સુજ્ઞપુરુષો ! મને ક્ષમા કરજો.’

* ગચ્છતઃ સ્વલનં ક્વાપિ *

જે કાંઈ સુધારા વધારા સૂચવશો, તે જ્યારે દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રકાશિત કરવાનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થશે ત્યારે તેમાં સુયોગ્ય સુધારા વધારા અવશ્ય કરીશ અને આપ મહાશયોનો આભાર માનીશ.

* મોટાનો જે આસરો રે જેથી લહિયે લીલવિલાસ *

વિદ્યાગુરુવર સંઘ કૌશલ્યાધાર આચાર્યદેવ શ્રી જયસુંદરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની પ્રભાવક નિશ્રામાં પ્રથમ અધ્યાય નવરંગપુરા અમદાવાદમાં પ્રકાશિત થયો અને તેઓશ્રી દ્વારા પ્રેરણા-સૂચના આવી કે ‘પૂજ્યપાદ સ્વ.આ. શ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજાની એક પ્રશસ્ત ભાવના હતી કે તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ઉપરની શ્લોકાંબર-દ્વિગમ્બર વિરચિત ઉપલબ્ધ તમામ વ્યાખ્યાઓનું ઉડાણથી અધ્યયન-અવગાહન કરી તે બધાનો સંગ્રહ કરી ૩ પ્રકારની વિશિષ્ટ વ્યાખ્યાઓ તૈયાર કરવી. ૧) ‘તત્ત્વાર્થ ઉષા’ બાલ જીવો સહેલાઈથી સૂત્રનો સામાન્ય અર્થ સાર પામી શકે. ૨) ‘તત્ત્વાર્થ પ્રકાશ’ જેનાથી મધ્યમ બુદ્ધિ જીવો દાખલા-દલીલ-યુક્તિ ગર્ભિત સાર પામી શકે. ૩) ‘તત્ત્વાર્થલોક રહસ્ય’ જેનાથી તીવ્ર મેધાવી અધ્યેતાઓ તુલનાત્મક રીતે ઉડાણથી એક એક સૂત્રના રહસ્યમય તાત્પર્યો અવધારી શકે. આ યોજનાના મંગલાચરણ રૂપે ‘તત્ત્વાર્થ ઉષા’નું કાર્ય થઈ ગયું. બાકીનું કાર્ય તેઓ અનેકવિધ સંઘ શાસનની જવાબદારીમાં સતત અપ્રમત્તપણે વ્યસ્ત રહેવાના કારણે ન કરી શક્યા. આશા છે કે તેમની આ ભાવના તમે લોકો પૂર્ણ કરશો. પૂ. આચાર્ય ભગવંતની આ પ્રેરણા-ભાવનાને ધ્યાનમાં લઈને જ અનેક ગ્રંથોના રેફરન્સો દ્વારા વધુ તુલનાત્મક તથા રહસ્યોદ્ઘાટક ટીપ્પણીઓ તૈયાર કરી છે. જેનાથી મેધાવી અધ્યેતાઓ તુલનાત્મક રીતે, ઉડાણથી તે તે પંક્તિઓના રહસ્યમય તાત્પર્યો અવધારી શકે.’

* લઽથઽતું પઽણ ગજ બચ્યું ગાજે ગયવર સાથે રે *

પૂજ્યપાદ પ્રખર આગમવાદી અને દ્વિગ્ગજ તાર્કિક પૂ. શ્રી સિદ્ધસેનગણિજી મહારાજે વાચક પ્રવર પૂ. શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજ વિરચિત સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યયુત તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રનાં ઉડા રહસ્યોને પ્રગટ કરતી વિશાળ-ગંભીર ટીકા રચી દીધી છે. એમની એ ટીકા ઉપર ભાવાનુવાદ + તુલનાત્મક અને રહસ્યોદ્ઘાટક ટીપ્પણીઓ જે તૈયાર કરી છે, એમાં મારું કાંઈ નથી. જ્યારે તીર્થંકરો એમ કહેતા હોય કે જે અનંતા તીર્થંકરો કહી ગયા, તે જ હું કહું છું, જ્યારે ગણધર ભગવંતો એમ કહેતા હોય કે ‘મેં પ્રભુની શુશ્રુષા કરતાં જે શ્રવણ કર્યું, તે જ હું તમને કહું છું, ત્યારે મારા જેવો અલ્પમતિ એવો દાવો કેવી રીતે કરી શકે કે, આ મારું મૌલિક સર્જન છે. હું એટલું કહી શકું કે આમા જે કાંઈ સુંદર છે તે તીર્થંકર, ગણધરો, ગ્રંથકાર, ટીકાકાર અને વિવેચનકાર પૂર્વ મહાપુરુષોએ કરેલી જે તત્ત્વ મિમાંસા છે તે છે. એને જ ઉઠાવી મેં ગુજરાતી શબ્દોમાં કરેલી રજુઆત તે આ અનુવાદ છે, જે મારો છે. આમાં જે સ્ખલના કે પ્રમાદ રૂપ છે તે અંગે મારું હાર્દિક ‘મિચ્છામિ દુઃકડમ્.’

અગત્યની સૂચના : જે જે ટીપ્પણીઓ લખી છે તે ટીપ્પણીઓને તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર ભાગ-૩ની પૂર્તિ રૂપે સ્વતંત્ર પ્રકાશિત કરવામાં આવશે. તેઓને તેમાંથી જ જોવાની ભલામણ છે.

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર ભાગ-૨,૩ની તુલનાત્મક રહસ્યોદ્ઘાટક ટિપ્પણીઓ અને અનુવાદ બંનેને સાથે પ્રકાશિત કરવાની ગણતરી હોવાથી અનુવાદ એમને એમ પડી રહ્યો અને અત્યાર સુધીમાં પ્રકાશિત કરવામાં વિલંબ થયો છે પણ ઘણાં ગુરુ ભગવંતો અને વિદ્યાર્થીઓની માંગ હોવાથી ટીપ્પણીઓ વગર પ્રકાશિત કરવામાં આવી રહ્યો છે.

*** ગુરુકૃપા હિ કેવલં શિષ્યસ્ય પરં મંગલં ***

આરંભે શૂરા બની પ્રસ્તુત કાર્યમાં મારો ઉત્સાહ ન ખૂટી પડે અને હું અધવચ્ચે જ ન અટકી જાઉં એ માટે મને સતત ને સતત પ્રેરણા પત્રો દ્વારા પઠાણી ઉઘરાણી કરનાર મારા ભવોદધિતારક ગુરુદેવ પૂજ્યપાદ ગચ્છાધિપતિ ભોપાલ તીર્થોદ્ધારક આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય હેમપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજના આશીર્વાદ પ્રતાપે આ ત્રીજા અધ્યાયનું કાર્ય શક્ય બન્યું છે. અરિહંત-સિદ્ધોના અનુગ્રહથી અને જેમનું નામ જ મંત્ર સમાન છે, એવી સુવિહિત ગુરુપરંપરાના આશીર્વાદથી સર્જાયેલ આ ‘હેમગિરા’ ભાવાનુવાદ ભવ્ય જીવોના આંખનું આનંદદાયક આંજન, કર્ણયુગનું કુંડલ અને હૃદયભાગે રત્નહાર સમો બની રહે એવી પ્રભુને પ્રાર્થના...

લિ.

આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય હેમપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજના
શિષ્યાણુ ઉદયપ્રભ સૂરિ

માગસર (કારતક) વદ-૧૦

વીર દીક્ષા કલ્યાણક

વિ.સં.૨૦૭૫

ભાયખલા-મુંબઈ.

ઉપયુક્ત સહાયકગ્રંથ

(૧) અર્હત્ દર્શન દીપિકા	(૨) જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ
(૩) તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રની હારિભદ્રીય ટીકા	(૪) દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞાસિ
(૫) નરકેન્દ્ર-દેવેન્દ્ર પ્રકરણ	(૬) પદાર્થપ્રકાશ
(૭) બૃહત્ક્ષેત્રસમાસ	(૮) બૃહત્સંગ્રહણી
(૯) ક્ષેત્રલોકપ્રકાશ આદિ	

આ બધા ગ્રંથોના કર્તા-સંપાદક-અનુવાદક-પ્રકાશકોના પણ અમે ઋણી છીએ...

❀ તત્વાર્થાધિગમ સૂત્રની પ્રસાદી ❀

❀ ગંધહસ્તીની સુરભિ ❀

❀ અધોલોકાદિ વિભાગતશ્ચેહ લોકોઽપદિશ્યતે સાકલ્યેન સર્વજ્ઞજ્ઞાનવિષયત્વાત્ સર્વં હિ જ્ઞેયં જ્ઞાતવ્યં સર્વજ્ઞેનોપદેશ્યં ચ ચારિત્રોપયોગિ શ્રદ્ધાનલક્ષણસમ્યગ્દર્શનવિષયતયા ચ નિરવશેષં મુક્તિમાર્ગાઙ્ગતયા,...(૩/૭ સૂત્ર ટીકા)

અધોલોક આદિના વિભાગ થકી અહીં લોક કહેવાયો છે. સર્વજ્ઞ પ્રભુને તો સાકલ્યેન સમગ્ર લોકનું જ્ઞાન એક સાથે જ થાય છે અને કેવળજ્ઞાનથી જોઈને આ બધા જ જ્ઞેય પદાર્થો સર્વજ્ઞોએ ઉપદેશોલા છે. કેમકે બધા જ્ઞેય પદાર્થો શ્રદ્ધા સ્વરૂપ સમ્યગ્દર્શનના વિષય હોઈ મોક્ષમાર્ગના અંગ સ્વરૂપ બનવાના કારણે ચારિત્રમાં ઉપયોગી છે.

❀ પૂર્વાપરાવિરોધિ પ્રત્યક્ષફલં ચ સદ્ધ્યુત્થાનમ્, અતઃ સર્વજ્ઞજ્ઞાનવિષયાભ્યન્તરત્વાજ્ઞાનાતિશયત્વાચ્ચ મહાતઙ્ગાગોદરસંસ્થિતજલદ્રવ્યપલપરિમાણપરિજ્ઞાનોપાયોપદેશવત્ તીર્થકરૈઃ સર્વમિદમનવદ્યમાદર્શિતં સર્વજ્ઞતાલાઙ્ગનમિતિ...(૩/૧૩ સૂત્ર ટીકા)

પૂર્વાપર અવિરોધિ અને પ્રત્યક્ષ ફળવાળું આ સંખ્યાન = ગણિત = જંબૂદ્વીપની પરિધિ વગેરે લાવવાના ફોર્મ્યુલા છે. આથી તીર્થકરોએ કહેલું આ ક્ષેત્ર (દ્વીપ-સમુદ્ર-નરક) આદિના માપ વગેરે બધું જ સર્વજ્ઞતાની છાપવાળું નિર્દોષ છે.

જેમ વિશાળ તળાવમાં રહેલું જલ-દ્રવ્ય કેટલા પણ (= એક માપ વિશેષ) પ્રમાણ છે તેનું ગણિત સર્વજ્ઞો ચોક્કસ જણાવી શકે છે. તેમ આ ક્ષેત્રાદિના ગણિત પણ સર્વજ્ઞ જ જણાવી શકે. કેમ કે આ માપોના ગણિત સર્વજ્ઞના જ્ઞાનના જ વિષય છે અને સર્વજ્ઞોનું જ જ્ઞાન અતિશય રૂપ = કેવલજ્ઞાનરૂપ હોવાથી આ બધું જ જાણી શકે છે.

❀ સંસારદુર્ગાન્તગમકસ્ય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાત્મકસ્ય મોક્ષમાર્ગસ્ય જ્ઞાતાતરઃ કર્તાર ઉપદેશરશ્ચ ભગવન્તઃ પરમર્ષયસ્તીર્થકરા અત્રોત્પદ્યન્તે । અત્રૈવ જાતાઃ સિદ્ધ્યન્તિ નાન્યત્ર, અતો નિર્વાણાય કર્મણઃ સિદ્ધિભૂમયઃ કર્મભૂમયઃ ઇતિ । (૩/૧૬ સૂત્ર ભાષ્ય)

સંસારરૂપી કિલ્લાને પાર કરાવનારા એવા સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગના જ્ઞાતા, કર્તા અને ઉપદેશક એવા પરમર્ષિ-તીર્થકર ભગવંતો અહીં (કર્મભૂમિમાં) ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ અહીં જ જન્મેલા (એવા તેઓ) અહીં જ (કર્મભૂમિમાંજ) સિદ્ધ થાય છે, બીજે નહીં. આથી કર્મોને નષ્ટ કરવા માટે અને સિદ્ધિગતિની પ્રાપ્તિ માટેની ભૂમિઓ એ કર્મભૂમિઓ કહેવાય છે.

❀ ત્રીજા અધ્યાયની વિષયમાર્ગદર્શિકા ❀

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
મૂત્ર-૧		મૂત્ર-૩	
નારકના અધિકારના સ્થાનો	૨	નારક અને નારકોનું સ્વરૂપ	૨૫
નારકમાં નારક	૪	પ્રથમ અશુભ, મધ્યમ અશુભતર,	
સંસ્થાન વિચય ધર્મધ્યાન	૪	અંતિમ અશુભતમ	૨૫
સમ્યગ્દર્શની અને સમ્યગ્દૃષ્ટિની સ્પર્શના	૫	નિત્ય = નિરંતર અશુભ લેશ્યાદિ	૨૬
નારક પૃથ્વીઓના આધાર	૬	નારકોની લેશ્યા	૨૮
ઘન શબ્દનું ફળ	૭	નારકોના પુદ્ગલ પરિણામ	૨૯
ખર પૃથ્વી આદિના માપો	૭	નારકોના શરીરો	૩૧
પ્રતિષ્ઠાનમાં લોકસ્થિતિની કારણતા	૮	પ્રતરભેદ સ્થિતિભેદની જેમ અવગાહનાભેદ ..	૩૩
નારકપૃથ્વીની લંબાઈ-પહોળાઈ	૧૦	નારકોની વેદના	૩૩
આઠ પ્રકારની લોકસ્થિતિ	૧૧	નારકોની વિક્રિયા	૩૫
સાત જ પૃથ્વીઓ કઈ અપેક્ષાએ ?	૧૨	મૂત્ર-૪	
અસંખ્ય પૃથ્વીપ્રતર મતનું નિરાકરણ	૧૩	નારકના દુઃખો	૩૬
છત્રાતિછત્ર આકારે અધોલોક	૧૪	ક્ષેત્રસ્વભાવજન્ય દુઃખો	૩૭
નારક પૃથ્વીના નામ અને ગોત્ર	૧૫	પરસ્પર ઉદીરણાજન્ય દુઃખો	૩૮
પૃથ્વીઓની જાડાઈ	૧૫	મૂત્ર-૫	
ઘનોદધિની જાડાઈ	૧૬	સંકલિષ્ટ અસુરો જન્ય દુઃખો	૪૧
ઘનવાતની જાડાઈ	૧૭	૧૫ પરમાધાર્મિક અસુર	૪૨
તનવાતની જાડાઈ	૧૭	મૂત્ર-૬	
અલોકની દૂરાઈનું પ્રતિપાદન	૧૭	ત્રણમાં ત્રણ પ્રકારના અને ચારમાં	
નામ અને ગોત્રની ભેદરેખા	૧૮	બે પ્રકારના દુઃખો	૪૪
મૂત્ર-૨		નારકોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	૪૫
નારકોનું સરનામું	૧૯	નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ	૪૬
નારકોના આકાર અને પ્રકાર	૨૦	નારકોમાં સંભવિત પદાર્થો	૪૮
આવલિકાપ્રવિષ્ટ નારકોની સંખ્યા	૨૧	લોકાનુભાવથી જન્ય પદાર્થો	૪૯
નારકના નામોની ભયંકરતા	૨૧	પંચાસ્તિકાયના સમુદાયાત્મક લોક	૫૦
નારકમાં પ્રતરોની સંખ્યા	૨૨	ત્રણ પ્રકારનો લોક	૫૨
નારકમાં નારકાવાસોની સંખ્યા	૨૩	લોકનું સંસ્થાન	૫૨
નારકાવાસોનું નિરૂપણ	૨૪	લોક પુરુષ	૫૩

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અધોલોકનું સંસ્થાન.....	૫૪	વૈતાલ્ય પર્વતનું પ્રતિપાદન.....	૮૦
તિર્યગ્લોકનું સંસ્થાન.....	૫૪	દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુનો પરિચય	૮૧
ઉર્ધ્વલોકનું સંસ્થાન.....	૫૪	મહાવિદેહ ક્ષેત્રનું દિગ્દર્શન	૮૨
સૂત્ર-૭		નાના મેરૂ પર્વતોની ઓળખ.....	૮૩
તિર્યગ્લોકની પ્રસ્તાવના.....	૫૫	વૃત્ત ક્ષેત્રની પરિધિ	૮૫
દ્વીપ-સમુદ્રોની વ્યવસ્થા.....	૫૫	વૃત્ત ક્ષેત્રનું ક્ષેત્રફળ	૮૭
દ્વીપ-સમુદ્રોના નામો	૫૬	વૃત્તક્ષેત્રની જીવા	૮૮
લવણોદ = લવણોદક	૫૮	વૃત્તક્ષેત્રનું ઈષુ.....	૯૧
સર્વજ્ઞ પ્રણીત સર્વ પદાર્થ મોક્ષમાર્ગના અંગ..	૫૮	વૃત્તક્ષેત્રનું ધનુઃકાષ્ઠ	૯૨
સૂત્ર-૮		વૃત્તક્ષેત્રનો વિષ્કંભ	૯૨
દ્વીપ-સમુદ્રોના સંસ્થાન	૬૦	વૃત્તક્ષેત્રનો બાહુ.....	૯૩
જંબૂદ્વીપના માપથી બધાના માપોનું જ્ઞાન.....	૬૧	સંગ્રહ ગ્રંથમાં સંક્ષેપ ઉચિત,	
સૂત્ર-૯		વિસ્તાર અનુચિત	૯૪
જંબૂદ્વીપનું સ્વરૂપ	૬૨	સૂત્ર-૧૨	
સમાનાધિકરણ બહુવ્રીહિની અગ્રિમતા	૬૩	ઘાતકીખંડમાં ક્ષેત્રાદિની ભલામણ	૯૬
એકના જ્ઞાને સર્વનું જ્ઞાન.....	૬૪	ઈષુકાર પર્વતનુ વર્ણન	૯૬
મેરુનું- સ્વરૂપ	૬૪	સૂત્ર-૧૩	
મેરુના ત્રણ કાંડ.....	૬૫	પુષ્કરાર્ધ દ્વીપનું કથન.....	૯૮
પ્રદેશની પરિહાનિનું પ્રતિપાદન.....	૬૭	માનુષોત્તર નામનું કારણ	૯૯
ત્રૈરાશિક ભંગીની પ્રક્રિયા	૬૯	અસંહરણીય સાત વ્યક્તિઓ	૧૦૦
સૂત્ર-૧૦		માનુષોત્તર પર્વતની પ્રરૂપણા.....	૧૦૧
ભરતાદિ ક્ષેત્રોનું સ્વરૂપ.....	૭૧	મનુષ્ય લોકમાં દ્વીપ-સમુદ્ર આદિની સંખ્યા	૧૦૨
ક્ષેત્ર = વંશ = વર્ષ	૭૨	પ્રમાણ અંગુલથી દ્વીપાદિની લંબાઈ	
વ્યવહારિક દિશાથી સર્વત્ર વ્યવહાર	૭૩	આદિનું પરિમાણ	૧૦૩
નૈશ્ચયિક દિશાની અપેક્ષાએ વ્યવસ્થા.....	૭૪	ગણિતશાસ્ત્ર-સર્વજ્ઞ કથિત સાચુ	૧૦૪
સૂત્ર-૧૧		સૂત્ર-૧૪	
હિમવંત આદિ વર્ષધર પર્વતોનું સ્વરૂપ	૭૬	મનુષ્યોના સ્થાન.....	૧૦૬
હિમવંત આદિના ઈષુનું માપ	૭૭	મનુષ્યના ભેદો.....	૧૦૬
હિમવંત આદિ પર્વતોની ઉંડાઈ અને ઉંચાઈ..	૭૯	સૂત્ર-૧૫	
ભરતની જીવા અને ધનુઃકાષ્ઠનું માપ.....	૭૯	ક્ષેત્રાર્ય-જાત્યાર્ય-કુલાર્ય-કર્માર્ય.....	૧૦૭

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
શિલ્પાર્ય-ભાષાર્ય.....	૧૦૯	પરિશિષ્ટ ૧ થી ૧૨	
મ્લેચ્છ માનવોની ઓળખ	૧૦૯	૧. તત્ત્વાર્થસૂત્રનો સ્વાધ્યાય	૧૨૨
અંતર્દ્વીપોના માનવો	૧૧૦	૨. ગંધહસ્તીની અનુપ્રેક્ષા	૧૨૩
અંતર્દ્વીપોના નામો	૧૧૧	૩. સૂત્રાનુક્રમ	૧૨૪
અંતર્દ્વીપ ૫૬ છે, ૯૬ નહીં	૧૧૨	૪. અકારાદિક્રમેણ સૂત્રાનુક્રમ	૧૨૫
સૂત્ર-૧૬		૫. શ્વેતાંબર-દિગંબર પાઠભેદ + સ્પષ્ટીકરણ	૧૨૬
૧૫ કર્મભૂમિઓ	૧૧૩	૬. શ્રી ચિરંતનાચાર્યકૃતટીપ્પણકમ્.....	૧૨૮
કર્મભૂમિનું સ્વરૂપ	૧૧૪	૭. તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રાણાં બીજભૂત 'આગમ સૂત્રાણિ'	૧૩૫
સકલ કર્મક્ષયની ભૂમિ તે કર્મભૂમિ	૧૧૫	૮. ટીકાગતાનામુદ્ધરણાનામકારાદિક્રમ: ...	૧૩૯
સૂત્ર-૧૭		૯. ટીકાગતપરિભાષા- ન્યાયાનામકારાદિક્રમ:	૧૪૦
મનુષ્યાયુષ્ય પરિમાણ	૧૧૬	૧૦. ટીકાગતગ્રન્થાનામકારાદિક્રમ:.....	૧૪૦
સૂત્ર-૧૮		૧૧. ટીકાગતવ્યક્તિવિશેષનામાનિ	૧૪૦
તિર્યચાયુષ્યનું પરિમાણ.....	૧૧૭	૧૨. કેટલાક ઉપયોગી ચિત્રો/કોષ્ટક	૧૪૧
ભવની સ્થિતિ અને કાયમાં સ્થિતિ.....	૧૧૯		
એકેન્દ્રિયાદિ તિર્યચોની ભવસ્થિતિ અને કાયસ્થિતિ.....	૧૨૦		

॥ શ્રી અજાહરા પાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥ ॥ શ્રી આદિનાથાય નમઃ ॥ ॥ શ્રી શઙ્કેશ્વર પાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥
॥ શ્રી ગૌતમગણધરાય નમઃ ॥ ॥ ચરમતીર્થપતિશ્રીવર્ધમાનસ્વામિને નમઃ ॥ ॥ શ્રી વાચકમુખ્યાય નમઃ ॥
॥ શ્રી મણિ-બુદ્ધિ-મુક્તિ-કમલ-કેશર-ચન્દ્ર-પ્રભવચન્દ્ર-હેમપ્રભસૂરીશ્વરેભ્યો નમઃ ॥

પચ્ચશતપ્રકરણપ્રણેતૃશ્રીઉમાસ્વાતિવાચકગુમ્ફિતં સ્વોપજ્ઞભાષ્યસમેતમ્
ગન્ધહસ્તિશ્રીસિદ્ધેસનગણિપ્રણીતગન્ધહસ્તિવૃત્તિવિભૂષિતમ્

તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રમ્

[અથ તસ્ય ‘લોકપ્રજ્ઞપ્તિ’ નામ તૃતીયોઽધ્યાયઃ પ્રારભ્યતે]

• ભાષ્યમ્ •

અત્રાહ— ઉક્તં ભવતા નારકા ઇતિ ગતિં પ્રતીત્ય જીવસ્યૌદયિકો ભાવઃ । તથા જન્મસુ
‘નારક-દેવાનામુપપાતઃ’ (અ.૨, સૂ.૩૫) । વક્ષ્યતિ ચ સ્થિતૌ ‘નારકાણાં ચ દ્વિતીયાદિષુ’
(અ.૪, સૂ.૪૩), આસ્રવેષુ ‘બહવારમ્ભ-પરિગ્રહત્વં ચ નારકસ્યાયુષઃ’ (અ.૬, સૂ. ૧૬) ઇતિ ।

• ગન્ધહસ્તી (સંસ્કૃત ટીકા) •

અત્રાહ— ઉક્તં ભવતેત્યાદિઃ સમ્બન્ધગ્રન્થઃ, સ ચાધ્યાય-પ્રકરણ-સૂત્રકૃતઃ, તત્રાધ્યાયકૃતસ્તાવદ્
દ્વિતીયે જીવા લક્ષણ-વિધાનાભ્યામભિહિતાઃ, તત્ર લક્ષણમેકરૂપત્વાન્ન પુનરભિધીયતે, વિધાનં તુ બહુરૂપ-

• ભાષ્યાર્થ •

પ્રશ્ન :- આપશ્રીએ (૨/૬ સૂત્રના ભાષ્યમાં) ‘નારકો’ એ પ્રમાણે ગતિને આશ્રયીને.. જીવને
ઔદયિક ભાવ કહ્યો છે તેમજ જન્મોને વિશે (૨/૩૫ સૂત્રમાં) “નારક અને દેવોને ઉપપાત જન્મ
હોય છે” એ પ્રમાણે કહ્યું છે. તથા (૪/૪૩ સૂત્રમાં) “સ્થિતિ વિશે દ્વિતીય વગેરે નરકોમાં નારકોના

• હેમગિરા (ગુર્જર ભાવાનુવાદ) •

૫૦૦ ગ્રંથના રચયિતા વાચકપ્રવર પૂ.શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજે રચેલ શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર,
સ્વોપજ્ઞભાષ્ય અને તે બન્ને ઉપર ગંધહસ્તી પૂજ્યશ્રી સિદ્ધસેન ગણિવરે રચેલ ગંધહસ્તી વૃત્તિનો ગુર્જર
શબ્દાનુવાદ/ભાવાનુવાદ પ્રસ્તુત થાય છે.

જે દ્વાદશાંગીના સારગ્રાહક જ્ઞાનયોગી પૂર્વધર, તત્ત્વાર્થબોધની સિદ્ધિકાજે વંદુ તેહને હર્ષધર;
ગુરુ હેમ-જય-યશસૂરીશને વંદન કરુ હું સ્નેહધર, વાગેશ્વરી પ્રસાદથી અનુવાદ હો કલ્યાણકર.

૩/૧ સૂત્રની અવતરણિકા → અત્રાહ ઉક્તં ભવતા... ઈત્યાદિ ભાષ્ય સંબંધ દર્શક છે જે પ્રસ્તુત
વિષયનો પૂર્વ વિષય સાથે સંબંધ દર્શાવે છે. અને તે સંબંધ - અધ્યાયકૃત, પ્રકરણકૃત અને સૂત્રકૃત એમ
ત્રણ પ્રકારે છે. ત્યાં પ્રથમ અધ્યાયકૃત સંબંધ આ પ્રમાણે છે કે - બીજા અધ્યાયમાં જીવો લક્ષણ અને
વિધાનથી કહેવાયા હતા. તેમાં જીવનું લક્ષણ તો એક જ પ્રકારનું હોવાથી ફરી અહીં કહેતાં નથી. પરંતુ

તત્ર કેં નારકા નામ ક્વેતિ ? ।

ત્વાત્ પુનઃ પુનરભિધાપયતિ, અતોઽત્રાપિ તૃતીયેઽધ્યાયે પ્રતિવિશિષ્ટસ્થાનનિરૂપણાદ્વારેણ ^૩ જીવવિધાનમેવ વિવક્ષિતમિતિ । પ્રકરણ-સૂત્રકૃતૌ તુ સમ્બન્ધૌ ભાષ્યકારેણોપાત્તૌ સ્વયમેવ, તયોઃ પ્રાકાશ્યમાપાદ્યતે ।

અત્ર— અધ્યાયપરિસમાપ્તિપ્રસ્તાવે શિષ્ય આહ— અભિહિતં ભવતા દ્વિતીયેઽધ્યાયે ભાવપ્રકરણે નારકા इति ગતિં પ્રતીત્ય જીવસ્યૌદયિકો ભાવ इति । ગતિ-કષાય-લિઙ્ગસૂત્રં (અ.૨, સૂ.૬) અનેન ભાષ્યેણ સૂચયતિ । તથા તસ્મિન્નેવ દ્વિતીયે જન્મપ્રકરણપ્રસ્તાવે— નારક-દેવાનામુપપાતઃ (અ.૨, સૂ.૩૫) इत्यુક્તમ્, તથા ચતુર્થેઽધ્યાયે સ્થિતાવાયુષઃ પ્રસ્તુતાયાં વક્ષ્યતિ ભવાન્— નારકાણાં ચ દ્વિતીયાદિષુ, દશ વર્ષસહસ્રાણિ પ્રથમાયામ્ (અ.૪, સૂ.૪૩, ૪૪) इति, તથા ષષ્ઠેઽધ્યાયે કર્માન્નિવિચારણાયાં— બહ્વારમ્ભ-પરિગ્રહત્વં ચ નારકસ્યાયુષઃ (અ.૬, સૂ.૧૬) इति પ્રતિપાદયિષ્યતે । તત્રૈવમનેકસ્મિન્ સ્થાને નારકશબ્દ-

આયુષ્યની જઘન્ય સ્થિતિ” તેમજ (૬/૧૬ સૂત્રમાં) આશ્રવોને વિશે “ઘણો આરંભ અને ઘણો પરિગ્રહ એ નરકાયુષ્યનું કારણ છે” એમ કહેવાશે (કહ્યું છે), ત્યાં (= બધા સૂત્રોમાં) કહેવાતા નારકીઓ કોણ છે ? અથવા નારકીઓ ક્યાં છે ?

વિધાન તો ઘણા પ્રકારનું હોવાથી ફરી કહેવાય છે. આથી અહીં ત્રીજા અધ્યાયમાં પણ અમુક વિશિષ્ટ સ્થાનોનું નિરૂપણ કરવા દ્વારા જીવનું વિધાન જ કહેવું ઈષ્ટ છે. આ અધ્યાયકૃત સંબંધ થયો. બીજા બે પ્રકરણકૃત અને સૂત્રકૃત સંબંધ તો ભાષ્યકારે સ્વયં જ અહીં દર્શાવ્યા છે. તે બેની સ્પષ્ટતા અહીં કરાય છે.

❖ નારકના અધિકારના સ્થાનો ❖

તે આ મુજબ → અહીં બીજા અધ્યાયની પરિસમાપ્તિના અવસરમાં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે - આપશ્રીએ બીજા અધ્યાયમાં ભાવ કથનના પ્રસંગે ગતિને આશ્રયીને ‘નારકના’ જીવને ઔદયિક ભાવ હોય છે, એમ કહ્યું હતું. { આ ભાષ્ય પદો દ્વારા “ગતિ-કષાય-લિઙ્ગ ૨/૬ સૂત્રને સૂચિત કરે છે. } તથા તે જ બીજા અધ્યાયમાં જન્મ પ્રકરણના પ્રસ્તાવમાં ‘નારક અને દેવોને ઉપપાત જન્મ હોય છે.’ એ પ્રમાણે (૨/૩૫) સૂત્રમાં કહ્યું છે. તેમજ ચોથા અધ્યાયમાં (૪૩, ૪૪ સૂત્રમાં) સ્થિતિમાં = આયુષ્યની પ્રસ્તુતિમાં ‘બીજી આદિ નરકીમાં પૂર્વ પૂર્વ = પ્રથમ નરક આદિના નારકીઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એજ પછી પછી = બીજી આદિના નારકીઓની જઘન્ય સ્થિતિ છે’ અર્થાત્ ‘પ્રથમ નરકના નારકીઓની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૦ હજાર વર્ષની છે’ એમ કહ્યું છે તથા છટ્ઠા અધ્યાયમાં કર્મના આશ્રવોની વિચારણામાં ‘બહુ આરંભ અને ઘણો પરિગ્રહ એ નરકાયુષ્યનું કારણ છે’ એમ (૬/૧૬ સૂત્રમાં) આપે પ્રતિપાદન કર્યું છે.

ત્યાં આ પ્રમાણે અનેક સ્થાનોમાં નારક શબ્દના શ્રવણથી ઉત્પન્ન થયેલા સંશયવાળો શિષ્ય પ્રશ્ન

• સૂત્રમ્ •

રત્ન-શર્કરા-વાલુકા-પટ્ટ-ધૂમ-તમો-મહાતમઃપ્રભા ભૂમયો
ઘનામ્બુ-વાતાકાશપ્રતિષ્ઠાઃ સપ્તાધોઽધઃ પૃથુતરાઃ ॥ ૩/૧ ॥

• ભાષ્યમ્ •

અત્રોચ્યતે— નરકેષુ ભવા નારકાઃ । તત્ર નરકપ્રસિદ્ધ્યર્થમિદમુચ્યતે—

• ગન્ધહસ્તી •

શ્રવણાદાહિતસંશયઃ પૃચ્છતિ— કે નારકા નામેતિ જીવત્વસામાન્યમવધૃતં વિશેષો નિવાસાદિરનવધૃત
ઇત્યતઃ પ્રશ્નયતિ— ક્વ પુનસ્તે નારકા इति ।

અત્રોચ્યતે— નરકેષુ ભવા નારકાઃ, વક્ષ્યન્ત ઉપરિષ્ટાદુષ્ટ્રિકા-પિષ્ટપચની-લોહીકરકાદ્યાકૃતયઃ
સીમન્તકાદયો નારકા વિશિષ્ટાકૃતયોઽપુણ્યસંભારજનિતગૌરવાણાં સત્ત્વાનામુત્પત્તિસ્થાનવિશેષાઃ, તે ચ
કિલાશુભકર્મભાજો નરાન્ કાયન્તિ = આહ્વયન્તીતિ નરકાઃ, “રૂઢિષુ હિ ક્રિયા વ્યુત્પત્તિકર્માર્થા

• સૂત્રાર્થ •

રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પટ્ટપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા, મહાતમઃપ્રભા, એ સાતે
ભૂમિઓ ઘનપાણી, ઘનવાયુ, પાતળોવાયુ તથા આકાશને આધારે રહેલી છે. તે સાતે એકની
નીચે એક એમ ક્રમશઃ અધિક વિસ્તારવાળી છે. ॥૩/૧॥

• ભાષ્યાર્થ •

જવાબ :- નરકોમાં જન્મે તે નારકો. ત્યાં નરકની પ્રસિદ્ધિ (જ્ઞાન) કરાવવા માટે આ (૩/
૧) સૂત્ર કહેવાય છે -

• હેમગિરા •

કરે છે કે તે નારકો કોણ છે ? આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછનારને નારકો એ જીવ છે એમ જીવત્વ સામાન્યનો
નિશ્ચય થયેલ છે (પરંતુ નારકના સ્વરૂપને જાણવા માટે આ પ્રશ્ન છે.) વળી વિશેષ = નારકજીવના નિવાસ
વગેરે અનિર્ણીત હોવાથી બીજો પ્રશ્ન કરે છે કે - વળી તે નારકો ક્યાં છે ?

જવાબ : નરકોમાં ઉત્પન્ન થાય તે નારકો કહેવાય. સુરાહી = ઊંટના આકારની માટીની દારૂની
સુરાહી જગ = JUG જેવી, કડાઈ, લોઢી, લોઢાની કોઠી આદિ વિચિત્ર કદરૂપી આકૃતિવાળા સીમન્તકાદિ
નરકો આગળ કહેવાશે. (આ વિચિત્ર આકૃતિવાળા નરકો) પાપના સમૂહથી ઉત્પન્ન થયેલા ભારે કર્મો
જીવોનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે અને તે અશુભકર્મવાળા નરોને બોલાવે છે તેથી ‘નરકો’ એ પ્રમાણે કહેવાય
છે. ❖ “રૂઢીશબ્દો વિશે થતી ક્રિયા (= શબ્દ બનાવવાની પ્રક્રિયા) માત્ર વ્યુત્પત્તિ માટે હોય છે પણ
અર્થક્રિયારૂપ અર્થવાળી હોતી નથી” આ વચન મુજબ (કથિત વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે) તે નરકો કોઈ જીવને

૧. સીમન્તાદયો મુ.ખં.૨૧ ❖ ‘ગચ્છતીતિ ગો’ અહીં ગાય શબ્દની માત્ર વ્યુત્પત્તિ છે. એનો અર્થ એમ ન કરવો કે ‘ચાલે
છે તે ગાય.’ કારણ કે ચાલવાનું કામ તો બીજા અનેક પ્રાણી કરે છે, છતાં તેમને ગાય કહેવાતા નથી. વળી ગાય બેસવાનું,
ઉભા રહેવાનું, દોડવાનું કાર્ય પણ કરે છે. છતાં ત્યારે પણ તેને ‘ગાય’ એ પ્રમાણે જ કહેવાય છે. એ જ પ્રમાણે નરોને
બોલાવે તે નરક એ માત્ર ‘નરક’ શબ્દની રૂઢ એવી શબ્દ-વ્યુત્પત્તિ છે. પણ નરકનો અર્થ એવો ન કરવો.

• ભાષ્યમ્ •

રત્નપ્રભા શર્કરાપ્રભા વાલુકાપ્રભા પદ્મપ્રભા ધૂમપ્રભા તમઃપ્રભા મહાતમઃપ્રભા इत्येता
ભૂમયો ઘનામ્બુ-વાતાકાશપ્રતિષ્ઠા ભવન્ત્યેકૈકશઃ સપ્તાધોઽધઃ ॥

• ગન્ધહસ્તી •

નાર્થક્રિયાર્થા” इतिवचनान्न ते ^૧કશ્ચિદાહ્વયન્તિ નાપિ ^૨નરાનિતિ, તિરશ્ચામપિ તત્ર ગમનાદ્, અતો
વ્યુત્પત્તિમાત્રમેવ કેવલમ્, તેષુ નરકેષુષ્ટિકાદ્યાકૃતિષુ ભવા નારકાઃ, સત્ત્વવિશેષા इत्यर्थः। તત્ર
નરકપ્રસિદ્ધ્યર્થમિદમુચ્યતે, તત્ર = તેષુ ^૩નારકેષુ વિવક્ષિતેષુ તન્મૂલત્વાત્ તત્પ્રતિષ્ઠત્વાન્નરકપ્રતિપત્યર્થમેવ
તાવદિદમભિધીયતે નાન્તરીયકત્વાદિતિ ॥

સૂત્રકૃતોપ્યેષ एव^૪ सम्बन्धोऽतः पृथग् नोक्तः, અથવા વક્ષ્યતે નવમે— આજ્ઞાપાય-વિપાક-સંસ્થાન-
વિચયાય ધર્મમપ્રમત્તસંયતસ્ય (અ.૧, સૂ.૩૭) इति, તત્ર સંસ્થાનવિચયઃ— “લોકસ્યાધસ્તિર્યગ્, વિચિન્ત-
યેદૂર્ધ્વમપિ ચ બાહલ્યમ્। સર્વત્ર જન્મ-મરણે, રૂપિદ્રવ્યોપયોગાંશ્ચ ॥” (પ્રશમ૦ શ્લો૦ ૧૬૦) इति, તત્ર પ્રાક્

• ભાષ્યાર્થ •

રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પદ્મપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા, મહાતમઃપ્રભા આ સાત
ભૂમિઓ છે. તે પ્રત્યેક ઘનોદધિ, ઘડુવાયુ, પાતળોવાયુ અને આકાશને આધારે રહેલી છે અને
એકની નીચે એક છે.

• હેમગિરા •

બોલાવતી નથી અને માત્ર નરોને પણ બોલાવતી નથી. કેમકે ત્યાં નરકમાં તિર્યચોનું પણ ગમન હોય
છે. આથી અહીં ‘નરક’ શબ્દનો બતાવેલો અર્થ તે વ્યુત્પત્તિ પૂરતો જ છે.

❖ નરકમાં નારક ❖

તે ઉષ્ટ્રિકા (= એક પ્રકારનું ભાજન) આદિ આકૃતિવાળા નરકોમાં ઉત્પન્ન થનારા નારકો કહેવાય
છે. એટલે કે આ નારકો વિશેષ પ્રકારના જીવો છે. તત્ર નરક... ત્યાં તે વિવક્ષિત નારકોને વિશે (=
તત્ર) તેમના સ્થાનરૂપ નરકનો બોધ કરવા માટે જ આ ૩/૧ સૂત્ર કહેવાય છે. કેમકે તે નરકો તેઓ
(નારકો) નું મૂળ છે, આધાર છે, તે (નરક) માં નારકો રહ્યા છે. એટલે કે નરક વિના નારકો ન હોય.

❖ સંસ્થાન વિચય ધર્મધ્યાન ❖

સૂત્રકૃત સંબંધ પણ આ (ઉપર કહેવાયેલ) જ છે. આથી અલગ જણાવ્યો નથી. અથવા બીજી
રીતે (સૂત્રકૃત સંબંધ પણ અહીં સમજી શકાય છે.) તે આ મુજબ કે - નવમા અધ્યાયમાં ૩૭મા સૂત્રમાં
“આજ્ઞાવિચય, અપાયવિચય, વિપાકવિચય અને સંસ્થાનવિચય આ ચાર પ્રકારના ધર્મધ્યાન અપ્રમત્ત સંયમીને
હોય છે” એમ કહ્યું છે. ત્યાં સંસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ પ્રશમરતિમાં (૧૬૦માં શ્લોકમાં) કહેલું
છે. તે આ પ્રમાણે → “(આ ધ્યાનમાં અપ્રમત્ત યતિએ) લોકના અધોભાગના વિસ્તારને, મધ્યભાગના
વિસ્તારને અને ઉર્ધ્વભાગના પણ વિસ્તારને તથા જીવે સર્વત્ર (લોકમાં સર્વ ઠેકાણે) કરેલા જન્મમરણને

તાવદધોલોકસ્વરૂપમેવ પૃથિવીભેદેનોચ્યતે। રત્ન-શર્કરેત્યાદિ સૂત્રમ્। તતસ્તિર્યગ્લોકસ્વરૂપં જમ્બૂદ્વીપ-લવણાદિપ્રક્રમેણ, પશ્ચાત્તુર્થ ઊર્ધ્વલોકસ્વરૂપમિતિ, એવમયં ત્રિવિભાગઃ પશ્ચાસ્તિકાયસમુદયવૃત્તિર્જીવા-જીવાધારક્ષેત્રલક્ષણો વૈશાખસ્થાનસ્થિત-કટિસ્થકરયુગ્મપુરુષાકૃતિર્લોકઃ, તસ્યાધસ્તનભાગસ્વરૂપાવગમ-નાયેદમુચ્યતે। અથવા સમ્યગ્દર્શનભાગિર્જીવૈર્લોકસ્યાસદ્ગ્રહ્યેયભાગઃ સ્પૃષ્ઠ ઇત્યુક્તં પ્રથમાધ્યાયે (સૂ.૮) – સમ્યગ્દૃષ્ટિના તુ સર્વલોકઃ, તદુચ્યતાં નિર્દેશતઃ કો લોક ઇત્યતોઽધોવિભાગાદિઃ સ આખ્યાયતે॥

રત્ન-શર્કરેત્યાદિ (૩/૧) સૂત્રમ્, રત્નાદિ = વજ્રાદીનિ તત્પ્રધાના રત્નપ્રભા, શર્કરાદયોઽપિ પ્રતીતાસ્તત્પ્રધાનાઃ સર્વા વક્તવ્યાઃ, પ્રભાશબ્દો રૂપ-સ્વભાવવાચી, રત્નપ્રભા રત્નસ્વભાવા રત્નમયી રત્નબહુલેતિ, એવં શર્કરાપ્રભાદયોઽપિ વાચ્યાઃ, એષ ચ પ્રભાશબ્દઃ પ્રત્યેકમભિસમ્બધ્યત ઇતિ દર્શયતિ—રત્નપ્રભેત્યાદિના ભાષ્યેણ।

તેમજ રૂપી દ્રવ્યના ઉપયોગોને વિચારવું.”

ત્યાં (લોકસ્વરૂપ વિશે) સર્વ પ્રથમ અધોલોકનું સ્વરૂપ જ પૃથ્વીના ભેદ દ્વારા કહેવાયુ છે. તેનું પ્રતિપાદક રત્નશર્કરા ઈત્યાદિ સૂત્ર છે. ત્યારબાદ તિર્યગ્લોકનું સ્વરૂપ જંબૂદ્વીપ, લવણસમુદ્ર આદિના ક્રમ વડે (૭ મા સૂત્રથી) કહેવાય છે. ત્યારબાદ ચોથા અધ્યયનમાં ઉર્ધ્વલોકનું સ્વરૂપ કહેવાયુ છે.

આ પ્રમાણે ઉર્ધ્વ-અધો-તિર્યગ્ ત્રણ વિભાગમાં રહેલ લોક એ જીવાદિ પંચાસ્તિકાયના સમુદાયની વૃત્તિ (= ઉપસ્થિતિ) વાળો, જીવ અજીવના આધારભૂત ક્ષેત્રસ્વરૂપ તથા વૈશાખસંસ્થાન (આસન વિશેષ) માં ઉભેલ અને કેડે બે હાથ રાખેલ પુરુષની આકૃતિવાળો છે. તે લોકના અધોવર્તી (નરકાદિ) ભાગના સ્વરૂપને જાણવા માટે આ પ્રથમ સૂત્ર કહેવાય છે.

❖ સમ્યગ્દર્શની અને સમ્યગ્દૃષ્ટિની સ્પર્શના ❖

અથવા (તો બીજી રીતે પણ આ સૂત્રરચનાનું પ્રયોજન કહી શકાય. તે આ મુજબ-) પ્રથમ અધ્યાયમાં (સૂત્ર ૮)મા એમ કહ્યું હતું કે સમ્યગ્દર્શની જીવો વડે લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ સ્પર્શાયેલ છે, પરંતુ ❖સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ વડે તો સર્વલોક સ્પર્શાયેલ છે. તેથી હવે નિર્દેશ થકી (સ્વરૂપ થકી) કહો કે લોક શું છે ? આ પ્રમાણે (વિશેષથી) પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હોવાથી એના જવાબમાં અધોવિભાગ વગેરેવાળો તે લોક કહેવાય છે.

રત્ન-શર્કરા... રત્નો એટલે વજ્ર વગેરે, તે રત્નની પ્રધાનતાવાળી પૃથ્વી તે રત્નપ્રભા. શર્કરા, વાલુકા વગેરે પણ પ્રસિદ્ધ છે. તે તે (કાંકરા = શર્કરા આદિ) ની પ્રધાનતાવાળી સર્વ પૃથ્વી કહેવી. ‘પ્રભા’ શબ્દ રૂપ અને સ્વભાવ અર્થને કહેનાર છે, (અહીં સ્વભાવ અર્થ લેવો આથી) રત્નપ્રભા એટલે રત્નના સ્વભાવવાળી = રત્નમય અર્થાત્ રત્નબહુલા. આ પ્રમાણે શર્કરાપ્રભાદિને પણ કહેવી, વળી આ પ્રભા શબ્દ દરેક નરકો સાથે જોડાયેલો છે એવું ભાષ્યકારશ્રી “રત્નપ્રભા” ઈત્યાદિ ભાષ્યથી દર્શાવે છે.

❖ સમ્યગ્દર્શની એટલે ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શનવાળા અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ એટલે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વવાળા છદ્મસ્થ, કેવળી અને સિદ્ધભગવંત.

• ભાષ્યમ્ •

રત્નપ્રભાયા અધઃ શર્કરાપ્રભા, શર્કરાપ્રભાયા અધો વાલુકાપ્રભા इत्येवं शेषाः।

• ગન્ધહસ્તી •

इत्येता भूमयो घनाम्बु-वाताकाशप्रतिष्ठा भवन्त्येकैकशः सप्ताधोऽधः = एवमेता रत्नप्रभाद्याः पृथिव्यो घनाम्बुनि वायौ वियति च प्रतिष्ठिताः; नेश्वराद्याधारा इत्याचष्टे। घनाम्बु च वाता[त?]^१श्चाकाशं च घनाम्बु-वाताकाशानि तेषु प्रतिष्ठा = स्थितिर्वर्तनं यासां ता घनाम्बु-वाताकाशप्रतिष्ठा भवन्ति, एकैका एकैकशोः घनाम्बु-वाताकाशक्रमेण प्रतिष्ठिताः, न पुनः सप्तानामप्यध एव घनाम्बु-वाताकाशानि प्रत्येकमन्तरालेषु न सम्भवन्तीति, सङ्ख्ययाऽवधार्यन्ते सप्तैवान्यूनाधिका इति। ^१अधोऽध इति प्रति-विशिष्टक्रमाख्यानं तिर्यगूर्ध्वदिशो व्युदासः, एतदेव स्पष्टयति—

રત્નપ્રભાયા અધોઽસદ્સંખ્યેયા યોજનકોટીનાં કોટીરવગાહ્ય શર્કરાપ્રભા ભવતિ, શર્કરા-પ્રભાયાસ્ત્વધોઽસદ્સંખ્યેયા એવ યોજનકોટીનાં કોટીરતિક્રમ્ય વાલુકાપ્રભા ભવતિ, એવં શેષાઃ પદ્મપ્રભાદ્યા અસદ્સંખ્યેયયોજનકોટીકોટ્યવકાશાન્તરા વક્તવ્યા અધોઽધ इति॥

• ભાષ્યાર્થ •

રત્નપ્રભાની નીચે શર્કરાપ્રભા, શર્કરાપ્રભાની નીચે વાલુકાપ્રભા છે. આ જ પ્રમાણે શેષ પૃથ્વીઓ

• હેમગિરા •

❖ નરક પૃથ્વીઓના આધાર ❖

इत्येता भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठा... ‘आ प्रमाणे आ रत्नप्रभादि पृथ्वीओ घनोद्धि, वायु अने आकाशमां प्रतिष्ठित छे; પણ ईश्वरादिना आधारवाणी नथी,’ એમ (ભાષ્યકારશ્રી) કહે છે. ઘનામ્બુવાતાકાશપ્રતિષ્ઠા આ પદમાં દ્વન્દ્વ સમાસ કરી બહુવ્રીહી સમાસ કરેલ છે. ‘ઘનામ્બુ, વાયુ અને આકાશ’ આ બધાનો દ્વન્દ્વ સમાસ કરી ઘનામ્બુવાતાકાશાનિ પદ બનાવ્યું છે. ત્યાર બાદ ‘તેઓને (= ઘનામ્બુવાતાકાશ ને) વિષે પ્રતિષ્ઠા અર્થાત્ સ્થિતિ છે જેઓની તે’ એમ બહુવ્રીહિ સમાસ કરી ઘનામ્બુ-વાતાકાશપ્રતિષ્ઠા[❖] પદ બનાવ્યું છે. અર્થાત્ એક-એક પૃથ્વીની નીચે ઘન પાણી, વાયુ અને આકાશ ક્રમથી રહેલ છે (પણ સાતમી પૃથ્વીની નીચે જ ઘનપાણી, વાયુ, આકાશ રહ્યા છે એવું નથી) તેમજ દરેક (પૃથ્વીઓ) ના અંતરાલમાં તે નથી રહેતા તેવું ય નથી. ‘સાત’ સંખ્યાથી આ નિર્ધાર કરાય છે કે પૃથ્વી સાત જ છે, વધારે કે ઓછી નથી. ‘અધોઽધ’ આ પદ વડે ચોક્કસ ક્રમનું કથન કર્યું છે, તેમજ તિચ્છી અને ઉર્ધ્વ દિશાની બાદબાકી કરી છે. આ વાતને જ ભાષ્યકારશ્રી સ્પષ્ટ કરે છે →

રત્નપ્રભાની નીચે અસંખ્ય કોટાકોટી યોજન ગયા પછી શર્કરાપ્રભા આવે છે. શર્કરાપ્રભાની નીચે અસંખ્ય જ કોટાકોટી યોજન ગયા પછી વાલુકાપ્રભા પૃથ્વી આવે છે. આ પ્રમાણે અસંખ્ય કોટાકોટી

૧. અધઃ इति रा. ૨. ંનકોટીરતિં પા.। ❖ પ્રશ્ન : જેમ આ ભૂમિથી માંડી તનવાયુ આકાશને વિશે પ્રતિષ્ઠિત છે તો આકાશ ક્યાં સ્થિત છે ? સમાધાન :- ઉક્ત ભૂમિ આદિ આકાશમાં સ્થિત છે પણ આકાશ સ્વમાં જ સ્થિત છે. એને અવગાહ આપનાર કોઈ બીજો પદાર્થ નથી. એક આકાશના આધાર માટે બીજા આકાશરૂપ આધારની કલ્પના કરીએ તો અનવસ્થા દોષ આવશે.

• ભાષ્યમ્ •

અમ્બુ-વાતાકાશપ્રતિષ્ઠા ઇતિ સિદ્ધે ઘનગ્રહણં ક્રિયતે ^૧તેનાયમર્થઃ પ્રતીયેત ઘનમેવામ્બુ અથઃ ^૨પૃથિવ્યાઃ, વાતાસ્તુ ઘનાસ્તનવશ્ચેતિ॥

તદેવં ચરપૃથિવી પઙ્કપ્રતિષ્ઠા, પઙ્કો ઘનોદધિવલયપ્રતિષ્ઠઃ, ઘનોદધિવલયં ઘનવાત-

• ગન્ધહસ્તી •

અથ ઘનગ્રહણં કિમર્થં ક્રિયતે અમ્બુ-વાતાકાશપ્રતિષ્ઠા ઇત્યેતાવતૈવાભિલષિતાર્થપ્રસિદ્ધેરિતિ ? સૂરિરાહ- સત્યમેવં સિદ્ધ્યતિ, સિદ્ધે સતિ યત્ તથાપિ ઘનગ્રહણં ક્રિયતે તેનાયમર્થો જ્ઞાપ્યતે ઘનમેવામ્બુ અથઃ પૃથિવ્યાઃ પ્રત્યેકં યથા સ્યાત્, મા ભૂદ્ દ્રવમિતિ। વાતાસ્તૂભયથા ઘનાસ્તનવશ્ચેતિ। યથૈવ પૃથિવીનામધોઽધો વ્યવસ્થાનમશેષાણામેવમેકસ્યાં પૃથિવ્યાં સ્વભેદાનામધોઽધો વ્યવસ્થાનં દર્શયિતુમાહ-

તદેવં ચરપૃથિવી પઙ્કપ્રતિષ્ઠા। આદાવત્ર રત્નપ્રભાયાઃ ચરપૃથિવીકાણ્ડં રત્નબહુલં યોજનસહસ્ર-

• ભાષ્યાર્થ •

સમજી લેવી. તે (પૃથ્વીઓ) પાણી, વાયુ, આકાશમાં પ્રતિષ્ઠિત છે આટલું કહેવાથી પણ અર્થબોધ થઈ જાય છે. છતાં ઘન વિશેષણ મૂકાયું છે તેના વડે આ વિશેષ અર્થ જણાય/જણાવાય છે કે ઘટ્ટ એવું જ પાણી પૃથ્વીની નીચે છે. પરંતુ વાયુ તો ઘટ્ટ અને તનુ (પાતળો) બન્ને છે.

તે આ પ્રમાણે બર (શુષ્ક) પૃથ્વીકાંડ પંક પૃથ્વીકાંડ પર રહેલો છે. પંક-પૃથ્વીકાંડ ઘનોદધિવલયમાં

• હેમગિરા •

યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રના આંતરાવાળી પંકપ્રભા આદિ શેષ પૃથ્વીઓ નીચે નીચે કહેવી.

❖ ઘન શબ્દનું ફળ ❖

પ્રશ્ન :- ‘ઘન’ પદનું ગ્રહણ શા માટે કરાય છે ? કેમકે ‘ઘન’ પદ વિના પણ અમ્બુ-વાતાકાશપ્રતિષ્ઠા આ પ્રમાણે એટલા જ પદ વડે ઈચ્છિત અર્થ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

જવાબ :- વાત સાચી છે, આ રીતે પણ અર્થ સિદ્ધ થાય છે. સિદ્ધ થવા છતાં પણ ‘ઘન’ પદનું ગ્રહણ કર્યું છે, તેનાથી આ અર્થ જણાવે છે કે ઘટ્ટ જ પાણી દરેક પૃથ્વીની નીચે હોય છે પરંતુ પ્રવાહી પાણી હોતું નથી. દ્રવ-પાણીનું ગ્રહણ ન થાઓ એ હેતુથી ‘ઘન’ પદનું ગ્રહણ કર્યું છે. વાયુ તો ઘાટ્ટો અને પાતળો બન્ને પ્રકારનો હોય છે. જે રીતે (આ) સર્વ પૃથ્વીઓનું અવસ્થાન એક બીજાની નીચે નીચે છે, એ પ્રમાણે જ એક એક પૃથ્વીમાં (પણ) તેના પોતાના (બર પૃથ્વી કાંડ આદિ) ભેદ = વિભાગોનું અવસ્થાન નીચે નીચે છે. એજ હકીકતને જણાવવા માટે ભાષ્યકારશ્રી કહે છે -

❖ બર પૃથ્વી આદિના માપો ❖

તદેવં ચરપૃથિવી પઙ્કપ્રતિષ્ઠા... શરૂઆતમાં અહીં (સાત પૃથ્વી વિશે) રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં રત્નોની

• ભાષ્યમ્ •

વલયપ્રતિષ્ઠમ્, ઘનવાતવલયં તનુવાતવલયપ્રતિષ્ઠમ્, તતો મહાતમોભૂતમાકાશમ્। સર્વ

• ગન્ધહસ્તી •

ષોડશકબાહલ્યમ્, તત્ પઙ્કપૃથિવીકાણ્ડે પઙ્કબહુલે ચતુરશીતિયોજનસહસ્રબહુલે પ્રતિષ્ઠિતમ્, તદપિ પઙ્કપૃથિવીકાણ્ડમપ્પૃથિવીકાણ્ડે જલબહુલેઽશીતિયોજનસહસ્રઘને પ્રતિષ્ઠિતમ્।

અત્ર ચાચાર્યેનાબ્જહુલં કાણ્ડં નોપાત્તં પૃથગ્, ઘનોદધિવલયગ્રહણેનૈવ લબ્ધત્વાદ્, ઘનોદધિશ્ચ ઘનોદધિવલયં ચેત્યેકદેશનિર્દેશાત્, તત્ પુનર્જલબહુલં કાણ્ડં વિંશતિયોજનસહસ્રબહુલે ઘનામ્બુવલયે પ્રતિષ્ઠિતમ્, ઘનોદધિવલયમપ્યસદ્ઽધ્યેયયોજનસહસ્રઘને ઘનવાતવલયે પ્રતિષ્ઠિતમ્, ઘનવાતવલયમપિ હ્રાસદ્ઽધ્યેયયોજનસહસ્રબાહલ્યે તનુવાતવલયે પ્રતિષ્ઠિતમ્, તતસ્તનુવાતવલયાત્ પરં મહાતમોભૂતમાકાશમ્-સદ્ઽધ્યેયયોજનકોટીકોટીપ્રમાણમ્, તદન્તરાલવર્તિં વિયત્ તનુવાતવલયદ્વિતીયપૃથિવ્યોઃ સૂચિભેદેન સન્તમસેન સમન્તતો વિજૃમ્ભમાણેનાતિઘનતાં ગતેન વ્યાપ્તમ્, અતો મહાતમ ઇવ તત્ પ્રતિભાતીતિ મહાતમોભૂતમુચ્યતે, તત્ત્વાસ્યાઃ ખરકાણ્ડાદિભેદાયાસ્તનુવાતવલયપર્યન્તાયા રત્નપ્રભાપૃથિવ્યાઃ પ્રપન્નમાધારતાર્મધિગન્તવ્યમિ-

• ભાષ્યાર્થ •

રહેલો છે. ઘનોદધિવલય ઘનવાતવલયમાં રહ્યો છે. ઘનવાતવલય પાતળાવાયુના આધારે રહ્યો છે, ત્યાર પછી મહા અંધકારમય આકાશ રહ્યું છે. વળી આ બર પૃથ્વીથી માંડી તનુવાતવલય

• હેમગિરા •

બહુલતાવાળો ૧૬ હજાર યોજનની જાડાઈવાળો બર પૃથ્વીકાંડ છે. તે (બર પૃથ્વીકાંડ) કાદવની બહુલતાવાળા ૮૪ હજાર યોજનની જાડાઈવાળા પંક પૃથ્વીકાંડમાં રહ્યો છે, તે પંકપૃથ્વીકાંડ પણ જળની બહુલતાવાળા ૮૦ હજાર યોજનની જાડાઈવાળા એવા જળ પૃથ્વીકાંડમાં રહેલો છે.

વળી અહીં ભાષ્યમાં વાયકઆચાર્યશ્રી વડે જળની બહુલતાવાળા કાંડનો નિર્દેશ અલગ નથી કરાયો એનું કારણ એ છે કે “ઘનોદધિવલય” એ પદ કહેવા દ્વારા જ ઘનોદધિ (જળબહુલકાંડ)નું ગ્રહણ થઈ ગયું છે કેમ કે “ઘનોદધિવલય” પદમાં ઘનોદધિશ્ચ ઘનોદધિવલયઞ્ચ ઇતિ ઘનોદધિવલયે એ પ્રમાણે એકશેષ દ્વન્દ્વ સમાસ કરેલ છે.

વળી આ જળબહુલ એવો જળકાંડ વીસ હજાર યોજનની □ જાડાઈવાળા ઘનાંબુવલયમાં રહેલો છે. ઘનોદધિવલય પણ અસંખ્યહજાર યોજનની જાડાઈવાળા ઘનવાતવલયમાં રહ્યો છે. ઘનવાતવલય પણ અસંખ્યહજાર યોજનની જાડાઈવાળા તનુવાતવલયમાં રહ્યો છે. તનુવાતવલય પછી અસંખ્ય કોટાકોટિ યોજન પ્રમાણ મહાઅંધકાર સ્વરૂપ આકાશ છે. તનુવાત અને બીજી પૃથ્વીના અંતરાલમાં રહેલ તે આકાશ ♦ સૂચિભેદ એવા ચારેબાજુ ફેલાયેલા ઘોર અંધકાર વડે વ્યાપ્ત છે. તેથી (તે આકાશ) મહા અંધકાર સ્વરૂપ કહેવાય

૧. ંમવગન્તં ભાં. । □. અહીં કહેલી ઘનોદધિ આદિની જાડાઈ મધ્યભાગની જાણવી.

♦. આ ‘સૂચિભેદ’ વિશેષણ પરથી અંધકારમય આકાશની ગાઢતા-ઘનતાનો ખ્યાલ આવે છે અર્થાત્ તે ઘટ્ટ અંધકારમય આકાશ છે. સોયથી ભેદી શકાય તેવો ગાઢ અંધકાર છે.

ચૈતત્ પૃથિવ્યાદિ તનુવાતવલયાન્તમાકાશપ્રતિષ્ઠમ્, આકાશં ^૧ચાત્મપ્રતિષ્ઠમ્। ઉક્તમવ-
ગાહનમાકાશસ્યેતિ ॥

ત્યાદર્શયતિ સર્વં ચૈતત્ પૃથિવ્યાદીત્યાદિના।

ન ચૈતદશ્રદ્ધેયં પ્રત્યક્ષપ્રમાણસમધિગમ્યાનિ ચન્દ્રાદિત્યાદિવિમાનાનિ નિરાલમ્બે વિહાયસિ પરિપ્લવન્તે,
ન ચાધઃ પતન્તિ લોકાનુભાવાદેવમેવૈતાઃ પૃથિવ્યોડપીતિ, આકાશં પુનરાત્મન્યેવ પ્રતિષ્ઠિતમ્, નાધારાન્તર-
સમાસાદિતપ્રતિષ્ઠમિતિ, યસ્માદુક્તમ્— અવગાહનમાકાશસ્યેતિ, પશ્ચમેડધ્યાયે સૂત્રતઃ ઉક્તમ્— ‘આકાશ-
સ્યાવગાહઃ’ (અ.૫, સૂ.૧૮) ઉપકારઃ, અવગાહદાનેન વ્યાપ્રિયત આકાશં સર્વદ્રવ્યાણામવગાહવતાં ^૩ન
પુનર્નિરવગાહદાનવ્યાપારપરં સદવગાહિષ્યતે તદન્યત્ર તદનુરૂપાધારાભાવાદતઃ સ્વપ્રતિષ્ઠં પ્રતિપત્તવ્યમ્ ॥

સુધીનું બધુ આકાશમાં રહ્યું છે અને આ આકાશ આત્મપ્રતિષ્ઠિત છે એટલે કોઈના આધારે
રહ્યું નથી. કહેવાય પણ છે કે અવગાહના (= જગ્યા આપવી) એ આકાશનો ઉપકાર (=
કાર્ય) છે.

છે... વળી, તે આકાશ ^૧ખરકાંડ આદિના ભેદવાળી અને તનુવાતવલયના અંતવાળી એવી રત્નપ્રભા પૃથ્વી
માટે આધારભૂત જાણવો અર્થાત્ તનુવાતવલયની નીચે આકાશ રહેલો છે. આ વાત ‘સર્વં ચૈતત્ પૃથિવ્યાદિ’
ઈત્યાદિ ભાષ્યથી દર્શાવે છે.

❖ પ્રતિષ્ઠાનમાં લોકસ્થિતિની કારણતા ❖

આ બાબતમાં કોઈએ અશ્રદ્ધા કરવાની જરૂર નથી. જેમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જાણી શકાય એવા
ચંદ્ર-સૂર્યાદિના વિમાનો લોકના સ્વભાવ થકી આલમ્બન રહિત (= જેમાં કોઈ આધાર નથી) એવા
આકાશમાં રહે છે પણ નીચે પડી જતા નથી, આ પ્રમાણે નરક પૃથ્વીઓ પણ આકાશને આશ્રયી રહી
છે એમ જાણવું.

વળી આકાશ તો પોતાનામાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે અર્થાત્ તેનો બીજા કોઈ આધાર નથી. કેમકે આકાશના
અવગાહ ગુણ વિશે પાંચમા અધ્યાયના ૧૮ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે :- અવગાહના (જગ્યા) આપવી તે આકાશનો
ઉપકાર = વ્યાપાર કાર્ય છે. તે બધાયને અવગાહના આપવામાં તત્પર રહ્યો છતાં આ આકાશ (ઘટાદિ)
આધેય દ્રવ્યમાં પ્રવેશી જાય છે = અવગાહન કરે છે, પણ અવગાહના આપવાનું કાર્ય કર્યા વિના (ઘટાદિ)માં
અવગાહન કરે છે એવું નથી. કારણકે આકાશથી અન્ય કોઈપણ પદાર્થમાં આકાશને અનુરૂપ આધારનો
અભાવ છે. એથી જ આકાશ આકાશમાં રહેલો છે એમ કહેવાય છે.

૧. ત્વાત્મં પા. । ૨. ંહનામાં ભાં.રા. । ૩. ન નિરવં મુ. (ભાં.રા.) । ૪. સાધિક ૧ લાખ ૮૦ હજાર યોજન જાડાઈ
પ્રમાણ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ત્રણ કાંડ છે તેમાં પ્રથમ કાંડ ૧૬ હજાર યોજન પ્રમાણ ‘ખર’ નામનો છે.

• ભાષ્યમ્ •

તદનેન ક્રમેણ લોકાનુભાવસન્નિવિષ્ટા અસદ્ગ્રખ્યેયયોજનકોટીકોટ્યો વિસ્તૃતાઃ સપ્ત ભૂમયો રત્નપ્રભાદ્યાઃ । સપ્તગ્રહણં નિયમાર્થમ્ । રત્નપ્રભાદ્યા મા ભૂવન્નેકશઃ હાનિયતસદ્ગ્રખ્યા* ઇતિ । કિશ્ચાન્યત્ । અથઃ સપ્તૈવેત્યવધાર્યંતે, ઊર્ધ્વં ત્વેકૈવેતિ વક્ષ્યંતે ॥

• ગન્ધહસ્તી •

તદનેન ક્રમેણેત્યાદિ ભાષ્યમ્, તસ્માદનેન ક્રમેણ ઘનામ્બુ-ઘનવાત-તનુવાતવલયાકાશપ્રતિષ્ઠાનાઃ સપ્તાપિ ભૂમયો લોકાનુભાવાદેવ સન્નિવિષ્ટાઃ, લોકાનુભાવો હિ લોકસ્થિતિરનાદ્યા ન કેનચિદીશ્વરાદિના કૃતા વ્યોમવદકૃત્રિમા, અસદ્ગ્રખ્યેયયોજનકોટીકોટ્યો વિસ્તૃતા ઇતિ તિર્યક્પ્રમાણમાચષ્ટે, નાધઃ પ્રાચ્યાદ્ રત્નપ્રભાપૃથિવીપર્યન્તાત્ ^૧ પ્રતીચ્ય તત્પર્યન્ત એતાવદન્તરાલમતીત્ય ભવતીત્યેવં શેષાણામપિ બહુતરા બહુતમાશ્ચ કોટ્યો ભવન્તિ, વૃત્તત્વાચ્ચ સર્વાસાં તુલ્યવિષ્કમ્ભાયામતાઽધ્યવસેયા ॥

• ભાષ્યાર્થ •

તેથી પૂર્વોક્ત ક્રમથી અસંખ્ય કોટાકોટિ યોજન વિસ્તારવાળી રત્નપ્રભા આદિ સાતેય ભૂમિઓ લોક સ્વભાવથી રહેલી છે. ‘સપ્ત’ શબ્દનું ગ્રહણ નિયમ માટે છે. અર્થાત્ પૃથ્વી સાત જ છે તે નિયત કર્યું. રત્નપ્રભાદિ એક-એક પૃથ્વીઓ અનિયત સંખ્યાવાળી ન થાઓ તે માટે ‘સપ્ત’ સંખ્યાનું ગ્રહણ કર્યું છે વળી બીજું એ કે અધોલોકમાં સાત જ પૃથ્વીઓ છે એમ અવધારણ કરાય છે. ઉર્ધ્વલોકમાં તો એક જ પૃથ્વી છે. એ વાત આગળ કહેવાશે.

• હેમગિરા •

તદનેનક્રમેણ... તેથી પૂર્વોક્ત ક્રમથી ઘનામ્બુવલય, ઘનવાતવલય, તનુવાતવલય અને આકાશમાં રહેલી સાતે પણ ભૂમિઓ લોકસ્વભાવથી જ છે. લોક સ્વભાવ એ જ ખરેખર લોકસ્થિતિ (= લોકની રચના) છે જે અનાદિકાળથી છે પણ કોઈ ઈશ્વરાદિ વડે કરાયેલ નથી. અર્થાત્ આકાશની જેમ સ્વાભાવિક છે.

❖ નરકપૃથ્વીની લંબાઈ-પહોળાઈ ❖

‘અસંખ્ય કોટાકોટિ યોજન વિસ્તારવાળી સાત ભૂમિઓ છે’ એવું કહેવા દ્વારા (તે ભૂમિઓની) પહોળાઈને કહે છે, નહીં કે અધો પરિમાણ(= ઊંચાઈ)ને, કારણ કે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પૂર્વદિશા સંબંધી છેડાથી તેનો પશ્ચિમદિશા સંબંધી છેડો આટલા (અસંખ્યેય કોટાકોટિ યોજન) આંતરને ઓળંગ્યા પછી આવે છે, તેથી આ ઊંચાઈનું માપ નથી. આ પ્રમાણે શેષ પૃથ્વીઓની પણ પહોળાઈ અધિકતર અને અધિકતમ અસંખ્ય કોટાકોટિ યોજન છે. વળી દરેક પૃથ્વીઓ ગોળ હોવાના કારણે (એઓની પોતાની) પહોળાઈ અને લંબાઈ તુલ્ય જાણવી.

પ્રવચનં ચેદમ્*— “કતિવિહાણં ભંતે ! લોકદ્વિતી પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! અદ્વિહા લોગદ્વિઈ પળ્ણત્તા, તંજહા— આગાસપતિદ્વિતેવાતે ૧ વાતપતિદ્વિતે ઉદહી ૨ ઉદધીપદ્વિયા પુઢવી ૩ પુઢવીપતિદ્વિયા તસ-થાવરા પાળા ૪ અજીવા જીવપતિદ્વિયા ૫ જીવા કમ્મપદ્વિયા ૬ અજીવા જીવસંગહિતા ૭ જીવા કમ્મસંગહિતા ૮॥ સે કેળદ્વેળં ભંતે ! એવં વુચ્ચતિ અદ્વિહા લોગદ્વિતી ? ગોયમા ! સે જહા નામએ કેતિ પુરિસે વત્થિમાડોવેતિ, વત્થિમાડોવેત્તા ઉપ્પિંસિ તં બંધતિ, બંધિત્તા મજ્જે ગંઠિં દેતિ, મજ્જે ગંઠિં દલહિત્તા ઉવરિહ્લં ગંઠિં મુહિત્તા ઉવરિહ્લં દેસં વામેતિ, વામેત્તા આઝકાયસ્સ પૂરેતિ, પૂરિત્તા ઉપ્પિંસિ તં બંધતિ, બંધિત્તા મજ્જિહ્લં ગંઠિં મુયતિ, તેળં ગોયમા ! સે આઝકાએ તસ્સ વાઝકાયસ્સ ઉવરિતલે ચિદ્વતિ, સે તેળં અદ્વેળં ગોયમા ! એવં વુચ્ચતિ-અદ્વિહા લોકદ્વિતી પળ્ણત્તા । સે જહા વા કેહિ પુરિસે વત્થિમાડોવેતિ, આડોવેત્તા કડીએ

પૂર્વોક્ત લોકાનુભાવ (= લોકસ્થિતિ) ને કહેનાર આગમપાઠ આ છે :-

❖ આઠ પ્રકારની લોકસ્થિતિ ❖

પ્રશ્ન :- “હે ભંતે ! લોક સ્થિતિ કેટલા પ્રકારે કહેવાઈ છે ?

જવાબ :- હે ગૌતમ ! લોકસ્થિતિ આઠ પ્રકારે કહેવાઈ છે. તે આ મુજબ → (૧) વાયુ આકાશમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. (૨) ઉદધિ (પાણી) વાયુમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. (૩) પૃથ્વી ઉદધિમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. (૪) ત્રસ અને સ્થાવર પ્રાણીઓ પૃથ્વીમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. (૫) અજીવો જીવમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. (૬) જીવો કર્મમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. (૭) અજીવો જીવથી સંગૃહિત છે. (૮) જીવો કર્મથી સંગૃહિત છે.

પ્રશ્ન : હે ભંતે ! એવું શા માટે કહેવાય છે કે તે લોકસ્થિતિ આઠ પ્રકારે છે ? અર્થાત્ આ કઈ રીતે સંભવે તે સમજાવો ?

જવાબ :- હે ગૌતમ ! જેમ તે કોઈ પુરુષ બસ્તિ (ચામડાની કોથળી) ને ફૂલાવે, ફૂલાવીને તે બસ્તિને ઉપરથી બાંધે, બાંધીને વચ્ચે ગાંઠ આપે, વચ્ચે ગાંઠ આપીને ઉપરની ગાંઠ છોડી ને ઉપરના ભાગને ખાલી કરે, ખાલી કરી પાણી વડે ભરે, ભરીને ઉપરથી તેને બાંધે, બાંધીને વચ્ચેની ગાંઠ છોડી દે, ત્યારે હે ગૌતમ ! તે પાણી તે વાયુકાયની ઉપર રહે છે. તેથી આ કારણસર હે ગૌતમ ! આ પ્રમાણે કહેવાય છે કે તે આઠ પ્રકારે લોકસ્થિતિ છે, અથવા તો (બીજી પદ્ધતિએ પણ આ હકીકત સમજી શકાય છે -) જેમકે કોઈ પુરુષ બસ્તિને ફૂલાવે, ફૂલાવીને કેડમાં બસ્તિને બાંધી દે, બાંધીને ગંભીર (= ઉંડા), ન

*. કતિવિદ્યા ભદન્ત ! લોકસ્થિતિ: પ્રજ્ઞસા ? ગૌતમ ! અષ્ટવિદ્યા લોકસ્થિતિ: પ્રજ્ઞસા, તદ્વચ્ચા— આકાશપ્રતિષ્ઠિતો વાતઃ, વાતપ્રતિષ્ઠિત ઉદધિઃ, ઉદધિપ્રતિષ્ઠિતા પૃથ્વી, પૃથ્વીપ્રતિષ્ઠિતા ત્રસસ્થાવરા: પ્રાણાઃ, અજીવા જીવપ્રતિષ્ઠિતાઃ, જીવાઃ કર્મપ્રતિષ્ઠિતાઃ, અજીવા જીવસંગૃહીતાઃ, જીવાઃ કર્મસંગૃહીતાઃ । અથ કેનાર્થેન ભદન્ત ! એવમુચ્યતે— અષ્ટવિદ્યા લોકસ્થિતિ: ? ગૌતમ ! તત્ યથાનામકઃ કશ્ચિત્ પુરુષઃ બસ્તિમાપૂરયતિ, બસ્તિમાપૂર્ય ઉપરિષ્ટાત્ તાં બદ્ધનાતિ, બદ્ધવામધ્યે ગ્રન્થિં દદાતિ, મધ્યે ગ્રન્થિં દત્ત્વા ઉપરિતનં ગ્રન્થિં મુક્ત્વા ઉપરિતનં દેશં વમયતિ (રિક્તીકરોતિ) વમયિત્વા અપ્કાયં પૂરયતિ, પૂરયિત્વા ઉપરિષ્ટાત્ તાં બદ્ધનાતિ, બદ્ધ્વા મધ્યમં ગ્રન્થિં મુચ્ચતિ, તેન ગૌતમ ! સઃ અપ્કાયઃ તસ્યવાયુકાયસ્ય ઉપરિતલે તિષ્ઠતિ, તદેતેનાર્થેન ગૌતમ ! એવમુચ્યતે—અષ્ટવિદ્યા લોકસ્થિતિ: પ્રજ્ઞસા । અથ યથા વા કશ્ચિત્ પુરુષઃ બસ્તિમાપૂરયતિ આપૂર્ય કટ્થાં બદ્ધનાતિ, બદ્ધ્વા

બંધતિ, બંધિતા અત્થાહમતારમપોરિસિયંસિ ઉદગંસિ ઓગાહેજ્ઞા, ણૂં ગોયમા ! સે પુરિસે તસ્સ આઠ્ઠકાયસ્સ ઉપ્પિં ઉવરિતલે ચિટ્ઠતિ ? હંતા ચિટ્ઠતિ, એવમેવ અટ્ટવિહા લોકઠિતી પણ્ણત્તા” (ભગ. શ.૧, ૩.૬, સૂ.૫૪)

રત્નપ્રભાયાશ્ચ પ્રથમં કાણ્ડં રત્ન-વૃદ્ધ-વૈદૂર્ય-લોહિતાક્ષ્ય-મસારગલ્લ-હંસગર્ભ-પુલક-સૌગન્ધિક-જ્યોતીરસાઞ્જનાઞ્જનપુલક-રજત-જાતરૂપાઞ્ક-સ્ફટિકારિષ્ઠભેદાત્ ષોડશધા, ઇતરે ત્વેકાકારે પઙ્ક-જલબહુલે કાણ્ડે, શેષાશ્ચ ભૂમયઃ શર્કરાપ્રભાદ્યા એકાકારા એવાવસાતવ્યાઃ।

સપ્તગ્રહણં નિયમાર્થમિત્યાદિ, વિશિષ્ટસંખ્યાશબ્દોપાદાનાનિયમઃ ક્રિયતે સપ્તૈવાધઃ પૃથિવ્યઃ, કા પુનરાશઙ્કા નિયમાભિપ્રાયાનુવર્તિનઃ સૂરેરિતિ ?

ઉચ્યતે— રત્નપ્રભાદ્યા મા ભૂવન્નેકશો હાનિયતસંખ્યા ઇતિ। રત્નપ્રભાયાઃ પ્રથમં કાણ્ડં ષોડશધા, તથા પઙ્કબહુલં કાણ્ડં જલબહુલં કાણ્ડમિત્યેકૈકસ્ય ભેદસ્ય પૃથિવીત્વાદ્ બહુત્વં પૃથિવીનામધઃ

તરી શકાય એવા, અપૌરુષેય (= પુરુષથી વધારે પ્રમાણવાળા) પાણીમાં ડુબકી લગાવે, છતાં હે ગૌતમ ! નિશ્ચયથી તે પુરુષ તે પાણીની ઉપર, ઉપરિતળીયે રહે છે ને ? હાં, રહે છે. એ પ્રમાણે જ આઠ પ્રકારે લોકસ્થિતિ કહેલી છે.” (ભગ૦ શત૦ ૧, ૩૦ ૬, સૂ૦ ૫૪)

રત્નપ્રભાનું પ્રથમ કાંડ તે રત્ન, વજ્ર, વૈદૂર્ય, લોહિતાક્ષ, મસારગલ્લ, હંસગર્ભ, પુલક, સૌગન્ધિક, જ્યોતિરસ, અંજન, અંજનપુલક, રજત, શ્રેષ્ઠરૂપ, અંક, સ્ફટિક અને અરિષ્ટના ભેદથી ૧૬ પ્રકારે છે. કાદવ અને પાણીની બહુલતાવાળા બીજા બે કાંડ તો એક જ પ્રકારવાળા છે, અને શેષ શર્કરાપ્રભાદિ ભૂમિઓ પણ એક પ્રકારવાળી જ જાણવી.

સપ્તગ્રહણં નિયમાર્થમ્.... ઈત્યાદિમાં ‘સપ્ત’ આ વિશિષ્ટ સંખ્યાવાચી શબ્દનું ગ્રહણ કરવા દ્વારા આ નિયમન કરાય છે કે નીચે પૃથ્વીઓ સાત જ છે.

❖ સાત જ પૃથ્વીઓ કઈ અપેક્ષાએ ? ❖

પ્રશ્ન :- આ નિયમ સંબંધી અભિપ્રાયને અનુસરનારા આચાર્ય (વાચકપ્રવરશ્રી) ને કઈ શંકા છે ? કે જેને દૂર કરવા (રત્નપ્રભા વિગેરે નામો લખ્યા ઉપરાંત) સાતનું નિયમન કરવું પડ્યું ?

જવાબ :- રત્નપ્રભાદિ દરેક પૃથ્વીઓની અનિયત સંખ્યા (થવાની શંકા છે, તે) ન થાઓ માટે ‘સપ્ત’ સંખ્યાનું ગ્રહણ કર્યું છે. કહેવાનું તાત્પર્ય આ છે કે - રત્નપ્રભાનું પ્રથમકાંડ ૧૬ પેટા ભેદવાળું છે, તથા બીજું પંકબહુલકાંડ અને ત્રીજું જલબહુલકાંડ છે. આ પ્રમાણે આ દરેક ભેદો પૃથ્વી સ્વરૂપ

અસ્તાઘમતાર્યમપૌરુષેયં ઉદકમવગાહેત, નૂનં ગૌતમ ! સ પુરુષઃ તસ્ય અપ્કાયસ્ય ઉપરિ ઉપરિતલે તિષ્ઠતિ ? હન્ત તિષ્ઠતિ, એવમેવ અટ્ટવિધા લોકસ્થિતિઃ પ્રજ્ઞસા ।

૧. ંવૈર-વૈં ઁં. ઁાં. । ૨. ંતાઁઁ-મુ. (ઁાં) । ૩. ંરાદ્યા મુ.પા. (ઁાં.) ।

● ભાષ્યમ્ ●

અપિચ- તન્ત્રાન્તરીયા અસંખ્યેયેષુ લોકધાતુષ્વસંખ્યેયાઃ પૃથિવીપ્રસ્તારા इत्य-
ધ્યવસિતાઃ, તત્પ્રતિષેધાર્થં ચ સમગ્રહણમિતિ॥

● ગન્ધહસ્તી ●

સ્યાત્, અત એવમેકૈકા હ્યનિયતસંખ્યા મા ભૂદિતિ સમગ્રહણમુપાત્તમ્, ઇતરા અપિ ચ પ્રતરાદિભેદેન
ભિદ્યમાના બહુત્વમનુયાન્તિ સ્વસ્થાન એવેતિ તસ્માન્નિયમોપાદનમ્।

કિશ્ચાન્યત્- અન્યદપિ હિ સમગ્રહણસ્ય પ્રયોજનમસ્ત્યેવ કિશ્ચિત્, અધઃ સમૈવેત્યવધાર્યતે
વિશિષ્ટસંખ્યાનિયમોઽધઃ પ્રદર્શ્યતે, ન પુનઃ પૃથિવ્ય એતાવત્ય એવ ત્રૈલોક્ય इत्यવધાર્યતે, યત
ઊર્ધ્વત્વેકૈવેતિ વક્ષ્યતિ, ઉપરિષ્ટાત્ પુનઃ સર્વકલ્પવિમાનાન્યતીત્યાર્ધતૃતીયદ્વીપવિષ્કમ્ભાયા-
મોત્તાનકચ્છત્રાકૃતિરીષ્ટપ્રાગ્ભારા નામ પૃથિવી દશમેઽધ્યાયે (૧૯ તમ)કારિકાભાષ્યેણ વ્યાખ્યાસ્યતે
'તન્વી મનોજ્ઞા સુરભિઃ, પુણ્યા પરમ્ભાસુરા' इत्याદિનેતિ। તથાઽન્યદપિ સમગ્રહણસ્ય પ્રયોજનમાખ્યાયતે-
તન્ત્રાન્તરીયા इत्याદિ ભાષ્યમ્। અન્તરે ભવાઃ અન્તરીયાસ્તન્ત્રપ્રધાના અન્તરીયાસ્તન્ત્રાન્તરીયાઃ-

● ભાષ્યાર્થ ●

વળી તન્ત્રાન્તરીયો (= અન્યદર્શનકારો = બૌદ્ધો) અસંખ્ય લોકધાતુઓમાં અસંખ્ય પૃથ્વી
પ્રસ્તારો છે એ પ્રમાણે સ્વીકારે છે અને તેનો નિષેધ કરવા 'સમ' પદનું ગ્રહણ કર્યું છે.

● હેમગિરા ●

હોવાથી અધોલોકમાં પૃથ્વીઓ ઘણી બધી થઈ જાય. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક રત્નપ્રભાદિ પૃથ્વીઓની અનિયત
સંખ્યા-ન થાઓ માટે 'સમ' સંખ્યાનું ગ્રહણ કર્યું છે. વળી બીજી (શર્કરાપ્રભાદિ) પણ પ્રતર આદિ ભેદવડે
ભેદાતી સ્વસ્થાનમાં જ અનેક ભેદને પામે છે તેથી નિયમ કર્યો છે.

કિશ્ચાન્યત્... 'સમ' સંખ્યાના ગ્રહણનું બીજું પણ કાંઈક પ્રયોજન છે. તે આ મુજબ કે - અધોલોકમાં
સાત જ પૃથ્વી છે એમ અવધારણ કરાય છે. અર્થાત્ પૃથ્વીઓની વિશિષ્ટ સંખ્યાનો નિયમ અધોલોકમાં
દેખાડાય છે, નહીં કે ત્રણ લોકમાં આટલી જ પૃથ્વી છે. કારણ કે ઊર્ધ્વલોકમાં એકજ પૃથ્વી છે એમ
કહેવાશે અર્થાત્ ઊર્ધ્વલોકમાં ઉપરના સર્વ કલ્પ = દેવલોકના વિમાનોને ઓળંગીને રહેનારી અઢીદ્વીપ
જેટલી લંબાઈ-પહોળાઈવાળી, ઊંઘા છત્રની આકૃતિવાળી ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા નામક પૃથ્વીને "પાતળી, મનોહર,
સુગંધી, પવિત્ર, અત્યંત તેજસ્વી" ઈત્યાદિ પદો વડે દશમા અધ્યાયમાં ૧૯ મી કારિકાનાં ભાષ્યમાં કહેવાશે.
તથા "સમ" પદ લખવા પાછળનું એક હજુ પ્રયોજન કહેવાય છે :-

❖ અસંખ્ય પૃથ્વીપ્રતર મતનું નિરાકરણ ❖

તન્ત્રાન્તરીયા... વચ્ચે થયેલા (= જૈનશાસનના કાળમાં થનારા અન્ય) તે અન્તરીય, તન્ત્ર (=
દર્શનશાસ્ત્ર) પ્રધાન અન્તરીય તે તન્ત્રાન્તરીય અર્થાત્ જૈન પ્રવચનથી બાહ્ય અને પ્રસ્તાવથી = ચાલતા
પ્રસંગથી પ્રાયઃ માયાસૂનુ = બૌદ્ધોનું જ ગ્રહણ કરાય છે. દુર્બુદ્ધિવાળા એવા તેઓ આ મુજબ માને છે

• ભાષ્યમ્ •

સર્વાશ્રૈતા અધોઽધઃ પૃથુતરાશ્છત્રાતિચ્છત્રસંસ્થિતાઃ । ઘર્મા, વંશા, શૈલા, અઙ્જના, રિષ્ટા માઘવ્યા માઘવીતિ ચાસાં નામધેયાનિ યથાસદ્ગ્રહ્યમેવં ભવન્તિ । રત્નપ્રભા

• ગન્ધહસ્તી •

જિનપ્રવચનબાહ્યાસ્તે ચ પ્રાયઃ પ્રસ્તાવાન્માયાસૂનવીયા એવ ગૃહ્યન્તે, સર્વતઃ કિલાસદ્ગ્રહ્યેયા એવ લોકધાતવસ્તેષુ ચાસદ્ગ્રહ્યેયા એવ પૃથિવીપ્રસ્તારા ઇત્યધ્યવસિતા દુર્મેધસઃ ॥

તદાગમશ્રાવ્યમ્— “યથા હિ વર્ષતિ દેવે પ્રતતથારં નાસ્તિ વીચિકા વા અન્તરિકા વા એવમેવ ^૧પૂર્વાયાં દિશિ લોકધાતવો નૈરન્તર્યેણ વ્યવસ્થિતાસ્તથાઽન્યાસ્વપિ દિશ્વિતિ” તત્પ્રતિષેધાર્થં ચ સમગ્રગ્રહણં ક્રિયતે, સપૈવૈતાઃ સર્વતઃ પરિમાણપરિચ્છિન્ના લોકાન્તર્વર્તિન્યઃ, લોકશ્ચ પરિમાણવાન્ સર્વતો જીવાજીવાત્મકત્વાચ્છરીરાદિવદિતિ, મૂર્તિમદ્દ્રવ્યાત્મકત્વાદ વા ઘટાદિવત્ ।

સર્વાશ્રૈતા ઇત્યાદિ ભાષ્યમ્ । રત્નપ્રભાઘ્ના મહાતમઃપ્રભાપર્યવસાના અધોઽધઃ પૃથુતરાઃ એકરજ્જુપ્રમાણા વિષ્કમ્ભાયામાખ્યાં રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભાઽર્ધતૃતીયરજ્જુપ્રમાણા, ^૨વાલુકાપ્રભા ચતૂરજ્જુપ્રમાણા, પદ્મપ્રભા

• ભાષ્યાર્થ •

અને આ બધી (સાતે) પૃથ્વીઓ (એક બીજાની) નીચે રહેલી અધિક અધિક પહોળાઈવાળી (છે.) (આથી) છત્રાતિછત્રના આકારવાળી છે. તેઓના નામો યથાક્રમે આ પ્રમાણે છે → ઘમ્મા, વંશા, શૈલા, અંજના, રિષ્ટા, મઘા, માઘવતી. આ સાત પૃથ્વીઓમાં રત્નપ્રભા પૃથ્વીની જાડાઈ

• હેમગિરા •

કે બધી બાજુએ અસંખ્ય જ લોકધાતુઓ છે અને તે લોકધાતુઓમાં અસંખ્યાત જ પૃથ્વીના પ્રસ્તારો છે.

તેઓનો આગમ પાઠ આ છે - “જે રીતે દેવ = મેઘરાજ મોટી ધારપૂર્વક (= ધોધમાર) વરસતે છતે વીચિકા = આકાશ અથવા અંતરિકા (=અવકાશ=વિવર) હોતા નથી, તે પ્રમાણે જ પૂર્વ દિશામાં લોકધાતુઓ નિરંતરપણે = અંતરાલ વિના રહી છે અને અન્ય દિશામાં પણ એવી જ રીતે છે.” આવી તેઓની માન્યતાનો નિષેધ કરવા ‘સમ’ પદનું ગ્રહણ કરાય છે.

બધી બાજુએ લોકની અંદર રહેનારી (અને) ચોક્કસ પરિમાણથી યુક્ત આ સાત જ પૃથ્વીઓ છે અને લોક સ્વયં પણ ચારે બાજુથી અમુક ચોક્કસ પરિમાણવાળો છે. કારણ કે આ લોક જીવ-અજીવાત્મક છે, શરીરાદિની જેમ. અથવા લોક એ મૂર્ત દ્રવ્યાત્મક હોવાથી પરિમાણવાળો છે, ઘટાદિની જેમ. (જે જે મૂર્ત દ્રવ્યાત્મક હોય છે તે તે પરિમાણ = અમુક ચોક્કસ આકારવાળા હોય છે.)

❖ છત્રાતિછત્ર આકારે અધોલોક ❖

સર્વાશ્રૈતા... રત્નપ્રભાથી માંડી મહાતમઃપ્રભા સુધીની પૃથ્વીઓ એક બીજાની નીચે રહેલી છે, અને અધિક અધિક પહોળી છે. તેમાં રત્નપ્રભા લંબાઈ-પહોળાઈ વડે ૧ રજ્જુ-પ્રમાણ, શર્કરાપ્રભા ૨ ^૧/_૨ રજ્જુ પ્રમાણ, વાલુકાપ્રભા ૪ રજ્જુ પ્રમાણ, પદ્મપ્રભા ૫ રજ્જુ પ્રમાણ, ધૂમપ્રભા ૬ રજ્જુ પ્રમાણ,

• બાષ્પમ્ •

ઘનભાવેનાશીતં યોજનશતસહસ્રમ્ (અશીતિસહસ્રોત્તરયોજનલક્ષ પ્રમાણ ?), શેષા દ્વાત્રિંશદષ્ટાવિંશતિ-વિંશત્યષ્ટાદશ-ષોડશાષ્ટાધિકમિતિ।

• ગન્ધહસ્તી •

પશ્ચરજ્જુપ્રમાણા, ધૂમપ્રભા રજ્જુષટ્કપ્રમાણા, તમઃપ્રભાઽર્ધસપ્તરજ્જુપ્રમાણા, મહાતમઃપ્રભા સપ્તરજ્જુપ્રમાણેતિ। અત એવ છત્રાતિચ્છત્રસંસ્થિતા ભવન્ત્યેતાઃ, છત્રાતિચ્છત્રે હ્યુપરિતનં છત્રમાયામ-વિષ્કમ્ભાભ્યાં લઘુ ભવતિ, તદધોવર્તિ વિસ્તીર્ણતરમ્, તસ્યાપ્યધો વિશાલતમમિત્યતઃ છત્રાતિચ્છત્રવત્ સ્થિતાઃ, સર્વત્ર ઘનભાવેન સમા ફલ્લર્યાકૃતયઃ।

તાસાં ચોત્કીર્તનમુભયથા નામતો ગોત્રતશ્ચ, તત્ર પ્રથમા ધર્મા નામ્ના રત્નપ્રભા ગોત્રેણ, દ્વિતીયા વંશા નામ્ના શર્કરાપ્રભા ગોત્રેણ, તૃતીયા શૈલા નામ્ના વાલુકાપ્રભા ગોત્રેણ, ચતુર્થ્યઙ્જના નામ્ના પદ્મપ્રભા ગોત્રેણ, પશ્ચમી રિષ્ટા નામ્ના ધૂમપ્રભા ગોત્રેણ, ષષ્ઠી માઘવ્યા નામ્ના તમઃપ્રભા ગોત્રેણ, સપ્તમી માઘવી નામ્ના મહાતમઃપ્રભા ગોત્રેણેતિ, એવમેતાનિ નામધેયાનિ = નામાન્યેવાસાં યથાક્રમમુભયથા-ઽવગન્તવ્યાનીતિ॥

તત્ર રત્નપ્રભા પૂર્વાપરાદિવિભાગવ્યવચ્છિન્ના સર્વત્ર ઘનભાવેન બહલતયા અશીતિસહસ્રોત્તરયોજન-

• ભાષ્યાર્થ •

એક લાખ ૮૦ હજાર યોજન પ્રમાણ છે. શેષ પૃથ્વીઓ (અનુક્રમે) એક લાખ અને ૩૨ હજાર, ૨૮ હજાર, ૨૦ હજાર, ૧૮ હજાર, ૧૬ હજાર અને ૮ હજાર (યોજન) અધિક પ્રમાણની રહેલી છે,

• હેમગિરા •

તમઃપ્રભા ૬ ^૧/_૨ રજ્જુ પ્રમાણ, મહાતમઃપ્રભા ૭ રજ્જુ પ્રમાણ છે. આથી જ એઓ છત્રાતિછત્રના આકારે રહેલી છે. આ છત્રાતિછત્રઆકારમાં ઉપરનું છત્ર લંબાઈ પહોળાઈ વડે નાનું હોય છે અને તેની નીચે રહેલું છત્ર તેનાથી વધુ મોટું હોય છે, તેની પણ નીચે રહેલું છત્ર સહુથી વિશાળ હોય છે. આ પૃથ્વીઓ પણ આ પ્રમાણે હોવાથી છત્રાતિછત્રની જેમ રહેલી કહેવાય છે. ઘનતા = જડાઈની અપેક્ષાએ તો ઝલ્લરીના આકારવાળી (આ પૃથ્વીઓ) સર્વત્ર સમાન છે.

❖ નરક પૃથ્વીના નામ અને ગોત્ર ❖

વળી તે પૃથ્વીઓનું ઉત્કીર્તન (= ઉચ્ચાર) નામથી અને ગોત્રથી બન્ને રીતે થાય છે. ત્યાં (પૃથ્વીઓમાં) પ્રથમ પૃથ્વી નામથી ધર્મા અને ગોત્રથી રત્નપ્રભા, બીજી નામથી વંશા અને ગોત્રથી શર્કરાપ્રભા, ત્રીજી નામથી શૈલા અને ગોત્રથી વાલુકાપ્રભા, ચોથી નામથી અંજના અને ગોત્રથી પંકપ્રભા, પાંચમી નામથી રિષ્ટા અને ગોત્રથી ધૂમપ્રભા, છઠ્ઠી નામથી માઘવ્યા (મઘા) અને ગોત્રથી તમઃપ્રભા, સાતમી નામથી માઘવી અને ગોત્રથી મહાતમઃપ્રભા છે. આ પ્રમાણે આ પૃથ્વીઓના યથાક્રમે આ જ નામો (નામ અને ગોત્ર) બે રીતે જાણવા યોગ્ય છે.

❖ પૃથ્વીઓની જાડાઈ ❖

ત્યાં (પૃથ્વીઓમાં) પ્રથમ રત્નપ્રભા પૃથ્વી પૂર્વ, પશ્ચિમ વગેરે દિશાના વિભાગથી વહેંચાયેલી ઘનતાથી

• ભાષ્યમ્ •

સર્વે ઘનોદધયો વિંશતિયોજનસહસ્રાણિ, ઘનવાત-તનુવાતાસ્ત્વસદ્વ્યયેયાનિ, અધો-
ઽધસ્તુ ધનતરા *વિશેષેणेતિ ॥ ૩/૧ ॥

• ગન્ધહસ્તી •

લક્ષપ્રમાણેતિ, દ્વિતીયા દ્વાત્રિંશત્સહસ્રોત્તરલક્ષપ્રમાણા, તૃતીયાઽષ્ટાવિંશતિસહસ્રોત્તરલક્ષપ્રમાણા, ચતુર્થી
વિંશતિસહસ્રોત્તરલક્ષપ્રમાણા, પચ્ચમ્યષ્ટાદશસહસ્રોત્તરલક્ષપ્રમાણા, ષષ્ઠી ષોડશસહસ્રોત્તરલક્ષપ્રમાણા, સપ્તમી
સહસ્રાષ્ટકોત્તરલક્ષપ્રમાણેતિ ॥

અધુના સર્વવસુધાઽધોવર્તિની ઘનોદધીન્ મધ્યપ્રદેશે બહલતયા નિર્દિશતિ—

સર્વે ઘનોદધયો વિંશતિયોજનસહસ્રાણિ ઘનાઃ સર્વપૃથિવીનામધોભાગવર્તિનાં મધ્યપ્રદેશેષુ,
પ્રદેશહાન્યા તુ હીયમાનાઃ પાર્થિવાઃ પૃથિવીપર્યન્તપ્રદેશેષુ વલયાકૃતિવ્યવસ્થાનાસ્તનુતરા ભવન્તિ, તદ્વથા
→ પ્રથમાયાં ઘનોદધિવલયબહલતા સર્વત્ર ષડ્ યોજનાનિ, દ્વિતીયસ્યાં ઘનોદધિવલયં સત્રિભાગ-
ષડ્ યોજનબહલમ્, તૃતીયસ્યાં ત્રિભાગોનસપ્તયોજનબહલમ્, ચતુર્થ્યાઃ સપ્તયોજનબહલમ્, પચ્ચમ્યાઃ સત્રિ-
ભાગસપ્તયોજનબહલમ્, ષષ્ઠ્યાસ્ત્રિભાગોનયોજનાષ્ટકબહલમ્, સપ્તમ્યાં યોજનાષ્ટકબહલમિતિ। તથા સર્વે

• ભાષ્યાર્થ •

સર્વે ઘનોદધિઓ ૨૦ હજાર યોજન પ્રમાણ છે. ઘનવાત અને તનુવાત તો અસંખ્ય યોજન
પ્રમાણ છે, વળી નીચે નીચે વિશેષથી ઘનતર હોય છે.

• હેમગિરા •

= જાડાઈ થકી સર્વત્ર ૧ લાખ ૮૦ હજાર યોજન પ્રમાણ છે. બીજી પૃથ્વી ૧ લાખ બત્રીશ હજાર
યોજન પ્રમાણ, ત્રીજી ૧ લાખ ૨૮ હજાર યોજન પ્રમાણ, ચોથી ૧ લાખ ૨૦ હજાર યોજન પ્રમાણ,
પાંચમી ૧ લાખ ૧૮ હજાર યોજન પ્રમાણ, છઠ્ઠી ૧ લાખ ૧૬ હજાર યોજન પ્રમાણ, અને સાતમી
૧ લાખ ૮ હજાર યોજન પ્રમાણ છે. હવે સર્વ પૃથ્વીઓની નીચે રહેલ ઘનોદધિના મધ્યમાં રહેલી જાડાઈનો
નિર્દેશ કરે છે.

❖ ઘનોદધિની જાડાઈ ❖

સર્વે (= દરેક) પૃથ્વી નીચે રહેલ ઘનોદધિની મધ્યભાગમાં ૨૦ હજાર યોજન જાડાઈ છે. (મધ્યભાગ)
પછી પ્રદેશોની હાનિ વડે ઓછા થતા (પાર્થિવાઃ =) પૃથ્વી સંબંધી ઘનોદધિ પાતળા થતા જાય છે, યાવત્
પૃથ્વીના અંતિમ પ્રદેશોમાં (= અંતિમ વિભાગોમાં) વલયાકારમાં રહેલા તે અત્યંત પાતળા હોય છે. તે
આ મુજબ - પ્રથમ પૃથ્વીમાં ઘનોદધિ વલયની જાડાઈ સર્વત્ર ૬ યોજન જાણવી, બીજી પૃથ્વીમાં ઘનોદધિવલય
૬ પૂર્ણાંક એક તૃતીયાંશ (૬ $\frac{1}{3}$) યોજન જાડું છે, ત્રીજી પૃથ્વીમાં ૬ પૂર્ણાંક ૨ તૃતીયાંશ (૬ $\frac{2}{3}$)
યોજન જાડું છે, ચોથીનું વલય સાત યોજન જાડું છે, પાંચમીનું ૭ પૂર્ણાંક એક તૃતીયાંશ (૭ $\frac{1}{3}$) યોજન
જાડું છે. છઠ્ઠીનું ૭ પૂર્ણાંક બે તૃતીયાંશ (૭ $\frac{2}{3}$) યોજન જાડું છે, સાતમીમાં ૮ યોજન જાડું છે. (આ

ઘનવાતા અસદ્ગ્રહ્યેયાનિ યોજનસહસ્રાણિ મધ્યેષુ, પર્યન્તેષુ તનુકાઃ, રત્નપ્રભાયાસ્તાવદર્ધપશ્ચમયોજનબહલં ઘનવાતવલયમ્, દ્વિતીયસ્યાઃ ક્રોશોનપશ્ચયોજનબહલમ્, તૃતીયસ્યાઃ પશ્ચયોજનબહલમ્, ચતુર્થ્યાઃ સક્રોશપશ્ચયોજનબહલમ્, પશ્ચમ્યાસ્ત્વર્ધષષ્ઠયોજનબહલમ્, ષષ્ઠ્યાઃ ક્રોશોનયોજનષટ્કબહલમ્, સપ્તમ્યાઃ ષડ્ઘયોજનબહલમિતિ।

તનુવાતવલયમપિ મધ્યે સર્વાસામસદ્ગ્રહ્યેયાનિ યોજનસહસ્રાણિ ઘનમ્, પર્યન્તેષુ પ્રદેશહાન્યા તનુકમ્, રત્નપ્રભાયાસ્તાવત્ તનુવાતવલયં ષટ્ક્રોશઘનમ્, દ્વિતીયસ્યાઃ સત્રિભાગષટ્ક્રોશઘનમ્, તૃતીયસ્યાસ્ત્રિભાગોન-સપ્તક્રોશઘનમ્, ચતુર્થ્યાઃ સપ્તક્રોશઘનમ્, પશ્ચમ્યાઃ સત્રિભાગસપ્તક્રોશઘનમ્, ષષ્ઠ્યાસ્ત્રિભાગોનાષ્ટક્રોશઘનમ્, સપ્તમ્યાઃ ક્રોશાષ્ટકઘનમિતિ। એતે ચ ઘનવાત-તનુવાતાઃ ઘના ઘનતરા ઘનતમાશ્ચાધોઽધો વિશેષેણાનાદિપરિણામવશાદેવ દ્રષ્ટવ્યાઃ॥

એતાસાં ચ પૃથિવીનાં સપ્તાનામપિ પરતસ્તિર્યગ્ ન સમનન્તરમેવાલોકો ભવતિ, નાપિ સપ્તમ્યાઃ સમનન્તરોઽધઃ, કિન્તુ રત્નપ્રભાયાસ્તાવદ્ દ્વાદશ યોજનાનિ ગત્વા પરતશ્ચતસૃષ્વપિ દિક્ષુ વિદિક્ષુ સર્વાસુ

માપ વલયના અંતિમ ભાગનું સમજવું).

❖ ઘનવાતની જાડાઈ ❖

તેમજ સર્વ ઘનવાતો મધ્ય વિભાગોમાં અસંખ્ય હજાર યોજન છે અને પર્યન્ત (= છેલ્લા) વિભાગોમાં પાતળા હોય છે. તે આ પ્રમાણે - રત્નપ્રભાનું ઘનવાતવલય સાડાચાર યોજન જાડું છે, બીજાનું એક કોશ ન્યૂન પાંચ યોજન જાડું, ત્રીજાનું પાંચ યોજન જાડું, ચોથાનું એક કોશ અધિક પાંચ યોજન જાડું, વળી પાંચમીનું સાડા પાંચ યોજન જાડું, છઠ્ઠીનું એક કોશ ન્યૂન ૬ યોજન જાડું, સાતમીનું ૬ યોજન જાડું (ઘનવાત વલય) છે.

❖ તનુવાતની જાડાઈ ❖

(એજ રીતે) સર્વે પૃથ્વીઓનું તનુવાત વલય પણ મધ્યસ્થાનમાં અસંખ્ય હજાર યોજન જાડું છે અને છેલ્લા વિભાગોમાં પ્રદેશોની હાની વડે પાતળું છે. તે આ પ્રમાણે - પ્રથમ રત્નપ્રભાનું તનુવાતવલય ૬ કોશ ઘન (= જાડું) છે. બીજાનું ૬ પૂર્ણાંક એક તૃતીયાંશ ($૬\frac{૧}{૩}$) કોશ ઘન, ત્રીજાનું ૬ પૂર્ણાંક બે તૃતીયાંશ ($૬\frac{૨}{૩}$) કોશ ઘન, ચોથાનું ૭ કોશ ઘન, પાંચમીનું સાત પૂર્ણાંક એક તૃતીયાંશ ($૭\frac{૧}{૩}$) કોશ ઘન, છઠ્ઠીનું ૭ પૂર્ણાંક બે તૃતીયાંશ ($૭\frac{૨}{૩}$) કોશ ઘન, સાતમીનું ૮ કોશ ઘન છે. વળી નીચે નીચે રહેલ આ ઘનવાતો, તનુવાતો અનાદિ પરિણામના વશ થકી જ વિશેષથી ઘન, ઘનતર અને ઘનતમ જાણવા.

❖ અલોકની દૂરાઈનું પ્રતિપાદન ❖

વળી આ સાતે પણ પૃથ્વીઓની પછી તરતનો જ તિર્ય્ઠો વિભાગ અલોક નથી, તેમજ સાતમી પૃથ્વીની પછીનો તરતનો જ નીચલો વિભાગ પણ અલોક નથી. કિંતુ પ્રથમ રત્નપ્રભા પૃથ્વીથી ચારે દિશા અને સર્વ વિદિશાઓમાં ૧૨ યોજન ગયા પછી અલોક હોય છે. બીજી પૃથ્વી પછી ૧૨ પૂર્ણાંક બે તૃતીયાંશ

પશ્ચાદલોકો ભવતિ, દ્વિતીયસ્યાસ્ત્રિભાગોનાનિ ત્રયોદશ યોજનાનિ ગત્વા ભવત્યલોકઃ, તૃતીયસ્યાઃ સત્રિભાગાનિ ત્રયોદશ યોજનાનિ યાત્વાલોકઃ, ચતુર્થ્યાશ્ચતુર્દશ યોજનાન્યવગાહ્યાલોકઃ, પશ્ચમ્યાસ્ત્રિ-ભાગોનાનિ પશ્ચદશ યોજનાનિ પ્રવિશ્યાલોકઃ, ષષ્ઠ્યાઃ સત્રિભાગાનિ પશ્ચદશ યોજનાન્યતીત્યાલોકઃ, સપ્તમ્યાઃ ષોડશ યોજનાનિ તિર્યગધશ્ચ ગત્વા ભવત્યલોક ઇતિ॥

સર્વાશ્ચૈતા અનાદિપારિણામિકભાવવ્યવસ્થાનાઃ, નામાન્યપિ રત્નાદ્યાકારસમ્બન્ધાદ્ગોત્રકૃતાનિ રત્ન-પ્રભાદીનિ તત્સ્વભાવત્વાદનાદ્યાનિ, ધર્માદીન્યપિ યાદૃચ્છિકાન્યનાદિકાલપ્રસિદ્ધાનીતિ, એવમયમધોલોક-શ્ચતુર્થપૃથિવ્યવકાશાન્તરસમધિકાર્ધવ્યતીતર્મધોઽધોમુખશરાવાકૃતિર્નવ યોજનશતાન્યવગાહ્ય સમતલાદ્ ભૂભાગાદધોરત્નપ્રભાવ્યવસ્થિતોપરિતનોઽધસ્તનક્ષુલ્લકપ્રતરારબ્ધઃ, સપ્તમપૃથિવીપરતો યાવત્ ષોડશ યોજનાનીતિ॥૩/૧॥

(૧૨ ^૨/_૩) યોજન ગયા પછી અલોક છે, ત્રીજી પૃથ્વી પછી ૧૩ પૂર્ણાંક એક તૃતીયાંશ (૧૩ ^૧/_૩) યોજન ગયા પછી અલોક છે, ચોથી પૃથ્વી પછી ૧૪ યોજન ગયા પછી અલોક છે, પાંચમી પૃથ્વી પછી ૧૪ પૂર્ણાંક બે તૃતીયાંશ (૧૪ ^૨/_૩) યોજન ગયા પછી અલોક છે, છઠ્ઠીથી ૧૫ પૂર્ણાંક એક તૃતીયાંશ (૧૫ ^૧/_૩) યોજન ઓળંગ્યા પછી અલોક છે, સાતમી પૃથ્વીથી તિર્યહા અને અધો દિશામાં ૧૬ યોજન ગયા પછી અલોક હોય છે એમ જાણવું.

❖ નામ અને ગોત્રની ભેદરેખા ❖

આ બધી પૃથ્વીઓ અનાદિ પારિણામિક ભાવ વડે રહેલી છે. રત્ન આદિના આકારના સંબંધથી (= રત્નાદિના ગુણધર્મવાળી હોવાથી) ગોત્રથી કરાએલ ‘રત્નપ્રભા’ વગેરે સંજ્ઞા આ ૭ પૃથ્વીને અપાઈ છે. આ નામો પણ સ્વભાવતઃ અનાદિ છે. યાદચ્છિક (વ્યુત્પત્તિ શૂન્ય) એવા ‘ધર્મા’ વગેરે નામો પણ અનાદિકાળથી પ્રસિદ્ધ છે એમ જાણવું. આ પ્રમાણે આ અધોલોકના ચોથી પૃથ્વીના આકાશનો કાંઈક અધિક અર્ધભાગ વ્યતીત થયા પછી તે (અધોલોકનો મધ્યભાગ) આવે છે, અને તે ઉંધા રહેલ શરાવના આકારવાળો છે. તે અધોલોક ક્યાથી શરૂ થાય છે તે જણાવતા કહે છે કે - સમભૂતલા પૃથ્વીથી ૮૦૦ યોજન નીચે ગયા બાદ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં રહેલ ઉપર અને નીચેના ક્ષુલ્લક (નાના) પ્રસ્તરથી ♦ = પ્રતરથી પ્રારંભીને તે સાતમી પૃથ્વીની પછી યાવત્ ૧૬ યોજન સુધી અધોલોક છે એમ જાણવું. સાતમી નરક પછી તનવાત + ઘનવાત + ઘનોદધિ આ ત્રણેનું વધુમાં વધુ અંતર ૧૬ યોજન છે. ॥૩/૧॥

૧. ંમધ્યોઽધોં મુ. (માં) । પૃથિવ્યોસ્તુર્ય-પંચમ્યોર્મધ્યે યદ્વિયદન્તરમ્ તદર્થેઽધસ્તને ન્યૂનેઽધોલોકમધ્યમીરિતમ્ ॥ - (ક્ષે.લો. પ્ર.સર્ગ-૧૨ ગાથા.૧૮) ૨. અધોમુખન્યસ્તકુંડાકારાઃ કારાગૃહોપમાઃ ॥ (ક્ષે.લો.પ્ર.સર્ગ-૧૪ ગાથા.૨૫)

♦ રત્નપ્રભા નરકોના ઉપરના બે ક્ષુલ્લક પ્રતરમાં મેરૂની અંદરના કંદના ઉર્ધ્વભાગનો ૮ પ્રદેશવાળો ‘રૂચક’ આવેલો છે. આ પ્રદેશો ગોસ્તન આકારની જેમ = ઉપરના પ્રતરમાં ૪ પ્રદેશો અને નીચેના પ્રતરમાં ૪ પ્રદેશો રહેલા છે. આ રીતે નીચે/ઉપર રહેલા એ આઠ આકાશ પ્રદેશોને જ્ઞાની પુરૂષો ‘ચોરસરૂચક’ એવા નામથી ઓળખે છે.

રત્નપ્રભા (ધર્મા) પૃથ્વીના સોથી નાના બે પ્રતર છે. એ પ્રત્યેક એક આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણે માળના આકારે રહ્યા છે આ ૪ આકાશ પ્રદેશની સમશ્રેણીએ રૂચક આકાશ પ્રદેશોની બે ચોકડી રહી છે, એને જ બે ક્ષુલ્લક પ્રતર સમજવા.

● સૂત્રમ્ ●
સૂત્રમ્- તાસુ નરકાઃ ॥૩/૨॥

● ભાષ્યમ્ ●
તાસુ રત્નપ્રભાદ્યાસુ ^૧ભૂમિષુ ઊર્ધ્વમધ્યશ્ચૈકૈકશો યોજનસહસ્રમેકૈકં વર્જયિત્વા મધ્યે નરકા ભવન્તિ ।

● ગન્ધહસ્તી ●
 અધુના નારકજીવવિવક્ષાયામન્તરતમતદાધારમિદમેવ પ્રક્રિયતે ભૂમિષુ—
 [તાસુ નરકાઃ ઇતિ (૩/૨) સૂત્રમ્]
 ઉક્તા ભૂમયો નામતો ગોત્રતઃ સંસ્થાનતઃ સઙ્ખ્યાતશ્ચ, પ્રસ્તુતત્વાત્ તાઃ સર્વનામ્ના પરામૃશ્યન્તે, તાસૂક્તલક્ષણાસુ રત્નપ્રભાદ્યાસુ ભૂમિષૂર્ધ્વમેકૈકસ્યાઃ પૃથિવ્યાઃ સ્વાવગાહાદ્ યોજનસહસ્રમપહાયો-
 પર્યધશ્ચૈકં પરિત્યજ્ય ^૨ શેષે સ્વાવગાહે ^૩ નરકા ભવન્તિ આષષ્ટ્યાઃ, રત્નપ્રભાયાસ્તાવદષ્ટસપ્તસહસ્રાધિ-
 કલક્ષાયામ્, દ્વિતીયસ્યાસ્ત્રિશત્સહસ્રાધિકલક્ષાયામ્, તૃતીયસ્યાઃ ષડ્વિંશતિસહસ્રાધિકલક્ષાયામ્,
 ચતુર્થાસ્ત્વષ્ટાદશસહસ્રાધિકલક્ષાયામ્, પચ્ચમ્યાઃ ષોડશસહસ્રાધિકલક્ષાયામ્, ષષ્ઠ્યાશ્ચતુર્દશસહસ્રાધિ-
 કલક્ષાયામ્, સપ્તમ્યાસ્ત્વવગાહ્યાધઃ પચ્ચાશત્સહસ્રાણિ પચ્ચવિંશતિશતાધિકાન્યધશ્ચ તાવન્ત્યેવ વિહાય

● સૂત્રાર્થ ●
તે(પૃથ્વીઓ)માં નરકાવાસ છે. ॥૩/૨॥

● ભાષ્યાર્થ ●
 તે-રત્નપ્રભાદિ ભૂમિઓમાં પ્રત્યેક પૃથ્વીની ઉપર અને નીચે એક એક હજાર યોજન છોડીને વચ્ચે નરકો હોય છે.

● હેમગિરા ●
 ૩/૨ સૂત્રની અવતરણીકા : હવે નારકીઓની વિવક્ષા પ્રસંગે આ સાતે પૃથ્વીમાં અંદરના કેટલા વિભાગો નારકજીવોના માટે આધારભૂત બને છે, તે માપદંડની પ્રક્રિયાને કહે છે.

નામથી, ગોત્રથી, સંસ્થાનથી અને સંખ્યાથી ભૂમિઓ કહેવાઈ ગઈ, પ્રસ્તુતમાં ભૂમિઓનો પ્રસ્તાવ ચાલતો હોવાથી ભાષ્યમાં તે ભૂમિઓને ‘તાસુ’ સર્વનામ દ્વારા કહેલા છે. કહેલા લક્ષણવાળી તે રત્નપ્રભાદિ ભૂમિઓમાં એક એક પૃથ્વીની પોતાની જગ્યામાંથી ઉપર એક હજાર યોજન છોડીને અને નીચે એક હજાર યોજન છોડીને શેષ જગ્યામાં નરક હોય છે. આ વ્યવસ્થા છઠ્ઠી પૃથ્વી સુધી જાણવી.

❖ નરકોનું સરનામું ❖

ત્યાં પ્રથમ રત્નપ્રભાની ૧ લાખ ૭૮ હજાર યોજન જગ્યામાં નરકો છે, બીજી પૃથ્વીના ૧ લાખ ૩૦ હજાર યોજનમાં, ત્રીજી પૃથ્વીના ૧ લાખ ૨૬ હજાર યોજનમાં, ચોથી પૃથ્વીના ૧ લાખ ૧૮ હજાર યોજનમાં, પાંચમીના ૧ લાખ ૧૬ હજાર યોજનમાં, છઠ્ઠીના ૧ લાખ ૧૪ હજાર યોજનમાં નરકો છે. સાતમી પૃથ્વીમાં તો (ઉપરના ભાગથી) નીચે ૫૨,૫૦૦ યોજન ગયા પછી અને નીચેના ભાગથી ઉપર

• ભાષ્યમ્ •

તદ્યથા- ઉષ્ટ્રિકા-પિષ્ટપચની-લોહી-કરકેન્દ્રજાનુકા^૧-જન્તોકાયસ્કુમ્ભાયઃ-કોષ્ટાદિ-સંસ્થાના *વજ્રતલાઃ સીમન્તકોપક્રાન્તા રૌરવોઽચ્યુતો રૌદ્રો હાહારવો ઘાતનસ્તાપનઃ શોચનઃ

• ગન્ધહસ્તી •

મધ્યે ત્રિષુ સહસ્રેષુ નરકા ભવન્તિ, એષ ચ સપ્તમપૃથિવીગતવિશેષો નોપાત્તઃ સાક્ષાદ્ ભાષ્યકારેણ, તત્રાયમભિપ્રાયઃ- યત્ કિલ બાહુલ્યાદ્ વર્તતે^૨ તદુપાત્તમિતરદેકપૃથિવીવર્તિયુતકમેવાઽતો નાઘ્યાતમિતિ ॥

તાનિદાનીં પ્રસિદ્ધૈરિહત્યનિદર્શનૈર્ભયાનકસંસ્થાનૈર્નરકાન્ પ્રતિપાદયિતુમાહ-

તદ્યથા- ઉષ્ટ્રિકેત્યાદિ। ઉષ્ટ્રિકાદયો ભાણ્ડકવિશેષા લોકપ્રસિદ્ધત્વાત્ સુજ્ઞાના એવ, એવંવિધાકૃતયો હિ નરકા અવિદ્યમાનસુખાઃ ક્ષુરપ્રાકૃતિવજ્રતલાઃ પ્રબલધ્વાન્તપટલપૂરિતાશ્ચ સર્પ-માર્જારાદિમૃતકગન્ધયઃ કરપત્ર-શક્તિ-કુન્ત-તોમરાગ્રસદૃશસ્પર્શાઃ આવલિકાતો બહિર્વર્તમાના નાનાસંસ્થાના ઉષ્ટ્રિકાદ્યાકૃતયઃ

• ભાષ્યાર્થ •

તે આ પ્રમાણે :- સુરાહી, હાંડલી, લોઢી = કટાહ નામનું લોખંડનું બનેલું એક વાસણ વિશેષ, પિષ્ટપચની = પીસેલા લોટ વગેરેને જેમાં પકાવાય તેવું ભાજન વિશેષ, કરક = જલપાત્ર = નાનો કલશ, ઈન્દ્રજાનુકા, જન્તોક. (= આ બન્ને એક ભાજન વિશેષ લાગે છે.) અચસ્કુંભ (= લોહમય કોઢી) આદિ સંસ્થાનવાળી, વજના તળિયાવાળી, ^૩સીમન્તક નામના ઈન્દ્રક (પ્રકાર)ની નરકથી પ્રારંભાયેલી આ નરકોમાં રૌરવ, અચ્યુત, રૌદ્ર, હાહારવ, ઘાતન, તાપન, શોચન, કન્દન,

• હેમગિરા •

તેટલાજ (= ૫૨૫૦૦ યોજન) છોડીને મધ્ય ભાગમાં ૩૦૦૦ યોજનમાં નરકો હોય છે. (પ્રસ્તુત ભાષ્યમાં ૬ પૃથ્વીઓથી અલગ કક્ષાનો) સાતમી પૃથ્વીમાં રહેલ વિશેષ (= ફરક) ભાષ્યકારશ્રીએ દર્શાવ્યો નથી. તેમાં ભાષ્યકારશ્રીનો આ અભિપ્રાય છે કે જે મોટા-ભાગે સામાન્યથી છએ પૃથ્વી સંબંધી માપ છે તે જણાવ્યું છે. શેષ એક પૃથ્વી સંબંધી જ વિશેષ માપ હોવાથી અલગથી કહેવાયું નથી એમ જાણવું.

હવે આ દુનિયામાં પ્રત્યક્ષતયા ભયાનક આકારવાળા પ્રસિદ્ધ એવા દૃષ્ટાંતોના માધ્યમે તે નરકોનું પ્રતિપાદન કરવા માટે તદ્યથા ઉષ્ટ્રિકા... ઈત્યાદિ ભાષ્યને કહે છે :-

❖ નરકોના આકાર અને પ્રકાર ❖

ઉષ્ટ્રિકાદિ રસોઈના વિશિષ્ટ વાસણો જે લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી જાણવા સુગમ જ છે. આવા પ્રકારની આકૃતિવાળી નરકો સુખ વિનાની છે. બરછી (= ખુરપા)ની આકૃતિવાળા એવા વજના તળિયાવાળી છે અને અત્યંત ઘન અંધકારના સમૂહથી પૂરાયેલી છે. સાપ-બિલાડા આદિના મડદાના ગંધવાળી છે, તલવાર, શક્તિ, ભાલો અને બાણના અગ્રભાગ જેવા (તીક્ષ્ણ) સ્પર્શવાળી છે તથા પંક્તિમાં રહેલી નરકથી બહાર રહેનારી, વિવિધ સંસ્થાનવાળી અર્થાત્ ઉષ્ટ્રિકાદિની આકૃતિવાળી છૂટી-છવાઈ = પ્રકીર્ણ, નરકો હોય છે.

૧. ંકાજન્નાકાં રા. । ૨. તદુપપાત્તં રા. । ૩. રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પ્રથમ પ્રતરના મધ્યભાગમાં સીમંતક નામનો 'ઈન્દ્રક' નરકાવાસ છે. સાતમી પૃથ્વીના મધ્યભાગે 'અપ્રતિજ્ઞાન' નામનો 'ઈન્દ્રક' નરકાવાસ છે. ✦ જુઓ પરિશિષ્ટ-૬ ટી.૪

ક્રન્દનો વિલેપનશ્છેદનો ભેદનઃ ખટાપટઃ કલાપિજ્જર ઇત્યેવમાદ્યા અશુભનામાનઃ, કાલ-મહાકાલ-રૌરવ-મહારૌરવાઽપ્રતિષ્ઠાનપર્યન્તાઃ ॥

પ્રકીર્ણનરકા ભવન્તિ, આવલિકાન્તઃ પાતિનસ્તુ ત્રિવિધસંસ્થાના વૃત્ત-ત્ર્યસ્ર-ચતુરસ્રાકૃતયઃ, તે ચ સીમન્તકોપક્રાન્તાઃ, સર્વેઽપિ હિ તે રત્નપ્રભાપૃથિવીપ્રથમપ્રતરમધ્યવર્તિસીમન્તકાભિધાનનરકેન્દ્રકમવધિ-મવસ્થાપ્યોપક્રમ્યન્તે, તત્રાવલિકાપ્રવિષ્ટા દિક્ષુ રત્નપ્રભાયાં ત્રયોદશસુ પ્રસ્તરેષુ વિદિક્ષુ ચ પ્રથમ-પ્રતરદિગાવલિકાપ્રમાણેનૈકોનપચ્ચાશન્નરકાઃ, અષ્ટચત્વારિંશચ્ચ નરકા વિદિક્ષવાવલિકા, ઇદમાવલિકા-દ્વયમપ્યેકૈકેન નરકાવાસેન હીયમાનં હીયમાનમશેષપ્રતરવર્તિ તાવન્નેતવ્યં યાવત્ સપ્તમવસુન્ધરાયામેકૈકઃ શેષો દિક્ષુ નરકઃ સજ્જાતો વિદિક્ષુ નાસ્ત્યેવ મધ્યે ચૈક ઇન્દ્રકઃ શેષ ઇતિ ॥

અત્ર કાંશ્ચિન્નામગ્રાહમાખ્યાતિ- રૌરવોઽચ્ચુત ઇત્યાદિના । એષાં મધ્યે કેચિદિન્દ્રકાઃ કેચિદાવલિકા-

વિલેપન, છેદન, ભેદન, ખટાપટ, કલાપિંજર ઇત્યાદિ (પ્રથમ નરકના આ તેર પ્રતરો)થી માંડી આવા પ્રકારના અશુભ નામવાળા કાલ, મહાકાલ, રૌરવ, મહારૌરવ, અપ્રતિષ્ઠાન ઇત્યાદિ નરકાવાસ સાતમી ભૂમિના હોય છે.

વળી આવલિકાની અંદર રહેલી નરકો તો ત્રણ પ્રકારના સંસ્થાનવાળી અર્થાત્ ગોળ, ત્રિકોણ, ચોરસ આકારવાળી હોય છે અને તે નરકો સીમન્તકનરકેન્દ્રકથી ગણવામાં આવે છે. સર્વે પણ તે (નરકો) રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પ્રથમ પ્રતરની મધ્યમાં રહેલ સીમન્તક નામના ઇન્દ્રક (પ્રકારના) નરકને અવધિરૂપે (= કેન્દ્રમાં) રાખીને આરંભ કરાય છે. (= ગણતરી કરાય છે.)

❖ આવલિકાપ્રવિષ્ટ નરકોની સંખ્યા ❖

ત્યાં (= નરકોમાં) આવલિકાપ્રવિષ્ટ નરકો, રત્નપ્રભામાં ૧૩ પ્રતરોને વિષે દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં રહેલી છે. તેમાં પ્રથમ પ્રતર સંબંધી (ચારે ય) દિશામાં (દરેકમાં) આવલિકાગત નરકોની સંખ્યા ૪૯ છે અને (ચારે ય) વિદિશામાં (દરેકમાં) આવલિકાગત નરકો ૪૮ છે. એ બન્ને (દિશા અને વિદિશાની) આવલિકા (ગત નરકાવાસ) દરેક પ્રતરે એક-એક નરકાવાસથી ઘટતી ઘટતી સમગ્ર (૪૯) પ્રતરોમાં રહેલી ત્યાં સુધી કહેવી કે જ્યાં સુધી સાતમી પૃથ્વીમાં ચારે દિશાઓમાં એક એક (પંક્તિગત) નરકાવાસ બાકી રહે અને વિદિશાઓમાં એક પણ ન જ રહે અને મધ્યમાં શેષ એક ઇન્દ્રક (એક પ્રકારનો નરકાવાસ) રહે. (સાતે નરકોના મળીને કુલ પ્રતરોની સંખ્યા ૪૯ છે અને નરકાવાસો પણ પહેલા પ્રતરમાં દિશામાં ૪૯ અને વિદિશામાં ૪૮ છે. એ ક્રમસર પ્રતરે પ્રતરે એક એક નરકાવાસ ઘટવાથી ૪૯માં પ્રતરે માત્ર દિશામાં ૧ નરકાવાસ રહે છે.)

❖ નરકના નામોની ભયંકરતા ❖

અહીં કેટલીક નરકોને નામ ગ્રહણ-પૂર્વક રૌરવોઽચ્ચુત... ઇત્યાદિ ભાષ્યથી કહે છે. એઓની (=

• ભાષ્યમ્ •

રત્નપ્રભાયાં નરકાણાં પ્રસ્તરાસ્ત્રયોદશ । દ્વિઢ્યૂનાઃ શેષાસુ ॥ રત્નપ્રભાયાં નરકાવાસાનાં ત્રિંશચ્છતસહસ્રાણિ । શેષાસુ પચ્ચવિંશતિઃ પચ્ચદશ દશ ત્રીણિ એકં પચ્ચોનં નરકશત-

• ગન્ધહસ્તી •

પ્રવિષ્ઠાઃ કેચિત્ પ્રકીર્ણકાઃ સૂરિણોપાત્તાઃ સત્ત્વાનાં સંવેગપ્રાપ્ત્યર્થમ્, ંષાં હિ નામાન્યપ્યાદધતિ ભયમતુલ-માકર્ણ્યમાનાનિ, કિમુત ^૧તત્રત્ય જન્મભોગ ંતિ ભીતાઃ સન્તો ન સહસા પાપસ્થાનેષુ વર્તિષ્યન્ત ંત્યભિપ્રાયઃ ॥

એવમાદ્યા = એવંપ્રકારાઃ, અશુભનામાનો યાવન્તઃ કિલ લોકે વ્યાધયઃ શપથાશ્ચાનિષ્ટનામાનિ ચ તન્નામાનો નરકાઃ સર્વે ભવન્તિ ॥

અધુના સપ્તમપૃથિવીવર્તિનઃ પચ્ચ નરકાન્નામાદેશં કથયતિ- કાલેત્યાદિ । અપ્રતિષ્ઠાનનરકેન્દ્રકાત્ પૂર્વતઃ કાલઃ, અપરતો મહાકાલઃ, રૌરવો દક્ષિણતઃ, ઉત્તરતો મહારૌરવઃ, મધ્યે ચાપ્રતિષ્ઠાનનરકેન્દ્રકઃ, સ ચ સકલનરકેન્દ્રકપર્યન્તવર્તી, ન તતઃ ^૩પરમન્યો નરકસત્ત્વાવાસઃ સમસ્તિ ।

તત્ર- રત્નપ્રભાપૃથિવ્યાં નરકપ્રસ્તરાસ્ત્રયોદશ વેશ્મભૂમિકાકલ્પાઃ । દ્વિઢ્યૂનાઃ શેષાસુ = શર્કરા-પ્રભાદિષુ મહાતમઃપ્રભાપર્યવસાનાસુ, ત્રયોદશ ઢ્યૂના દ્વિતીયસ્યામેકાદશ પ્રસ્તરાઃ, એકાદશ ઢ્યૂનાસ્તૃતીયસ્યાં

• ભાષ્યાર્થ •

રત્નપ્રભામાં નરકોના તેર પ્રતરો છે. શેષ પૃથ્વીઓમાં બે, બે ંછા પ્રતરો છે. રત્નપ્રભામાં ૩૦ લાખ નરકાવાસો છે. શેષ પૃથ્વીઓમાં ક્રમશઃ ૨૫ લાખ, ૧૫ લાખ, ૧૦ લાખ, ૩ લાખ,

• હેમગિરા •

નરકોની) મધ્યમાં કેટલીક ઈન્દ્રક (= બરોબર મધ્યમાં આવેલી), કેટલીક આવલિકા પ્રવિષ્ટ (= પંક્તિગત) કેટલીક પ્રકીર્ણક (= પુષ્પની જેમ છૂટી-છવાયી) નરકોનું જે વિધાન છે તે જીવોને સંવેગની પ્રાપ્તિ માટે સૂરિ (= વાયકશ્રી) ં કર્યું છે. ં નરકોના નામો પણ સાંભળતા અતુલભયને ઉપજાવે છે તો ત્યાંના જન્મ ંને ભોગ (દુઃખ ભોગવવા)માં તો શું કહેવું ? ંમ ભય પામેલા છતાં પ્રાણીઓ જલ્દીથી પાપના સ્થાનકોમાં પ્રવર્તશે નહીં, ંવો ંભિપ્રાય ં નામો લખવા પાછળનો છે.

ંવા પ્રકારના અશુભ નામો કેવા સ્વરૂપવાળા છે તે બતાવતા કહે છે કે લોકમાં જેટલી વ્યાધિઓ છે, ંકોશ વચનો (= ગાળો) છે ંને ંનિષ્ટ નામો છે તે બધા નામવાળી નરકો હોય છે.

હવે સાતમી પૃથ્વીમાં રહેનારી પાંચ નરકોને નામપૂર્વક કહે છે. કાલ... અપ્રતિષ્ઠાન નરકેન્દ્રકથી પૂર્વ દિશામાં કાળ નામની નરક છે. પશ્ચિમ દિશામાં મહાકાળ, દક્ષિણ દિશામાં રૌરવ, ઉત્તરદિશામાં મહારૌરવ નરક છે ંને મધ્યમાં અપ્રતિષ્ઠાન નામની ‘ઈન્દ્રક’ નરક છે ંને તે અપ્રતિષ્ઠાન ઈન્દ્રક નરક સર્વ ઈન્દ્રક નરકોના ંતમાં રહેનારી છે. તેના પછી નારક જીવોનું ંવાસ સ્થાન નથી.

❖ નરકમાં પ્રતરોની સંખ્યા ❖

ત્યાં રત્નપ્રભાપૃથ્વીમાં માળીયા સરખા ૧૩ નરક પ્રતરો છે. (માળવાળા મકાનના ઉપરના ભાગમાં આવેલ છજા જેવા ં પ્રતરોમાં નરકાવાસ આવેલા છે.) (જુઓ પરિશિષ્ટ-૧૨, ચિત્ર નં.૧) શર્કરાપ્રભાથી

● ભાષ્યમ્ ●

સહસ્રમિત્યાષષ્ટ્યાઃ, સપ્તમ્યાં તુ પશ્ચૈવ મહાનરકા इति॥૩/૨॥

● ગન્ધહસ્તી ●

નવપ્રસ્તરાઃ, નવ દ્વચૂનાસ્તુર્યવસુધાયાં સપ્ત, સપ્ત દ્વચૂનાઃ પશ્ચમ્યાં પશ્ચ, પશ્ચ દ્વચૂનાઃ ષષ્ટ્યાં ત્રયઃ, ત્રયો દ્વચૂનાઃ સપ્તમ્યામેક इति॥

કિયન્તઃ પુનરેકૈકસ્યાં ભૂમૌ નરકા इति તત્પ્રસિદ્ધચર્થમાહ- રત્નપ્રભાયામિત્યાદિ। રત્નપ્રભાયામા-વલિકાપ્રવિષ્ટનરકાણાં ચત્વારિ સહસ્રાણિ ત્રયસ્ત્રિંશદુત્તરચતુઃશતાધિકાનિ, પ્રકીર્ણકાનામેકોનત્રિંશલ્લક્ષાઃ પશ્ચનવતિસહસ્રાણિ પશ્ચ શતાનિ સપ્તષષ્ટ્યધિકાનિ, ઉભયેऽપ્યેકીકૃતાસ્ત્રિંશલ્લક્ષા ભવન્તિ પ્રથમાયામ્।

શેષાસુ પશ્ચવિંશતિરિત્યાદિ। શર્કરાપ્રભાદિષુ સપ્તમ્યન્તાસુ યથાક્રમમેતત્પરિમાણમાવેદયતિ નરકાણામ્, દ્વિતીયસ્યામાવલિકાપ્રવિષ્ટાનાં ષડ્વિંશતિશતાનિ પશ્ચનવત્યધિકાનિ, પ્રકીર્ણકાનાં ચતુર્વિંશતિર્લક્ષાઃ સપ્ત-નવતિસહસ્રાણિ શતત્રયં પશ્ચોત્તરમ્, એકત્ર પશ્ચવિંશતિર્લક્ષાઃ। તૃતીયસ્યામાવલિકાપ્રવિષ્ટાનાં ચતુર્દશ શતાનિ પશ્ચાશીત્યધિકાનિ, પ્રકીર્ણકાનાં ચતુર્દશ લક્ષાઃ સહસ્રાણ્યષ્ટાનવતિઃ પશ્ચ શતાનિ પશ્ચદશોત્તરાણિ, એકત્ર પશ્ચદશ લક્ષાઃ। ચતુર્થ્યામાવલિકાપ્રવિષ્ટાનાં સપ્ત શતાનિ સપ્તોત્તરાણિ, પ્રકીર્ણકાનાં નવ લક્ષાઃ સહસ્રાણિ નવનવતિઃ દ્વે શતે ત્રિનવત્યધિકે, એકત્ર દશ લક્ષાઃ। પશ્ચમ્યામાવલિકાપ્રવિષ્ટાનાં દ્વે શતે

● ભાષ્યાર્થ ●

૯૯૯૯૫ નરકાવાસો છે. એમ છઠ્ઠી પૃથ્વી સુધી જાણવું. સાતમી પૃથ્વીમાં તો પાંચ જ મહાનરકાવાસ છે. ॥૩/૨॥

● હેમગિરા ●

માંડી મહાતમઃપ્રભા સુધીની શેષ પૃથ્વીમાં બે-બે ઓછા નરક પ્રતરો છે. અર્થાત્ ૧૩ માંથી બે ઓછા કરતા બીજી પૃથ્વીમાં ૧૧ નરક પ્રતરો, ૧૧ માંથી બે ઓછા કરતા ત્રીજી પૃથ્વીમાં ૯ પ્રતરો, ૯ માંથી બે ઓછા કરતા ચોથી પૃથ્વીમાં ૭ પ્રતરો, ૭ માંથી બે ઘટતા પાંચમી પૃથ્વીમાં પાંચ પ્રતરો, પાંચમાંથી બે ઓછા થતા છઠ્ઠી પૃથ્વીમાં ૩ પ્રતરો, ૩ માંથી ૨ ઓછા થતા સાતમી પૃથ્વીમાં એક પ્રતર છે.

❖ નરકમાં નરકાવાસોની સંખ્યા ❖

વળી એક-એક ભૂમિમાં કેટલી નરકો છે ? એવો કોઈને પ્રશ્ન થાય તો તેના ઉત્તરમાં રત્નપ્રભાયાં... વગેરે ભાષ્યને કહે છે. રત્નપ્રભામાં આવલિકાપ્રવિષ્ટ નરકો (ની સંખ્યા) ૪,૪૩૩ છે, પ્રકીર્ણક નરકો (ની સંખ્યા) ૨૯ લાખ ૯૫ હજાર ૫૬૭ છે. આ બન્ને મળી કુલ નરકાવાસ ૩૦ લાખ થાય છે.

શેષાસુ પશ્ચવિંશતિઃ... ઈત્યાદિ ભાષ્યપંક્તિ શર્કરાપ્રભાથી માંડી સાતમી ભૂમિ સુધીની પૃથ્વીમાં નરકોની યથાક્રમ સંખ્યાને જણાવે છે. તે આ પ્રમાણે :- બીજી ભૂમિમાં ૨૬૯૫ આવલિકાપ્રવિષ્ટ નરકાવાસોની સંખ્યા છે. ૨૪,૯૭,૩૦૫ પ્રકીર્ણક નરકો છે. કુલ મળી ૨૫ લાખ નરકો છે. ત્રીજીમાં આવલિકા પ્રવિષ્ટ નરકો ૧૪૮૫ છે. પ્રકીર્ણક નરકો ૧૪,૯૮,૫૧૫ છે. કુલ મળી ૧૫ લાખ નરકો છે. ચોથીમાં આવલિકા પ્રવિષ્ટ નરકો ૭૦૭ છે. પ્રકીર્ણક નરકો ૯,૯૯,૨૯૩ છે. કુલ ૧૦ લાખ નરકો છે. પાંચમીમાં આવલિકા પ્રવિષ્ટ નરકો ૨૬૫ છે. પ્રકીર્ણક નરકો ૨,૯૯,૭૩૫ છે. કુલ ૩ લાખ નરકો છે. છઠ્ઠીમાં આવલિકા

પશ્ચષ્ઠ્યધિકે, પ્રકીર્ણકાનાં દ્વે લક્ષે નવનવતિસહસ્રાણિ સપ્ત ચ શતાનિ પશ્ચત્રિંશદધિકાનિ, એકત્રિંશો લક્ષાઃ। ષષ્ઠ્યામાવલિકાપ્રવિષ્ઠાનાં ત્રિષષ્ટિઃ, પ્રકીર્ણકાનાં નવનવતિસહસ્રાણિ નવ શતાનિ દ્વાત્રિંશદધિકાનિ, એકત્ર નરકપશ્ચકોનૈકલક્ષાઃ।

સપ્તમ્યાં તુ પશ્ચૈવ નરકાઃ, પ્રકીર્ણકા ન સન્ત્યેવેતિ। અત્ર ચ રત્નપ્રભાત આરમ્ભ્ય આષષ્ઠ્યાઃ કેચિન્નરકાઃ સદ્ધ્યેયાનિ યોજનસહસ્રાણિ આયામ-વિષ્કમ્ભ-પરિધિભિઃ, કેચિદસદ્ધ્યેયાનીતિ, સપ્તમ્યામપ્રતિષ્ઠાનનરકેન્દ્રકો વિષ્કમ્ભાયામ-પરિધિર્જિમ્બૂદ્વીપતુલ્યઃ, કાલાદયસ્તુ ચત્વારોઽસદ્ધ્યેયાનિ યોજનસહસ્રાણિ વિષ્કમ્ભાયામ-પરિધિભિઃ, સર્વે ચૈતે નરકા બુધ્નપ્રદેશે યોજનસહસ્રબહલાઃ, મધ્યેઽપિ યોજનસહસ્રપ્રમાણશુષિરભાજઃ, ઉપર્યપિ સદ્ધ્યુચિતા યોજનસહસ્રમેવમેતે નરકાસ્તાસુ રત્નપ્રભાદિભૂમિષુ મહાતમઃપ્રભાપર્યવસાનાસુ વ્યવસ્થિતાઃ પૃથિવ્યાદિવદનાદિકાલસન્નિવેશિનઃ પૃથુપાપવિપાકભાજાં સત્ત્વાનામાશ્રયા વજ્રકુડ્યમયા નિત્યાન્ધતમસાશ્ચ વેદિતવ્યાઃ। વિશેષાર્થિના ચાવલિકાપ્રવિષ્ટવૃત્ત-ત્ર્યસ્ર-ચતુરસ્રેયત્તાપરિજ્ઞાનાય દેવેન્દ્ર-નરકેન્દ્રકપ્રકરણમપેક્ષણીયમિતિ॥૩/૨॥ કિશ્ચાન્યત્।

● હેમગિરા ●

પ્રવિષ્ટ નરકો ૬૩ છે. પ્રકીર્ણક નરકો ૯૯,૯૩૨ છે. કુલ મળી ૯૯,૯૯૫ નરકો છે.

સાતમીમાં તો પાંચ જ નરકો છે. પ્રકીર્ણક તો છે જ નહીં, ઇતિ શબ્દ સમાપ્તિના અર્થમાં છે. અર્થાત્ નરકોની સંખ્યા કહેવાઈ ગઈ. વળી અહીં (નરક વિશે) રત્નપ્રભાથી માંડી છઠ્ઠી પૃથ્વી તમઃપ્રભા સુધી લંબાઈ, પહોળાઈ અને પરિધિ વડે કેટલીક નરકો સંખ્યાત હજાર યોજન પ્રમાણ છે. કેટલીક અસંખ્યાત હજાર યોજન પ્રમાણ છે અને સાતમી પૃથ્વીનો અપ્રતિષ્ઠાન નામક નરકેન્દ્રક લંબાઈ, પહોળાઈ અને પરિધિ વડે જંબૂદ્વીપ તુલ્ય છે.

કાળ વગેરે (સાતમી પૃથ્વીની શેષ) ૪ નરકો તો લંબાઈ, પહોળાઈ અને પરિધિ વડે અસંખ્ય હજાર યોજન પ્રમાણ છે.

❖ નરકાવાસોનું નિરૂપણ ❖

(સાતે નરકોના) સર્વે નરકાવાસો બુધ્નપ્રદેશ = તણિયાના ભાગમાં હજાર યોજન જાડાઈવાળા છે. મધ્યભાગમાં એક હજાર યોજન પ્રમાણ પોલાણવાળા છે. ઉપર(અગ્ર)ના ભાગમાં પણ સંકોચાયેલા હજાર યોજન પ્રમાણ છે. (એમ કુલ ત્રણ હજાર યોજન ઉંચા છે.) આ પ્રમાણે આ નરકો તે રત્નપ્રભાથી માંડી મહાતમઃપ્રભા સુધીની ભૂમિઓમાં રહેલી છે, જે પૃથ્વી આદિ પદાર્થોની જેમ અનાદિકાળથી રહેનારી, ઘોર પાપના વિપાકવાળા જીવોના આશ્રયરૂપ, વજની દિવાલમય અને નિત્ય ઘોર અંધકારવાળી જાણવી. વિશેષાર્થી વડે આવલિકાપ્રવિષ્ટ વૃત્ત, ત્રિકોણ અને ચોરસ નરકોની સંખ્યા જાણવા માટે દેવેન્દ્ર-નરકેન્દ્રક પ્રકરણ જોવા યોગ્ય છે. ॥૩/૨॥ વળી બીજું...

૧. યોજનાનાં સહસ્રં ચ પીઠે બાહલ્યમીરિતમ્ સહસ્રમેકં શુષિરં સ્તુપિકૈકસહસ્રિકાઃ ॥ (ક્ષે.લો.પ્ર.સર્ગ-૪, ગાથા-૨૫)

૨. ંકુમ્ભમં રા. ।

• સૂત્રમ્ •

(તેષુ નારકા?) નિત્યાશુભતરલેશ્યા-પરિણામ-દેહ-વેદના-વિક્રિયા: ॥૩/૩॥

• ભાષ્યમ્ •

તે નરકા ભૂમિક્રમેણાધોઽધો નિર્માણતોઽશુભતરા:। અશુભા રત્નપ્રભાયામ્, તતો-

• ગન્ધહસ્તી •

તેષુ = વ્યાવર્ણિતલક્ષણેષુ ^૧નરકેષુ ભવા નારકા: નિત્યાશુભતરલેશ્યા-પરિણામ-દેહ-વેદના-વિક્રિયા:, અથવોભયમાક્ષિપ્યતેઽનેન નરકા નારકાશ્ચ, તેષુ (નારકા:) નિત્યાશુભેત્યાદિ (૩/૩) સૂત્રમ્, ઇહ સૂત્રે નરકા નારકાશ્ચ ઉભયે પરિગૃહ્યન્તે, પ્રસ્તાવાન્નરકા લેશ્યા-દેહ-વેદના-વિક્રિયા-સમ્ભવાન્નરકા:, નિત્યશબ્દોઽભીક્ષણવચનો નિત્યપ્રહસિતાદિવત્, નિત્યાશુભતરલેશ્યાદયો યેષુ યેષાં વા તે નિત્યાશુભતરલેશ્યા-પરિણામ-દેહ-વેદના-વિક્રિયા: ॥

તે નરકા ઇત્યાદિ ભાષ્યમ્। પ્રાક્તનસૂત્રનિરૂપિતા: સર્વનામશબ્દેનાત્ર ગૃહ્યન્તે નરકા: સીમન્ત-

• સૂત્રાર્થ •

(તે પૂર્વે કહેલા નરકાવાસમાં રહેલા નારકો) હંમેશા અશુભતર એવી લેશ્યા, પરિણામ, દેહ, વેદના અને વિક્રિયાવાળા હોય છે. (૩/૩)

• ભાષ્યાર્થ •

તે નરક ભૂમિઓ નિર્માણને આશ્રયીને ક્રમશ: નીચે નીચે વધુને વધુ અશુભ હોય છે. અર્થાત્ રત્નપ્રભામાં નરકો અશુભ છે. શર્કરાપ્રભામાં એના કરતાંય વધુ અશુભ નરકો છે. ત્યારબાદ

• હેમગિરા •

❖ નરક અને નારકોનું સ્વરૂપ ❖

હમણાં વર્ણન કરાયેલ સ્વરૂપવાળી તે નરકોમાં થનારા નારકો હંમેશા અશુભતર એવી લેશ્યા, પરિણામ, દેહ, વેદના અને વિક્રિયાવાળા હોય છે. અથવા આ સૂત્રવડે (માત્ર નારકો જ નહીં) પણ નરકો અને નારકો બંને ગ્રહણ કરાય છે. તેષુ (નારકા:) નિત્યાશુભ... ઈત્યાદિ સૂત્ર છે અહીં સૂત્રમાં ('તેષુ પદ દ્વારા) નરક અને નારકો બંને ગ્રહણ કરાય છે. તે આ રીતે → નરકનો પ્રસ્તાવ ચાલતો હોવાથી નરકોનું ગ્રહણ કરાય છે અને લેશ્યા, દેહ, વેદના, વિક્રિયાનો સંભવ (ઉત્પત્તિ) નારકી જીવોમાં હોવાથી નારકોનું ગ્રહણ કરાય છે.

સૂત્રમાં રહેલો 'નિત્ય' શબ્દ વારંવારના અર્થમાં છે જેમ 'નિત્યપ્રહસિત' આદિ સામાસિક પદ વારંવાર હસવું એવા અર્થમાં છે. નિત્યાશુભતર લેશ્યા... ઈત્યાદિ પદો "વારંવાર અશુભતર લેશ્યા...., એવા અર્થમાં છે. નિત્ય અશુભતર લેશ્યા વગેરે જેઓ(નારકો)ને વિશે અથવા જેઓ(નારકી જીવો)ની છે તેઓ નિત્ય અશુભતર લેશ્યા, પરિણામ, દેહ, વેદના અને વિક્રિયાવાળા કહેવાય.

❖ પ્રથમ અશુભ, મધ્યમ અશુભતર, અંતિમ અશુભતમ ❖

તે નરકા... તે સર્વનામ શબ્દથી અહીં પૂર્વ સૂત્રમાં નિરૂપણ કરેલ સીમંતકાદિથી માંડી અપ્રતિષ્ઠાન

• ભાષ્યમ્ •

અશુભતરાઃ શર્કરાપ્રભાયામ્, તતોઽપ્યશુભતરા વાલુકાપ્રભાયામ્, ઇત્યેવમાસંપ્તમ્યાઃ ॥

નિત્યગ્રહણં ગતિ-જાતિ-શરીરાઙ્ગોપાઙ્ગકર્મનિયમાદેતે લેશ્યાદયો ભાવા નરકગતૌ

• ગન્ધહસ્તી •

કાદયોઽપ્રતિષ્ઠાનપર્યન્તાઃ, રત્નપ્રભાદિભૂક્રમેણાધોઽધોનિર્માણતઃ સંસ્થાનનિવૃત્તેઃ, અશુભતરા ભયાનકાઃ, અશુભા રત્નપ્રભાયામધસ્તનીષ્વશુભતરા અશુભતમાશ્ચેત્યાસંપ્તમ્યાઃ । એતદ્ ભાષ્યકારેણ સામાન્યતો યુક્તમેવ વ્યાખ્યાતમ્, ન પુનરશુભગ્રહણમસ્તિ સૂત્રે, યચ્ચાશુભતરગ્રહણં તલ્લેશ્યાદિભિઃ સમ્બદ્ધમ્, અતઃસામાન્ય-વ્યાખ્યાનમિદં પ્રતિપત્તવ્યમ્, ^૧એકશેષનિર્દેશાદ્ વા સિદ્ધમ્ ॥

સમ્પ્રતિ નિત્યાર્થમાચષ્ટે—

નિત્યગ્રહણં ગતિ-જાતિ^૦ નિયમાદેતે લેશ્યાદય ઇત્યાદિ । નિત્યશબ્દોપાદાનમત્ર નરકગતિ-નરકપશ્ચેન્દ્રિયજાત્યોર્નિયમાદશુભતરલેશ્યાદિભિઃ સમ્બન્ધપ્રતિપાદનાર્થમ્, એતદેવ વિવૃણોતિ— એતે સૂત્રોપાત્તા

• ભાષ્યાર્થ •

વાલુકાપ્રભામાં તેનાથી પણ વધુ અશુભ છે. આ પ્રમાણે સાતે પૃથ્વી સુધી સમજી લેવું.

નિત્યનું ગ્રહણ ગતિનામકર્મ, જાતિનામકર્મ, શરીરનામકર્મ, અંગોપાંગનામકર્મના નિયમના

• હેમગિરા •

સુધીની નરકો ગ્રહણ કરાય છે. રત્નપ્રભાદિ ભૂમિના ક્રમથી નીચે નીચે નિર્માણ પામવા દ્વારા આ નરકના સંસ્થાનો ગોઠવાયેલા છે, જે ભયાનક છે. તે આ રીતે કે રત્નપ્રભામાં ભયાનક અશુભ નરકો છે. (એની) નીચેની પૃથ્વીઓમાં વધારે ભયાનક અશુભતર નરકો છે અને છેલ્લે સહુથી વધારે, અત્યંત ભયાનક અશુભતમ સાતમી નરક છે.

ભાષ્યમાં અશુભા રત્નપ્રભાયામ્ કહીને જે અશુભનું ગ્રહણ ભાષ્યકારશ્રીએ કર્યું છે તે સામાન્યનિર્દેશ છે અને યુક્તિપૂર્વક કહેવાયેલો છે, કારણ કે ‘અશુભ’ પદનો ઉલ્લેખ સૂત્રમાં છે નહિ તેમ છતાં ભાષ્યમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનું કારણ (યુક્તિ) એ છે કે નારકો સામાન્યથી અશુભ જ છે.

શંકા :- સૂત્રમાં અશુભતર... પદ લખ્યું જ છે ને ?

સમાધાન :- વાત બરોબર છે પણ આ જે અશુભતર પદ છે તે નરક સાથે સીધું સંકલિત નથી પણ નારકીઓની લેશ્યાદિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેથી ભાષ્યગત અશુભ પદ સામાન્ય વ્યાખ્યારૂપ માનવું રહ્યું. છતાં ‘અશુભ’નો ઉલ્લેખ ગર્ભિત રીતે સૂત્રમાં રહ્યો છે તેવું માનવું હોય તો તે માટે એકશેષ સમાસ કરવો તે જણાવતા કહે છે કે - અથવા તો એકશેષ સમાસના નિર્દેશ કરવા થકી સૂત્રમાં ‘અશુભ’ પદ સિદ્ધ છે → (અશુભાશ્ચ અશુભતરાશ્ચ = અશુભતરાઃ (એકશેષ સમાસ), અશુભતરાઃ લેશ્યા-પરિણામ-દેહ-વેદના-વિક્રિયાઃ યેષુ તે = અશુભતર-લેશ્યા-પરિણામ-દેહ-વેદના-વિક્રિયાઃ)

❖ નિત્ય = નિરંતર અશુભ લેશ્યાદિ ❖

હવે સૂત્રગત ‘નિત્ય’ પદના અર્થને કહે છે → નિત્યગ્રહણં ગતિ-જાતિ... નરકગતિ અને નરક સંબંધી

• ભાષ્યમ્ •

નરકજાતૌ ચ નૈરન્તર્યેનાભવક્ષયોદ્વર્તનાદ્ ભવન્તિ, ન ચ કદાચિદક્ષિનિમેષમાત્રમપિ, ન ભવન્તિ શુભા વા ભવન્તીત્યતો નિત્યા ઉચ્યન્તે।

• ગન્ધહસ્તી •

લેશ્યાદયો ભાવા નૈરન્તર્યેનાવિચ્છેદેન પૌનઃપુન્યેનાભવક્ષયાદુદ્વર્તનકાલાવધિકા ભવન્તિ, ભવક્ષયે હિ સતિ ત ઉદ્વર્તન્તે, અન્તરાલે નાસ્તિ જીવિતક્ષય इत्यावेदयति। નૈરન્તર્યાર્થ પુનઃ સ્પષ્ટયતિ— ન કદાચિદક્ષિનિમેષમાત્રમપિ ન ભવન્તિ, અર્થાત્ લોચનનિમેષપ્રમિતમપિ કાલમશુભેન નાસ્તિ તેષાં વિયોગઃ, કિમુત બહુતરકમિતિ દર્શયતિ। અથવૈતાવન્તમેવ કાલમશુભાસ્તે લેશ્યાદયઃ સ્યુરિદમપિ નાસ્તીત્યતો નિત્યાસ્ત ઉચ્યન્તે।

નન્વેવંવિધે નિત્યશબ્દાર્થેऽનુપપન્નમાભીક્ષ્યં સ્યાત્, તિરોધાનપૂર્વકઃ પ્રાદુર્ભાવઃ પુનઃ પુનરાભીક્ષ્ય-શબ્દાર્થઃ, इह तु नैरन्तर्येण व्याख्यातमाभवक्षयादिति, ઉચ્યતે— તાવેવ હિ તિરોધાનાવિર્ભાવૌ વિશેષ્યેતે નૈરન્તર્યેણ, તૌ હિ નિર્વ્યવધાનૌ ભવતઃ સર્વકાલમેવ તેષામ્, અથ ‘તદ્ભાવાવ્યયં’ (અ. ૫, સૂ. ૩૦),

• ભાષ્યાર્થ •

કારણે છે. આ લેશ્યાદિ (અશુભ) ભાવો નરકગતિમાં કે નરકજાતિમાં નિરંતર ભવના ક્ષયે થતી ઉદ્વર્તના સુધી હોય છે. આંખના પલકારા જેટલો સમય પણ એવો નથી કે જ્યારે આ અશુભ લેશ્યાદિ ન હોય અથવા તો શુભ લેશ્યાદિ ભાવો પ્રવર્તતા હોય એવું પણ ક્યારેય હોતું નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી (આ લેશ્યાદિ અશુભભાવો) નિત્ય કહેવાય છે.

• હેમગિરા •

પંચેન્દ્રિય જાતિનું અશુભતર લેશ્યાદિ સાથે નિયમા સંબંધ છે તેવું દર્શાવવા માટે અહીં નિત્ય શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું છે. આનું જ વિવરણ કરતા કહે છે → આ સૂત્રમાં જણાવેલ લેશ્યાદિ ભાવો નિરંતરપણે અર્થાત્ વિરહેદ પામ્યા વિના સતત ભવના ક્ષય સુધી હોય છે અર્થાત્ (ભવના ક્ષયે થનારી ઉદ્વર્તના કાળ સુધી હોય છે કેમકે) ભવનો ક્ષય થયે છતે જ તેઓ ઉદ્વર્તના પામે છે, એટલે વચ્ચે આયુષ્યનો ક્ષય થતો નથી એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. ભાષ્યના ‘નૈરન્તર્ય’ પદના અર્થને પુનઃ સ્પષ્ટ કરતા કહે છે કે આંખના પલકારા માત્ર જેટલો કાળ પણ તે અશુભ લેશ્યાદિ હોતા નથી, એવું નથી. અર્થાત્ આંખના પલકારા જેટલા કાળ માટે પણ આ અશુભ (લેશ્યાદિ) સાથે તેઓને (= નારકીઓને) વિયોગ હોતો નથી તો પછી ઘણા કાળની તો વાત જ શી કરવી ? એ કહેવાનો સાર છે. અથવા તો આટલો (= અમુક) જ કાળ તે અશુભ લેશ્યાદિ હોય, પછી ન હોય, પછી ફરી શરૂ થાય, એવું ય નથી, કિંતુ નિરંતર હોય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી લેશ્યાદિને ‘નિત્ય’ કહેવાય છે.

શંકા :- આવા પ્રકારના ‘નિત્ય’ શબ્દના અર્થમાં આભીક્ષ્ય = પુનઃ પુનઃ અર્થ તો સંગત નહી થાય, કેમકે તિરોધાન (= અદૃશ્ય = નાશ) થવા પૂર્વક ફરી ફરી પ્રાદુર્ભાવ (= ઉત્પન્ન થવું) એ આભીક્ષ્ય શબ્દનો અર્થ છે. જ્યારે અહીં (ભાષ્યમાં) તો ભવના ક્ષય સુધી તેઓને (લેશ્યાદિ અશુભ ભાવો) નિરંતર

● ભાષ્યમ્ ●

અતોઽશુભતરલેશ્યાઃ। કાપોતલેશ્યા રત્નપ્રભાયામ્ તતસ્તીવ્રતરસઙ્ક્લેશાધ્યવસાના કાપોતા શર્કરાપ્રભાયામ્। તતસ્તીવ્રતરસઙ્ક્લેશાધ્યવસાના કાપોતનીલા વાલુકાપ્રભાયામ્। તતસ્તીવ્રતરસઙ્ક્લેશાધ્યવસાના નીલા પંકજપ્રભાયામ્। તતસ્તીવ્રતરસઙ્ક્લેશાધ્યવસાના

● ગન્ધહસ્તી ●

નિત્યલક્ષણમપિ સમ્બદ્ધં શક્યતે, ન કશ્ચિદપરાધ ઇતિ।

અતોઽશુભતરલેશ્યા ઇત્યાદિ। આદ્યાસ્તિસ્રોઽશુભલેશ્યાસ્તાઃ સપ્તસ્વપિ પૃથિવીષુ પ્રકૃષ્ટતયા વિભજ્યન્તે ક્રમવૈપરીત્યેન, તેષાં હિ માનસપરિણામો લેશ્યા, સ તીવ્રસ્તીવ્રતરસ્તીવ્રતમ ઇત્યશુભાભિભૂતત્વાદ્ ભવતિ, તત્ર પ્રથમાયાં કાપોતા તીવ્રા, શર્કરાપ્રભાયાં સૈવ તીવ્રતરા, તીવ્રતમા ચ કાપોતા તીવ્રા ચ નીલા

● ભાષ્યાર્થ ●

આથી નારકીના જીવોને અશુભતર લેશ્યા છે. તે આ પ્રમાણે રત્નપ્રભામાં કાપોત લેશ્યા હોય છે. તેના કરતા તીવ્રતર સંકલેશના અધ્યવસાયવાળી કાપોત લેશ્યા શર્કરાપ્રભામાં હોય છે. તેના કરતા તીવ્રતર સંકલેશના અધ્યવસાયવાળી કાપોત અને નીલ લેશ્યા વાલુકાપ્રભામાં હોય, તેના કરતા તીવ્રતર સંકલેશના અધ્યવસાયવાળી નીલ લેશ્યા પંકજપ્રભામાં હોય. તેના કરતા તીવ્રતર

● હેમગિરા ●

પણે હોય છે એમ વ્યાખ્યા કરી છે. વળી સૂત્ર ૫/૩૦માં ય તે-તે ભાવોનું સતતપણે રહેવું નિત્યનું લક્ષણ કહ્યું છે.

જવાબ :- ખરેખર તો આ બંને (= તિરોભાવ અને પ્રાદુર્ભાવ)♦ ને જ “નૈરન્તર્ય” વિશેષણથી કહ્યા છે. કેમકે તે બંને અંતર વિના હંમેશા જ નારકીને હોય છે અર્થાત્ પૂર્વ ક્ષણીય અશુભ લેશ્યાદિનો તિરોભાવ અને વર્તમાન ક્ષણીય અશુભ લેશ્યાદિનો પ્રાદુર્ભાવ નિરંતર ચાલે છે. તેથી ‘તદ્ભાવાવ્યયં’ (= એવું પાંચમાં અધ્યાયના ત્રીસમાં) સૂત્રમાં કહેવાયેલ ‘નિત્ય’નું લક્ષણ પણ અત્રે ઘટાવી શકાય છે. એમાં કોઈ અપરાધ/દોષ નથી એમ જાણવું.

❖ નારકોની લેશ્યા ❖

અતોઽશુભતરલેશ્યા... ૬ લેશ્યામાંથી પ્રારંભની જે ત્રણ અશુભ લેશ્યાઓ છે તેઓ સાતેય પૃથ્વીઓમાં ઉંઘા ક્રમથી તીવ્ર, તીવ્રતર, તીવ્રતમ રૂપે વિભાજિત કરાય છે. નારકીઓના✱ મનના પરિણામને અહીં લેશ્યા તરીકે જાણવી. તે લેશ્યા અનુક્રમે વધુ ને વધુ અશુભ ભાવોથી યુક્ત હોવાથી તીવ્ર તીવ્રતર તીવ્રતમ હોય છે. આ સાતેય નરકોમાંથી પ્રથમ નરકમાં તીવ્ર કાપોત લેશ્યા હોય છે. એ જ કાપોતલેશ્યા શર્કરાપ્રભામાં

♦ જુઓ પરિશિષ્ટ-૬ ટી.૫-૬ ♦. અહીં નરકની વેદનામાં ‘તિરોભાવ’નો કાળ તીર્થકરના કલ્યાણકના અવસરે અતિ અલ્પ હોવાથી વેદના નિરંતર હોય છે એમ કહેવામાં કોઈ દોષ નથી. ✱. નરકમાં રહેલા જે લેશ્યા દ્રવ્યના સાંનિધ્યથી અર્થાત્ દ્રવ્યલેશ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલ ભાવલેશ્યારૂપ મનનો પરિણામ તે અહીં લેશ્યા તરીકે સમજી શકાય. અર્થાત્ ભાવલેશ્યા લેશ્યા તરીકે કહેવાઈ રહી છે. અથવા ભાવલેશ્યાના કારણભૂત દ્રવ્યલેશ્યાનો, કાર્ય રૂપ ભાવલેશ્યામાં ઉપચાર કરી ઘૃતમાયુઃની જેમ દ્રવ્યલેશ્યાને પણ ભાવલેશ્યા તરીકે, મનના પરિણામ રૂપે સમજી શકાય.

નીલકૃષ્ણા ધૂમપ્રભાયામ્ । તતસ્તીવ્રતરસઙ્ક્લેશાધ્યવસાના કૃષ્ણા તમઃપ્રભાયામ્ ।
તતસ્તીવ્રતરસઙ્ક્લેશાધ્યવસાના કૃષ્ણૈવ મહાતમઃપ્રભાયામિતિ ॥

અશુભતરપરિણામાઃ । બન્ધન-ગતિ-સંસ્થાન-ભેદ-વર્ણ-ગન્ધ-રસ-સ્પર્શાગુરુલઘુ-
શબ્દાખ્યો દશવિધોઽશુભઃ પુદ્ગલપરિણામો નરકેષુ ^૧અશુભતરશ્ચાધોઽધઃ તિર્યગુર્ધ્વમધશ્ચ

વાલુકાપ્રભાયામ્, પદ્મપ્રભાયાં નીલા તીવ્રતરા, ધૂમપ્રભાયાં નીલા તીવ્રતમા કૃષ્ણા ચ તીવ્રા, તમઃપ્રભાયાં
કૃષ્ણા તીવ્રતરા, મહાતમઃપ્રભાયાં કૃષ્ણૈવ તીવ્રતમા । અપરે મન્યન્તે— નારકાણાં ષડપિ લેશ્યાઃ સમ્ભવન્તિ,
સમ્યક્ત્વપ્રતિપત્તેરિતિ ॥

અશુભતરપરિણામ ઇત્યાદિ । સ્પર્શ-રસ-ગન્ધ-વર્ણ-શબ્દ-સંસ્થાન-ભેદ-ગતિ-બન્ધાગુરુલઘુપરિણામો
દશધા । સ્પર્શસ્તાવદ્ વૃશ્ચિકદંશ-કપિકચ્છૂ-મુર્મુરાજ્ઞારસદૃશઃ, રસોઽપિ તત્રત્યપુદ્ગલાનાં પિચુમન્દ^૨-
કોશાતકીનિર્યાસસમઃ, ગન્ધોઽપિ શ્વ-માર્જાર-શૃગાલ-હસ્ત્યશ્વ-કુથિતમૃતકગન્ધાતિરિક્તતરાશુભપરિણામઃ,

સંકલેશના અધ્યવસાયવાળી નીલ અને કૃષ્ણ લેશ્યા ધૂમપ્રભામાં હોય, તેના કરતા તીવ્રતર સંકલેશના
અધ્યવસાયવાળી કૃષ્ણ લેશ્યા તમઃપ્રભામાં હોય. તેના કરતા તીવ્રતર સંકલેશના અધ્યવસાયવાળી
(તીવ્રતમ) કૃષ્ણ જ લેશ્યા મહાતમઃપ્રભામાં હોય - એ પ્રમાણે જાણવું.

નારકોને અત્યંત ખરાબ પરિણામો હોય છે. તે આ પ્રમાણે :- બંધન, ગતિ, સંસ્થાન, ભેદ,
વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, અગુરુલઘુ અને શબ્દ એમ દશપ્રકારના અશુભ પુદ્ગલના પરિણામ છે

તીવ્રતર હોય છે. વાલુકાપ્રભામાં એજ કાપોત લેશ્યા તીવ્રતમ અને નીલલેશ્યા તીવ્ર હોય છે. પંકપ્રભામાં
નીલલેશ્યા તીવ્રતર હોય છે. ધૂમપ્રભામાં નીલલેશ્યા તીવ્રતમ અને કૃષ્ણલેશ્યા તીવ્ર હોય છે. તમઃપ્રભામાં
તીવ્રતર કૃષ્ણલેશ્યા હોય છે. એ જ કૃષ્ણલેશ્યા મહાતમઃપ્રભામાં તીવ્રતમ હોય છે. બીજા કેટલાક એવું
માને છે કે નારકોને ય સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિની સંભાવના હોવાથી તેઓને છએ પણ લેશ્યા સંભવે છે. એટલે
કે આ સમક્તિની અપેક્ષાએ સમજવું.

❖ નારકોના પુદ્ગલ પરિણામ ❖

અશુભતરપરિણામ.... સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, શબ્દ, સંસ્થાન, ભેદ, ગતિ, બંધ અને અગુરુલઘુ
પરિણામ નામના દશ પ્રકારે અશુભતર પરિણામ (નરકમાં) હોય છે. તેમાં (૧) સ્પર્શ વીંછીના ડંખ,
કપિકચ્છુ (= વાંદરાની ખંજવાળ), તણખા અને અંગારા જેવો જાણવો. (૨) ત્યાં રહેલા પુદ્ગલોનો
રસ પિચુમન્દ = લીંબડાના રસના જેવો અને કોશાતકી = પટોલનો વેલો અથવા અઘાડો નામની વનસ્પતિના
જેવો કડવો હોય છે. (૩) ગંધ પણ કૂતરા, બીલાડા, શિયાળ, હાથી, ઘોડાના કોહવાઈ ગયેલા (=

• ભાષ્યમ્ •

સર્વતોડનન્તેન ભયાનકેન નિત્યોત્તમકેન તમસા નિત્યાન્ધકારાઃ, શ્લેષ્મ-મૂત્ર-પુરીષ-સ્રોતો-મલ-રુધિર-વસાં-મેદ-પૂયાનુલે-પનતલાઃ । શ્મશાનમિવ પૂતિ-માંસ-કેશાસ્થિ-ચર્મ-દન્ત-નચ્ચાસ્તીર્ણભૂમયઃ । શ્વ-શૃગાલ-માર્જાર-નકુલ-સર્પ-મૂષિક-હસ્ત્યશ્વ-ગો-માનુષ-શવ-

• ગન્ધહસ્તી •

વર્ણોડપિ ગમ્भीરલોમહર્ષણસ્ત્રાસકારી પરમકૃષ્ણઃ, શબ્દોડપિ ચ્ચર-પરુષ-નિષ્ઠુરપરિણામઃ, સંસ્થાનં નરકા-કૃતિર્નારકાકૃતિશ્ચ, ઉભયમપ્યાલોક્યમાનમેવોદ્વેગમુપજનયતિ મહાશ્વભ્રવત્ પિશાચાકૃતિવદ્ વા, ભેદ-પરિણામોડપિ પુદ્ગલાનામશુભઃશરીરનરકકુડ્યાદિભ્યો વિભિદ્યમાનાઃ પુદ્ગલા વર્ણ-સ્પર્શાદિભિરશુભપરિણામા જાયન્તે, તતશ્ચ દુઃખહેતવો ભવન્તિ, ગતિર્નારકાણામપ્રશસ્તવિહાયોગતિનામકર્મોદયાદશુભા ભવન્ત્યુષ્ટ-પતજ્ઞાદિવદ્, બન્ધોડપિ પુદ્ગલાનાં શરીરાદિષુ સંશ્લિષ્યતામત્યન્તાશુભતરપરિણામો ભવતિ, વર્ણાદિભિર-ગુરુલઘુપરિણામોડપ્યશુભઃ, સર્વેષાં હિ જીવાનાં શરીરાણ્યાત્મનો ન ગુરુણિ નાપિ લઘૂનીત્યગુરુલઘુપરિણામઃ,

• ભાષ્યાર્થ •

અને (આ પુદ્ગલ પરિણામ) નીચે નીચેની નરકોમાં અશુભતર હોય છે. આ નરકો તિચ્છી, ઉપર અને નીચે ચારે બાજુથી અનંત, ભયાનક, ચારેબાજુ (= સતત વ્યાપતા ઘોર) તિમિરવડે અંધકારમય હોય છે. શ્લેષ્મ(બળખા), મૂત્ર, વિષ્ટા, સ્રોત (પરસેવો), મળ, રુધિર, ચરબી, મેદ અને પરુ થી લેપાયેલા તળીયાવાળી હોય છે. શ્મશાનની જેમ દુર્ગંધવાળા માંસ^૪, વાળ, હાડકા, ચામડા, દાંત, નખોથી ખડકાયેલી ભૂમિવાળી હોય છે. કૂતરા, શિયાળ, બીલાડા, નોળીયા, સર્પો, ઉદરડા, હાથીઓ, ઘોડાઓ, ગાયો અને મનુષ્યોના (કોહવાઈ ગયેલા) કલેવરોની ભયંકર ગંધવાળી હોય છે. ઓય મા !

• હેમગિરા •

સહેલા) મડદાની ગંધને પણ ઓળંગી જનાર ખરાબ પરિણામવાળી હોય છે. અર્થાત્ એના કરતાંય વધુ ખરાબ હોય છે.

(૪) વર્ણ પણ રોમ રાજીમાં ઉડાણ સુધી ઝણઝણાટી પેદા કરનાર અર્થાત્ જોતાંની સાથે કમકમાટી ઉપજાવે તેવો ત્રાસ ફરનારો અત્યંત કાળો હોય છે. (૫) શબ્દ પણ કર્કશ, કઠણ અને નિષ્ઠુર પરિણામવાળો હોય છે. (૬) સંસ્થાન એટલે નરકની આકૃતિ અને નારકની આકૃતિ બંને ય જોતા જ મહાશ્વભ્ર (અત્યંત દરિદ્ર)ની જેમ અથવા પિશાચની આકૃતિની જેમ ઉદ્વેગને ઊભો કરે છે. (૭) ભેદ = ઘૂટા પડતા પુદ્ગલોનો પરિણામ પણ ખરાબ હોય છે. (કેમકે) નારકના શરીર અને નરકની દીવાલ આદિથી ઘૂટા પડતા પુદ્ગલો વર્ણ, સ્પર્શ આદિ વડે ખરાબ પરિણામવાળા થાય છે અને તેથી દુઃખના કારણભૂત બને છે. (૮) નારકોની ગતિ (ચાલ) અપ્રશસ્ત વિહાયોગતિ નામકર્મના ઉદયથી ઉંટ, પતંગિયા આદિ જેવી અશુભ હોય છે.

(૯) બંધ એટલે શરીરાદિને વિશે ચોંટતા પુદ્ગલોનો બંધ પણ અત્યંત ખરાબ પરિણામવાળો હોય છે. (૧૦) અગુરુલઘુ પરિણામ પણ (અશુભ એવા) વર્ણ આદિના કારણે ખરાબ હોય છે. સર્વે જીવોને પોતાના શરીરો ગુરુ (= ભારે) પણ નથી, લઘુ (= હલકા) પણ નથી, અને તેથી અગુરુલઘુ પરિણામવાળા

✦ જુઓ પરિશિષ્ટ-૬ ટી.૭ ✦. નરકમાં માંસ વગેરે હોતું નથી, પણ માંસ વગેરે જેવા પૃથ્વીના પરિણામ હોય છે.

• ભાષ્યમ્ •

કોષ્ટાશુભતરગન્ધાઃ । હા માતઃ ! ધિગહો કષ્ટં વત મુચ્ચત ધાવત પ્રસીદ ભર્તઃ ! મા વધીઃ
કૃપણકમિત્યનુબદ્ધરુદિતૈસ્તીવ્રકરુણૈર્દીનવિક્લવૈર્વિલાપૈરાર્તસ્વનૈર્નિનાદૈર્દીનકૃપણ-કરુણૈર્યા-
ચિતૈર્બાષ્પસન્નિરુદ્ધૈર્નિસ્તનિતૈર્ગાઢવેદનૈઃ કૂજિતૈઃ સન્તાપોચ્છ્વાસ-નિશ્વાસૈરનુપરતભયસ્વનાઃ ।

અશુભતરદેહાઃ । દેહાઃ શરીરાણિ । અશુભનામપ્રત્યયાદશુભાન્યજ્ઞોપાઙ્ગ-નિર્માણ-સંસ્થાન-
સ્પર્શ-રસ-ગન્ધ-વર્ણ-સ્વરાણિ હુન્ડાનિ નિર્લૂનાન્ડજશરીરાકૃતીનિ । ક્રૂર-કરુણ-બીભત્સ-

• ગન્ધહસ્તી •

સ ચાનિષ્ઠોઽનેકવિધદુઃખાશ્રયત્વાત્ । અત્ર ચ ભાષ્યકારેણ સ્પર્શાદિદશવિધપરિણામે કિંચિદ્ દર્શિતં
કિંચિન્ન ।

તિર્યગૂર્ધ્વમથશ્ચેત્યાદિના વર્ણપરિણામઃ પ્રતિપાદિતઃ, શ્વ-શ્રુગાલ-માર્જારાદીત્યાદિના ગન્ધઃ, હા
માતઃ ! ધિગહો કષ્ટમિત્યાદિના શબ્દપરિણામઃ । શેષાસ્તુ ગ્રન્થગૌરવભીત્યા ન પ્રતિપદમુક્તાઃ,
एतत्सम्बन्धित्वात् तु वक्तव्या इति ॥

અશુભતરદેહા ઇત્યાદિ । અશુભનામકર્મોદયપ્રત્યયાત્ સર્વાણ્યજ્ઞોપાઙ્ગાદીનિ તદ્દેહેષ્વશુભાનિ દ્રષ્ટવ્યાનિ,

• ભાષ્યાર્થ •

ધિક્કાર થાઓ આ કષ્ટને, મને તમે છોડી દો સ્વામી ! આપ ભાગી જાઓ ! વળી હે સ્વામી ! પ્રસન્ન
થાઓ, બિચારા એવા મને મારો નહીં, એમ સતત તીવ્ર કડુણાભર્યા રોદણાઓ, લાચાર પોકારો,
બેબાકળા થયેલા ભયંકર વિલાપો, પીડાસભર અવાજો, દીન, રાંક, કડુણ એવી યાચનાઓ, આંસુઓ
રૂંધાઈ ગયા છે જેમાં એવી ચીસો, ગાઢ વેદનાયુક્ત, ઊંઠકારા, સન્તાપયુક્ત નિઃસાસાઓથી સતત
ભયના શબ્દોવાળી હોય છે.

નારકોના શરીરો અત્યંત ખરાબ હોય છે. તે નરકોને વિશે નારકોના શરીરો અશુભનામકર્મના
ઉદયથી થતા ખરાબ એવા અંગોપાંગ, નિર્માણ, સંસ્થાન, સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને સ્વરવાળા,

• હેમગિરા •

હોય છે. અને તે અગુરુલઘુ પરિણામ નારકોને અનેકવિધ દુઃખના આશ્રયરૂપ હોવાથી અનિષ્ટરૂપ છે. અહીં
ભાષ્યકારશ્રીએ સ્પર્શાદિ દશવિધ પરિણામને વિષે કાંઈક દર્શાવ્યું છે, કાંઈક નથી પણ દર્શાવ્યું.

તિર્યગૂર્ધ્વમથ... ભાષ્ય દ્વારા વર્ણનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. શ્વ-શ્રુગાલ-માર્જાર... ભાષ્યદ્વારા ગંધ-સ્વરૂપ
દર્શાવ્યો છે. હા માતઃ ! ધિગહો કષ્ટમ્... ભાષ્યવડે શબ્દનું સ્વરૂપ કહેવાયું છે. શેષ સ્પર્શાદિ અશુભતર
પુદ્ગલનું સ્વરૂપ ગ્રંથ ગૌરવના ભયથી ભાષ્યમાં વ્યક્તિગત રીતે કહેવાયું નથી, પરંતુ આ સ્પર્શાદિ અત્યંત
ખરાબ પુદ્ગલના પરિણામો નરક સંબંધી હોવાથી કહેવા યોગ્ય છે. (તેથી ટીકામાં એક એક કહ્યા છે.)

❖ નારકોના શરીરો ❖

અશુભતરદેહા... અશુભનામકર્મના ઉદયને લીધે નારકીઓના દેહમાં સર્વે અંગોપાંગ આદિ વિલક્ષણ
જાણવા, કેમકે તેમના સર્વ શારીરિક અવયવો સ્વપ્રમાણોપેત નથી હોતા, કેમકે તેઓના શરીરો નિયમા

• ભાષ્યમ્ •

પ્રતિભયદર્શનાનિ દુઃખભાજ્યશુચીનિ ચ તેષુ શરીરાણિ ભવન્તિ। અતોઽશુભતરાણિ
ચાધોઽધઃ। સપ્ત ધનૂંષિ ત્રયો હસ્તાઃ ષટ્કુલમિતિ શરીરોચ્છ્રાયો નારકાણાં રત્નપ્રભાયામ્।
દ્વિર્દ્વિઃ શેષાસુ સ્થિતિવચ્ચોત્કૃષ્ટ-જઘન્યતો વેદિતવ્યઃ॥

• ગન્ધહસ્તી •

સર્વાજ્ઞાવયવાનાં સ્વપ્રમાણેષ્વવ્યવસ્થાનાત્, તેષાં હિ નિયતમેવ હુણ્ડાનિ શરીરાણિ, ઉત્ત્રાતશેષ-
પિચ્છપક્ષિશરીરવદ્ બીભત્સાનિ। તાનિ ચ તેષાં દ્વિવિધાનિ શરીરાણિ ભવન્તિ— ભવધારકાણ્યુત્તરવૈક્રિયાણિ
ચ, તત્ર ભવધારકં જઘન્યેનાદ્ગુલાસદ્ગુલેયભાગપ્રમાણં પ્રથમાયામન્યાસુ ચ પૃથિવીષુ, ઉત્કર્ષેણ સપ્ત
ધનૂંષિ ત્રયો હસ્તાઃ ષટ્ ચાદ્ગુલાનીત્યુત્સેધાદ્ગુલમઙ્ગીકૃત્યોચ્યતે। પરમાણ્વાદિક્રમેણાઘૌ યવમધ્યાન્ય-
દ્ગુલમેકમ્, ચતુર્વિંશત્યદ્ગુલો હસ્તઃ, ચતુર્હસ્તં ધનુરિતિ।

અથ શેષાસુ કથં ભૂમિષ્વિત્યત આહ— દ્વિર્દ્વિઃ શેષાસુ। રત્નપ્રભાનારકશરીરપ્રમાણં દ્વિગુણં
દ્વિતીયસ્યાં નારકશરીરપ્રમાણમ્। તદપિ દ્વિગુણં તૃતીયસ્યામ્। એવં યાવત્ સપ્તમ્યાં પશ્ચ ધનુઃશતાનિ પૂર્ણાનિ।

• ભાષ્યાર્થ •

હુણ્ડક સંસ્થાનવાળા, કાપી નાંબેલા પાંખવાળા પક્ષીઓના શરીરોના જેવી (= વિરૂપ) આકૃતિવાળા,
કૂર, કુરુણ, બિભત્સ અને દરેકને ભય ઉપજાવે તેવા દર્શનવાળા (= રૂપવાળા), દુઃખના ભાગી
અને અશુચિવાળા હોય છે. નીચે નીચેની બીજી વિગેરે નારકીઓના (શરીરો) આના કરતાં વધુ
ખરાબ હોય છે. રત્નપ્રભા વિશે નારકીઓના શરીરની ઊંચાઈ ૭ ધનુષ ૩ હાથ અને ૬ અંગુળ
હોય છે. શેષ પૃથ્વીઓમાં બમણી (= ૩બલ - ૩બલ) ઉંચાઈ જાણવી. (જેમ આયુષ્યની સ્થિતિ
પ્રથમ પ્રતરાદિના ભેદે જઘન્ય/ઉત્કૃષ્ટ વડે ભેદાય તેમ આ શરીરના માપમાંય સમજવું.)

• હેમગિરા •

જ હુંડક સંસ્થાનવાળા હોય છે. તમામ પીંછા ઉખાડી નાંખ્યા હોય એવા પક્ષીના શરીર જેવા બિભત્સ
= જુગુપ્સાપાત્ર તેમના શરીરો હોય છે. અર્થાત્ તેમનું શરીર વૈક્રિય હોવા છતાં દેવોના જેવું શુભ =
પવિત્ર નથી હોતું, કિંતુ મલમૂત્ર આદિ અશુભ પદાર્થોથી ભરેલું હોય છે. શરીરનો વર્ણ અતિશયકૃષ્ણ
અને ભય ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે. તેઓના તે શરીર બે પ્રકારે હોય છે (૧) ભવધારક, (૨) ઉત્તરવૈક્રિય.
તેમાં ભવધારક વૈક્રિય શરીર પ્રથમ અને અન્ય સર્વ (નરક) પૃથ્વીઓમાં જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા
ભાગ પ્રમાણ હોય છે. ઉત્કૃષ્ટથી ૭ ધનુષ્ય ૩ હાથ ૬ અંગુલ પ્રમાણ પ્રથમ નરકમાં હોય છે. આ માપ
ઉત્સેધાંગુલની અપેક્ષાએ કહેવાય છે. પરમાણુ વગેરેના ક્રમથી ૮ યવમધ્ય = ૧ અંગુલ, ૨૪ અંગુલ =
૧ હાથ, ૪ હાથ = એક ધનુષ્ય જાણવું.

હવે શેષ પૃથ્વીઓમાં કઈ રીતનું માપ છે ? એનો જવાબ આપવા માટે દ્વિર્દ્વિઃ શેષાસુ... ભાષ્યને
કહે છે - રત્નપ્રભા નારકોના શરીરના પ્રમાણ કરતા બીજી પૃથ્વીમાં રહેલા નારકીના શરીરનું પ્રમાણ

• ભાષ્યમ્ •

અશુભતરાશ્ચ વેદના ભવન્તિ નરકેષ્વધોઽધઃ। તદ્યથા- પ્રથમાયાં ઉષ્ણવેદનાસ્તીત્રા,

• ગન્ધહસ્તી •

ઉત્તરવૈક્રિયં તુ પ્રથમાયાં જઘન્યેનાઙ્ગુલસઙ્ખ્યેયભાગપ્રમિતમ્, અન્યાસુ ચ, ઉત્કર્ષેણ પચ્ચદશ ધનૂંષિ અર્ધતૃતીયાશ્ચ રત્નયઃ પ્રથમાયામ્, એતદેવ દ્વિગુણં દ્વિતીયસ્યામ્, એવં તાવત્ જ્ઞેયં યાવત્ સપ્તમ્યાં ધનુઃસહસ્રમિતિ।^૧ એતચ્ચ પ્રમાણં રત્નપ્રભાદિષુ પર્યન્તવર્તિતપ્રતરનારકાણામુત્કૃષ્ટં દ્રષ્ટવ્યમ્, જઘન્યમુત્કૃષ્ટં વા પ્રથમપ્રતરાદિભેદેન સર્વત્ર વક્તવ્યમ્, સ્થિતિવત્।

યથાઽઽયુષઃ સ્થિતિઃ પ્રથમપ્રતરાદિભેદેન ભિદ્યમાના દશ-નવતિસહસ્રાદિના રત્નપ્રભાયાં પર્યન્તપ્રતરે સાગરોપમપ્રમાણા ભવત્યેવમેવ શરીરપ્રમાણમપિ પ્રથમપ્રતરાદિભેદેન જઘન્યોત્કૃષ્ટાભ્યાં ભેદવ્યમિત્યાવેદયતિ। ઉક્તમિદમતિદેશતો ભાષ્યકારેણાસ્તિ ચૈતત્, ન તુ મયા ક્વચિદાગમે દૃષ્ટં પ્રતરાદિભેદેન નારકાણાં શરીરાવગાહનમિતિ॥

અશુભતરાશ્ચ વેદના ઇત્યાદિ ભાષ્યમ્। પ્રથમાયાં તીવ્રોષ્ણવેદના, દ્વિતીયસ્યાં સૈવ તીવ્રતરા,

• ભાષ્યાર્થ •

વળી નરકોમાં નીચે નીચે અત્યંત અનિષ્ટ વેદનાઓ હોય છે. તે આ મુજબ :- પ્રથમ નરકમાં

• હેમગિરા •

બમણું હોય. તે (પ્રમાણ) કરતા બમણું ત્રીજી પૃથ્વીમાં છે. આ રીતે યાવત્ સાતમીમાં સંપૂર્ણ પાંચસો ધનુષ પ્રમાણ શરીર હોય છે.

ઉત્તરવૈક્રિયશરીર તો પ્રથમ પૃથ્વીમાં તથા અન્ય પૃથ્વીઓમાં જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય છે. ઉત્કૃષ્ટથી વિચારતા પ્રથમ પૃથ્વીમાં ૧૫ ધનુષ ૨ ૧/૨ હાથ પ્રમાણ હોય છે. આનુ જ બમણું બીજીમાં હોય, આ પ્રમાણે ત્યાં સુધી જાણવું કે જ્યાં સુધી સાતમીમાં ૧૦૦૦ ધનુષ પ્રમાણ શરીર ઉત્કૃષ્ટથી હોય છે. આ (૧૫ ધનુષ ૨ ૧/૨ હાથ વગેરે ઉપરોક્ત પ્રમાણો રત્નપ્રભાદિ(૭ નરકો)માં છેલ્લા (તેરમા આદિ) પ્રતરના નારકોનું ઉત્કૃષ્ટ જાણવું.

❖ પ્રતરભેદે સ્થિતિભેદની જેમ અવગાહના ભેદ ❖

સ્થિતિની જેમ જઘન્ય કે ઉત્કૃષ્ટ શરીરનું પ્રમાણ સર્વત્ર (નરકોમાં) પ્રથમ પ્રતર આદિના ભેદની અપેક્ષાએ જાણવું. જેમ નારકોની આયુષ્યની સ્થિતિ પ્રથમ પ્રતર આદિના ભેદ વડે ૧૦ હજાર, ૮૦ હજાર આદિથી ભેદાતી રત્નપ્રભામાં અંતિમ પ્રતરમાં એક સાગરોપમ પ્રમાણ થાય છે. એ રીતે જ શરીરનું પ્રમાણ પણ પ્રથમ આદિના ભેદથી જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ વડે ભેદવા યોગ્ય છે એમ અહીં જણાવે છે. એ વાત ભાષ્યકારશ્રીએ અતિદેશથી (= સ્થિતિની જેમ જાણવું એમ ભલામણ કરવા દ્વારા) કહી છે અને આ હકીકત છે. પરંતુ મેં (ટીકાકાર) આગમમાં ક્યાંય પ્રતરાદિના ભેદને આશ્રયી નારકોની શરીર અવગાહના જોઈ નથી.♦

❖ નારકોની વેદના ❖

અશુભતરાશ્ચવેદના... પ્રથમ નરકમાં તીવ્ર ઉષ્ણ વેદના હોય છે. બીજીમાં એજ વેદના તીવ્રતર હોય

૧. એતચ્ચાધઃ પ્રમાણં મુ। ♦. આગમાનુસારી બૃહત્ સંગ્રહણી આદિ ગ્રંથોમાં પ્રતરભેદે જુદા જુદા આયુષ્ય કહેલાં મળે છે. વર્તમાન ઉપલબ્ધ મૂલ આગમોમાં તે સૂત્રતઃ કહેલા મળતા નથી.

• ભાષ્યમ્ •

દ્વિતીયાયામુષ્ણવેદનાશ્ચ તીવ્રતરાઃ, તીવ્રતમાશ્ચ તૃતીયાયામ્, †ઉષ્ણ-શીતે ચતુર્થ્યામ્, †શીતોષ્ણે પશ્ચમ્યામ્, પરયોઃશીતતરાઃ શીતતમાશ્ચેતિ, તદ્યથા— †પ્રથમશરત્કાલે ચરમનિદાઘે વા પિત્તપ્રકોપાભિભૂતશરીરસ્ય સર્વતો દીપ્તાગ્નિરાશિપરિવૃતસ્ય વ્યથ્રે નભસિ મધ્યાહ્ને નિવાતે-
ઽતિરસ્કૃતાતપસ્ય યાદૃગુણજં દુઃખં ભવતિ તતોઽનન્તગુણં પ્રકૃષ્ટં કષ્ટમુષ્ણવેદનેષુ નરકેષુ
ભવતિ ।

• ગન્ધહસ્તી •

તૃતીયસ્યાં તીવ્રતમા, ચતુર્થ્યામુષ્ણવેદનાકા બહવો નારકાઃ, શીતવેદનાકાસ્ત્વલ્પાઃ, તેનોભય્યપિ વેદના તસ્યામ્, પશ્ચમ્યાં શીતવેદનાકા બહવઃ સ્તોકાસ્તૂષ્ણવેદનાકાઃ, તત્રાપ્યુભય્યેવ વેદના, ષષ્ઠ્યામતિશીતા, સપ્તમ્યાં શીતતમેતિ ॥

અધુના વેદનાદ્વયસ્યાપિ કિંચિત્ સાધર્મ્યમજ્ઞીકૃત્ય દૃષ્ટાન્તદ્વયમુપન્યસ્યતિ અસદ્ભાવપ્રજ્ઞાપનયા, ન પુનર્નારકઃ કેનચિદુત્ક્ષેષુમાનેતું ચેહ શક્યતે, પ્રકૃષ્ટાશુભકર્માનુભાવાદેવેતિ, ન ચ તત્રાગ્નિરસ્તિ પૃથિવીપરિણામ એવાસૌ ક્ષેત્રસ્વભાવાદનાદિપરિણામલક્ષણઃ પ્રકૃષ્ટોષ્ણતાનુગતઃ સન્તમસરૂપઃ † સત્ત્વાનાં દુઃખહેતુરિતિ ॥

• ભાષ્યાર્થ •

(તીવ્ર) ઉષ્ણવેદના, બીજીમાં તીવ્રતર ઉષ્ણવેદના, ત્રીજીમાં તીવ્રતમ ઉષ્ણ વેદના, ચોથીમાં ઉષ્ણ અને શીત, પાંચમીમાં શીત અને ઉષ્ણ અને પછીની બે (છટ્ઠી અને સાતમી નરક)માં (ક્રમશઃ) તીવ્રતર અને તીવ્રતમ શીત વેદના હોય છે એમ જાણવું. તે આ મુજબ સમજી શકાય કે - શરદઋતુની શરૂઆતમાં અથવા જેઠ માસના ભારે ઉનાળામાં પિત્તના પ્રકોપથી ગ્રસિત શરીરવાળો હોય, ચારે બાજુથી સળગેલી આગના સમૂહથી વીંટળાયેલો હોય, વાદળા વગરના ખુલ્લા આકાશમાં મધ્યાહ્નના સમયમાં પવનના અભાવમાં ભર તડકામાં રહેલો હોય તેવા માણસને ગરમીથી ઉત્પન્ન થયેલું જેવું દુઃખ હોય તેના કરતા અનંતગણુ પ્રકૃષ્ટ ૬ ક્ષાણું દુઃખ ઉષ્ણ વેદનાવાળી નરકોમાં હોય છે.

• હેમગિરા •

છે. ત્રીજીમાં અત્યંત વધારે તીવ્ર હોય છે. ચોથીમાં ઉષ્ણવેદનાવાળા વધુ નારકો હોય છે, શીતવેદનાવાળા ઓછા હોય છે તેથી તે (નરક)માં બન્ને ય વેદના કહી છે. પાંચમીમાં શીતવેદનાવાળા ઘણા જીવો હોય છે, ઉષ્ણ વેદનાવાળા ઓછા હોય છે, તેથી ત્યાં પણ ઉભય જ વેદના છે. તેના કરતા છટ્ઠીમાં તીવ્રતર શીત હોય છે. તેનાથી સાતમીમાં તીવ્રતમ શીત વેદના હોય છે.

હવે અસત્કલ્પના વડે આ બન્ને વેદનાઓનું કાંઈક સાધર્મ્ય સ્વીકારીને બે દૃષ્ટાંતોનો ભાષ્યમાં ઉપન્યાસ કરે છે. હકીકતમાં તો પ્રકૃષ્ટ અશુભકર્મના પ્રભાવ (ઉદય)ના લીધે નારકનો જીવ કોઈના વડે પણ ઉપાડવો અને અહીં લાવવો શક્ય નથી, (છતાં નરકની ભયંકરતાને સમજાવવા દૃષ્ટાંત આપી રહ્યા છે.) વળી ત્યાં અગ્નિ નથી, પણ ક્ષેત્ર સ્વભાવથી અનાદિ પરિણામ સ્વરૂપ એ પૃથ્વીનો પરિણામ જ પ્રબળ ઉષ્ણતાથી યુક્ત હોય છે. વળી ભયંકર અંધકારમય પૃથ્વી છે માટે જીવોના દુઃખનો હેતુ છે. આ દૃષ્ટાંતને સમજાવતા

• ભાષ્યમ્ •

પૌષ-માઘયોશ્ચ માસયોસ્તૃષારલિપ્તગાત્રસ્ય રાત્રૌ હૃદય-કર-ચરણાધરોષ્ઠદશનાયાસિનિ પ્રતિસમયપ્રવૃદ્ધે શીતમારુતે નિર્ગન્યાશ્રયપ્રાવરણસ્ય યાદૃક્ શીતસમુદ્ભવં દુઃખમશુભં ભવતિ તતોઽનન્તગુણં પ્રકૃષ્ટં કષ્ટં શીતવેદનેષુ નરકેષુ ભવતિ । યદિ કિલોષ્ણવેદનાન્નરકાદુત્ક્ષિપ્ય નારકઃ સુમહત્યઙ્ગારરાશાવુદ્દીપ્તે પ્રક્ષિપ્યેત સ કિલ સુશીતાં મૃદુમારુતાં શીતલચ્છાયામિવ પ્રાપ્તઃ સુખમનુપમં વિન્દ્યાત્, નિદ્રાં ચોપલભેત, એવં કષ્ટતરં નારકોષ્ણાદુઃખમાચક્ષતે । તથા કિલ યદિ શીતવેદનાન્નરકાદુત્ક્ષિપ્ય નારકઃ કશ્ચિદાકાશે માઘમાસે નિશિ પ્રવાતે મહતિ તુષારરાશૌ પ્રક્ષિપ્યેત સદન્તશબ્દોત્તમપ્રકમ્પાયાસકરેઽપિ તત્સુખં વિન્દ્યાદનુપમાં નિદ્રાં ચોપલભેત, એવં કષ્ટતરં નારકશીતદુઃખમાચક્ષત ઇતિ ॥

અશુભતરવિક્રિયાઃ = અશુભતરાશ્ચ વિક્રિયા નરકેષુ નારકાણાં ભવન્તિ, શુભં કરિષ્યામ

• ગન્ધહસ્તી •

તદ્યથા પ્રથમશરત્કાલ ઇત્યાદિ ભાષ્યમેવ સુજ્ઞાનમ્ ॥

અશુભતરવિક્રિયા ઇત્યાદિ ભાષ્યમ્, ઉત્તરવૈક્રિયં હિ તે શરીરમાકલિતપ્રયત્ના અપિ રચયન્તો

• ભાષ્યાર્થ •

પૌષ અને મહા મહિનામાં રાત્રિમાં છાતી, હાથ, પગ, હોઠ, દાંતને ધ્રુજાવનારા, સમયે સમયે વધતા એવા ઠંડા પવનમાં કોઈ વ્યક્તિ બરફથી લેપાયેલા ગાત્રવાળો હોય, અગ્નિ, આશ્રય (= ઘર વગેરે) અને વસ્ત્ર વિનાનો હોય, તેવી વ્યક્તિને જેવા પ્રકારનું ઠંડીથી ઉદ્ભવતું દુઃખ હોય છે તેના કરતાં ય અનંતગણુ વધુ કષ્ટ શીતવેદનાવાળી નરકોને વિશે હોય છે.

જો કદાચ ઉષ્ણવેદનાવાળી નરકમાંથી ઉપાડીને નારકીને (નરકના જીવને) અત્યંત મોટી ધગધગતી અંગારાની રાશી (= ભટ્ટી) માં નંખાય તો તે ખરેખર ! અત્યંતશીત અને મંદ એવા પવનવાળા શીતળ છાંયડાને પ્રાપ્ત થએલાની જેમ અનુપમ સુખને પામે અને મીઠી નિદ્રાને મેળવે. આ પ્રમાણે અત્યંત કષ્ટરૂપ ગરમીનું દુઃખ નારકને કહેલું છે. તેમજ જો કદાચ શીત વેદનાવાળી નરકમાંથી ઉપાડીને નારકજીવને કોઈક આકાશમાં (જ્યાં) મહા માસની રાત્રિમાં ઠંડો પવન ફૂંકાતો હોય (ત્યાં) દાંતના અવાજથી અત્યંત ધ્રુજાવનારા એવા પણ મોટા બરફના ઢગલામાં જો મુકાય તો પણ સુખને મેળવે અને અત્યંત નિદ્રાને પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે અત્યંત કષ્ટરૂપ ઠંડીનું દુઃખ નારકને કહેલું છે.

નરકમાં નારકો અશુભતર વિક્રિયાવાળા હોય છે. હું શુભ (સુંદર વિકૃર્વણ = વિક્રિયા)ને

• હેમગિરા •

તદ્ યથા... ઈત્યાદિ ભાષ્ય સુગમ છે.

❖ નારકોની વિક્રિયા ❖

અશુભતરવિક્રિયા... (શુભને કરીશ, એમ વિચારતા પણ, અશુભને જ કરે છે.) નટબાજની જેમ

૧. ંતુષારભિન્નગાત્રં પા. | † જુઓ પરિશિષ્ટ-૬ ટી.૧૧,૧૨. ૨. ંમુષ્ણમાં મુ.(ખં.) |

• સૂત્રમ્ •

પરસ્પરોદીરિતદુઃખાઃ ॥૩/૪॥

• ભાષ્યમ્ •

ઇત્યશુભતરમેવ વિકુર્વતે। દુઃખાભિહતમનસશ્ચ દુઃખપ્રતીકારં ચિકીર્ષવો ગરીયસ એવ તે દુઃખહેતૂન્ વિકુર્વત ઇતિ ॥૩/૩॥

પરસ્પરોદીરિતાનિ ચ દુઃખાનિ નરકેષુ નારકાણાં ભવન્તિ। ક્ષેત્રસ્વભાવજનિતાચ્ચ, અશુભાત્ પુદ્ગલપરિણામાદિત્યર્થઃ ॥

• ગન્ધહસ્તી •

રૂપવત્તેચ્છયા ક્ષેત્ર-કર્માનુભાવાદ્ વિરૂપતરમાવિષ્કુર્વતે વિદૂષકવદિતિ ॥૩/૩॥

[પરસ્પરોદીત્યાદિ(૩/૪) સૂત્રમ્]

તે ચ નારકાસ્તાસુ ભૂમિષુ નરકેષુ વા। પરસ્પરોદીરિતાનીતિ ભાષ્યમ્ મિથ્યાદૃષ્ટ્યો ભવપ્રત્યયવિભજ્ઞાનુ-ગતત્વાદાલોક્ય પરસ્પરમેવાભિઘાતાદિભિર્દુઃખાન્યુત્પાદયન્તિ, સમ્યગ્દૃષ્ટ્યસ્તુ સંજિત્વાદેવાત્માનમનુશોચન્તો-

• સૂત્રાર્થ •

નરકમાં નારકીઓ એકબીજાને દુઃખ દેનારા હોય છે, પરસ્પર ઉદીરણ કરેલા દુઃખવાળા હોય છે. ॥૩/૪॥

• ભાષ્યાર્થ •

કરીશ, એ પ્રમાણે વિચારતા પણ નારકીઓ વિરૂપને જ કરે છે. વળી દુઃખથી હણાયેલા મનવાળા, દુઃખના પ્રતીકાર કરવાની ઈચ્છાવાળા તેઓ (= નારકીઓ) મોટા દુઃખના કારણભૂત વસ્તુઓને જ વિકુર્વે છે ॥૩/૩॥

નરકમાં નારકીઓને એક બીજાથી ઉદીરણ કરેલા દુઃખો હોય છે તેમજ ક્ષેત્રના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા એટલે કે અશુભ પુદ્ગલ પરિણામના લીધે દુઃખો હોય છે.

• હેમગિરા •

સુંદરરૂપવાળા બનવાની ઈચ્છાથી ઉત્તરવૈક્રિય શરીરને રચતા એવા તેઓ પ્રયત્નવાળા છતાંય ક્ષેત્ર અને કર્મ (દૃષ્કર્મ)ના સ્વભાવથી વિરૂપતર શરીરને વિકુર્વે છે. ॥૩/૩॥

❖ નારકના દુઃખો ❖

પરસ્પરોદીરિત.... વળી તે નારકો તે ભૂમિઓમાં અથવા નરકોમાં – મિથ્યાદૃષ્ટિઓ હોય તો, ભવપ્રત્યય વિભંગજ્ઞાનથી યુક્ત હોવાથી (એક બીજાને) જોઈને પરસ્પર જ (પૂર્વના વૈરાદિને યાદ કરીને) મારપીટ વગેરે કરવા વડે દુઃખો ઉત્પન્ન કરે છે.^૧ જ્યારે સમ્યગ્દૃષ્ટિઓ તો સંજિ (દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞાવાળા)

૧. પૂર્વભવના વૈરી બે જીવ એક સ્થાને ઉત્પન્ન થયા હોય તો ક્ષેત્રાનુભાવજનિત શત્રોથી પરસ્પર યુદ્ધ કરે છે. અરે ! વૈરી ન હોય છતાં ‘આ મારો પૂર્વ ભવનો વૈરી છે’ એમ અસત્કલ્પના કરીને એક શેરીનો કૂતરો બીજી શેરીના કૂતરા પાછળ પડે તેમ તેની પાછળ પડે અને શત્રોથી યુદ્ધ જમાવે છે. પરસ્પરયુદ્ધ મિથ્યાદૃષ્ટિ નારકો જ કરે, સમ્યગ્દૃષ્ટિ નહિ. સમ્યગ્દૃષ્ટિ તો સમતા ભાવે સહન કરે છે.

• ભાષ્યમ્ •

તત્ર ક્ષેત્રસ્વભાવજનિતઃ પુદ્ગલપરિણામઃ શીતોષ્ણ-ક્ષુત્પિપાસાદિઃ । શીતોષ્ણે વ્યાખ્યાતે । ક્ષુત્પિપાસે વક્ષ્યામઃ । અનુપરતશુષ્કેન્ધનોપાદાનેનૈવાગ્નિના તીક્ષ્ણેન પ્રતતેન ક્ષુદાગ્નિના દન્દ-હામાનશરીરા અનુસમયમાહારયન્તિ તે સર્વપુદ્ગલાનપ્યદ્યુસ્તીવ્રયા ચ નિત્યાનુષક્તયા પિપાસયા શુષ્કકણ્ઠૌષ્ઠ-તાલુ-જિહ્વાઃ સર્વોદધીનપિ પિબેયુઃ, ન ચ તૃપ્તિં સમાપ્ન્યુસ્તે વર્ધેયાતામેવ

• ગન્ધહસ્તી •

ડતીતજન્માનાચારકારિણં ક્ષેત્રસ્વભાવજનિતાનિ દુઃખાનિ સહમાનાઃ પરૈરુદીરિતવેદનાઃ સ્વાયુષઃ ક્ષય-મુદીક્ષન્તેડતિદુઃખિતા ન પુનરન્યનારકાણાં તે સમુદીરયન્તિ વેદનાઃ, તેષાં ચાવધિજ્ઞાનં ન વિભજ્ઞં ઇતિ ।

ન કેવલં પરસ્પરોદીરણનિર્વૃત્તાનિ તેષાં દુઃખાનિ કિન્તુ સહજાન્યપિ સન્તીત્યત આહ-ક્ષેત્રસ્વભાવેત્યાદિ । નરકક્ષેત્રસ્યાયમેવ સ્વભાવો યદ્ દુઃખાત્મકતા । નહિ તત્ર કાચિત્ સુખમાત્રા સમસ્તિ । યદપિ હ્યુપપાતાદિહેતુકં સુખમાચક્ષતે તદપિ બહુતરદુઃખપરિલીઢત્વાદલ્પકાલસ્થાયિત્વાચ્ચ દુઃખમેવ, અતઃ એવંવિધક્ષેત્રાનુભાવનિર્વર્તિતપુદ્ગલપરિણામાચ્ચ તે દુઃખમનુભવન્તીત્યર્થઃ । એતદેવ વચનં

• ભાષ્યાર્થ •

ત્યાં નરકમાં શીત, ઉષ્ણ, ક્ષુધા, તરસ આદિ વેદનાઓ ક્ષેત્રના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી પુદ્ગલના પરિણામરૂપ છે. આનાથી શીતોષ્ણ વેદનાની વ્યાખ્યા થઈ છે. ક્ષુધા, પિપાસાને કહીએ છીએ. અટક્યા વિના સતત સૂકાં લાકડાઓ જેમાં નંખાતા હોય તેવા તીક્ષ્ણ અગ્નિની જેમ વધતા ભૂખ રૂપી અગ્નિવડે અત્યંત બળતા શરીરવાળા એવા તે નારકો દરેક સમયે જો આહાર કરે તો તમામે તમામ પુદ્ગલોને પણ ખાઈ જાય તેમજ હંમેશા લાગેલી એવી અત્યંત તરસ વડે સુકાઈ ગયેલા કંઠ,

• હેમગિરા •

હોવાથી જ અતીત જન્મમાં અનાયારને કરનારા એવા પોતાને વિશે જ નિંદતા, ક્ષેત્ર સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખોને, પરથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદનાઓને સહન કરતા અતિદુઃખી થયેલા તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો પોતાના નરકાયુના ક્ષયને જુએ છે^૧ પણ અન્ય નારકોને વેદનાઓ^૨ ઉપજાવતા નથી. અને તેઓને (= સમ્યગ્દૃષ્ટિ નારકોને) અવધિજ્ઞાન હોય છે પણ વિભંગ હોતુ નથી.

❖ ક્ષેત્રસ્વભાવજન્ય દુઃખો ❖

તે નારકીઓને ફક્ત પરસ્પર ઉદીરણથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદના જ નથી હોતી પણ સાહજિક વેદના પણ હોય છે, તે જણાવવા માટે ક્ષેત્રસ્વભાવા... ભાષ્યને કહે છે - “નરકક્ષેત્રનો આ સ્વભાવ જ છે કે જેથી ત્યાં સદા દુઃખની સ્થિતિ હોય. ત્યાં સુખનો કોઈ અંશ પણ નથી હોતો. જે વળી[♦] કોઈ ત્યાં

૧. પ્રતતનક્ષું મુ (ખાં.) । ૧. નરકાયુના ક્ષયને જુએ છે એટલે આ સહન કરાતી વેદના નરકના દુઃખની જાલીમ પરંપરાનો અંત કરનારી છે એમ વિચારી આર્તધ્યાન-રોદ્રધ્યાનથી દૂર રહે છે. ૨. સમ્યગ્દૃષ્ટિ નારકીઓ હનુકર્મી, અમાયી અને બીજાને દુઃખ નહીં દેવાના કારણે મિથ્યાદૃષ્ટિઓ કરતા ઓછુ દુઃખ ભોગવે છે અને નવા કર્મો પણ અલ્પ બાંધે છે.

♦ ઠાણાંગાદિ ગ્રન્થોમાં નારકી માટે જન્મ સમયે સુખની વિવક્ષા કરી છે (ઉપપાત હોવાથી). ગર્ભજ, સંમૂર્ચિમમાં જન્મની પીડા પુષ્કળ હોય છે. જે ઉપપાત જન્મમાં નથી હોતી.

ચૈષાં ક્ષુત્તૃષ્ણો ઇત્યેવમાદીનિ ક્ષેત્રપ્રત્યયાનિ ॥

પરસ્પરોદીરિતાનિ ચ । અપિ ચોક્તમ્— ‘ભવપ્રત્યયોઽવધિનારક-દેવાનામ્’ (અ.૧, સૂ.૨૨) ઇતિ । તન્નારકેષ્વવધિજ્ઞાનમ્ અશુભભવહેતુકં મિથ્યાદર્શનયોગાચ્ચ વિભક્તજ્ઞાનં ભવતિ । ભાવદોષોપઘાતાત્ તુ તેષાં દુઃસ્વકારણમેવ ભવતિ । તેન હિ તે સર્વતસ્તિર્યગૂર્ધ્વમધશ્ચ દૂરત ઇવાજસ્રં દુઃસ્વહેતૂન્ પશ્યન્તિ । યથા ચ કાકોલૂકમહિનકુલં ચોત્પત્યૈવ બદ્ધવૈરં તથા

વ્યાખ્યાનયતિ સૂત્રમપહાય—

તત્ર ક્ષેત્રસ્વભાવજનિતેત્યાદિ ^૧સુગમમ્ । પુનઃ સૂત્રં પરામૃશ્ય સૂત્રાર્થાખ્યાનં કરોતિ ॥

પરસ્પરોદીરિતાનિ ચેત્યાદિ । પરસ્પરોદીરણાયાં કારણં દર્શયતિ— અપિ ચોક્તં— ભવપ્રત્યયોઽવધિ-

હોઠ, તાળવા અને જીભવાળા તેઓ સર્વે સમુદ્રોના પાણીને પણ પી જાય તો પણ તેઓ તૃપ્તિને પામે નહિ બલ્કે તે ભૂખ અને તરસ તેઓની વધે જ છે ઈત્યાદિ પ્રકારની ક્ષેત્રસંબંધી વેદનાઓ હોય છે. (નરકક્ષેત્ર જ એવું છે કે ત્યાં આવી પરિસ્થિતિ સર્જાય છે.)

“પરસ્પર કરાયેલા દુઃખો નરકમાં છે”, (આમાં કારણ જણાવતા) કહ્યું પણ છે → “ભવ પ્રત્યય અવધિજ્ઞાન નારક અને દેવોને હોય છે.” (૧/૨૨ સૂત્ર) તે અવધિજ્ઞાન નારકો વિશે અશુભ ભવના હેતુવાળુ, તેમજ મિથ્યાદર્શનથી જોડાયેલું હોવાથી વિભંગજ્ઞાનરૂપ હોય છે. નારકોને ભાવરૂપ દોષોના લીધે થતા ઉપઘાત(પીડા)ના કારણે વિભંગજ્ઞાન દુઃખનું કારણ જ થાય છે. કેમકે આ જ્ઞાનથી તેઓ ચારે બાજુ તીચ્છું, ઉપર અને નીચે દૂરથી જ નિરંતર દુઃખના હેતુઓને જ જુએ છે. વળી જે રીતે કાગડો અને ઘુવડ તેમજ સર્પ અને નોળીયા જન્મતાંની સાથે જ પરસ્પર બંધાયેલા (જાતીય) વેરવાળા હોય છે, તે રીતે નારકીઓને એક બીજા પ્રત્યે વેર હોય

ઉપપાતાદિ હેતુક (જન્મસંબંધી) સુખને કહે છે, તે પણ ઘણા બધા દુઃખોથી વ્યાપ્ત હોવાથી અને અલ્પકાલીન હોવાથી દુઃખરૂપ જ છે. એથી આવા પ્રકારના ક્ષેત્ર સ્વભાવથી નિર્માણ પામેલ પુદ્ગલ પરિણામથી તેઓ (= નારકીઓ) દુઃખને જ અનુભવે છે. અત્ર પ્રસંગોપાત પ્રસ્તુત સૂત્રની વ્યાખ્યાને બાજુમાં રાખી આ (ક્ષેત્ર.... ઈત્યાદિ) વાતને જ પ્રથમ ભાષ્યકારશ્રી સ્પષ્ટ કરે છે.

ક્ષેત્રસ્વભાવ.... ઈત્યાદિ ભાષ્ય સ્પષ્ટ છે. હવે ફરી ભાષ્યમાં વાચકશ્રી સૂત્રનું અનુસંધાન કરી સૂત્રના અર્થની વ્યાખ્યા કરે છે.

❖ પરસ્પર ઉદીરણાજન્ય દુઃખો ❖

પરસ્પરોદીરિતાનિ... પરસ્પર દુઃખની ઉદીરણામાં કારણને દર્શાવતા સૂત્ર ૧/૨૨નો ઉલ્લેખ કરતા કહે છે → ‘ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન નારક અને દેવોને હોય છે’ તેમાં મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવ કે નારકોને (અજ્ઞાનના લીધે)

• ભાષ્યમ્ •

પરસ્પરં પ્રતિ નારકાઃ । યથા વાઽપૂર્વાન્ શુનો દૃષ્ટ્વા શ્વાનો નિર્દયં ક્રુધ્યન્ત્યન્યોઽન્યં પ્રહરન્તિ
 ચ, તથા તેષાં નારકાણામવધિવિષયેણ દૂરત એવાન્યોઽન્યમાલોક્ય †ક્રોધસ્તીવાનુશયો
 જાયતે દુરન્તો ભવહેતુકઃ । તતઃ પ્રાગેવ દુઃખસમુદ્ઘાતાર્તાઃ ક્રોધાગ્ન્યાદીપિતમનસોઽતર્કિતા
 ઇવ શ્વાનઃ સમુદ્ધતા વૈક્રિયં ભયાનકં રૂપમાસ્થાય તત્રૈવ ‡પૃથિવીપરિણામજાનિ ક્ષેત્રાનુ-
 ભાવજનિતાનિ ચાયઃશૂલ-શિલા-મુશલ-મુદ્ર-કુન્ત-તોમરાસિ-પટ્ટિશ-§શક્ત્યયોઘન-
 ખડ્ગ-યષ્ટિ-પરશુ-ભિણ્ડિમાલાદીન્યાયુધાન્યાદાય કર-ચરણ-દશનૈશ્ચાન્યોઽન્યમભિઘ્નન્તિ ।
 તતઃ પરસ્પરાભિહતા વિકૃતાઙ્ગા નિસ્તનન્તો ગાઢવેદનાઃ †સૂનાઘાતનપ્રવિષ્ટા ઇવ મહિષ-
 શૂકરોરમ્નાઃ સ્ફુરન્તો રુધિરકર્દમેઽપિ ચેષ્ટન્તે । ઇત્યેવમાદીનિ પરસ્પરોદીરિતાનિ નરકેષુ
 નારકાણાં દુઃખાનિ ભવન્તીતિ ॥૩/૪॥

• ગન્ધહસ્તી •

નારકદેવાનામિતિ મિથ્યાદૃશાં વિભજ્ઞજ્ઞાનમિતરેષામવધિજ્ઞાનમેવ, શેષં સુજ્ઞાનમત્ર ભાષ્યમિતિ ॥૩/૪॥

• ભાષ્યાર્થ •

છે. અથવા તો જેમ કૂતરાઓ અન્ય નવા કૂતરાઓને જોઈ નિર્દયપણે ક્રોધ કરે છે અને એક
 બીજા ઉપર પ્રહાર કરે છે, તે રીતે તે નારકોને અવધિજ્ઞાન વડે દૂરથી જ એક બીજાને જોઈને
 તીવ્ર વેરવાળો, દુઃખેથી અંત છે જેનો, તેવો ભવપ્રત્યયિક ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે.

તેથી પ્રથમ જ ઘણી વેદનાથી પીડિત થયેલા, ક્રોધાગ્નિથી દીપ્ત મનવાળા, (તે નારકો) વિના
 વિચારે કૂતરાની જેમ ઉદ્ધત થયેલા ભયાનક એવા વૈક્રિયરૂપને બનાવીને ત્યાં (નરકમાં) જ પૃથ્વીના
 પરિણામથી બનેલા અને ક્ષેત્ર પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા એવા લોખંડના ત્રિશૂલ, શિલા, સાંબેલા,
 ગદા, ભાલા, બાણ, તલવારો, પટ્ટિશ (=હંટર ?) શક્તિ (= ભાલા જેવું શસ્ત્ર વિશેષ),
 અયોધન=લોખંડના ઘણ, ખડ્ગ, લાકડી, કુહાડા, ભિંડીમાલ (= મુસુંડિ = હથોડી) આદિ શસ્ત્રોને
 ગ્રહણ કરી તેમજ હાથ, પગ અને દાંતો વડે એક બીજાને મારે છે. ત્યાર પછી એક બીજાથી હણાયેલા,
 વિકૃત અંગવાળા, બૂમ પાડતા, ગાઢ વેદનાવાળા જાણે કે કતલખાનામાં પ્રવેશેલા પાડા, ડુક્કર અને
 ઘેંટાની જેમ ધ્રુજતા / ઉછળતા લોહીના કાઢવમાં આળોટતા હોય છે. આ રીતે આવા પ્રકારના અને
 બીજા પણ પરસ્પર ઉભા કરાયેલા દુઃખો નરકોમાં નારકોને હોય છે. ॥૩/૪॥

• હેમગિરા •

વિભંગજ્ઞાન જ હોય, ઈતર = સમ્યક્ત્વી દેવ કે નારકોને અવધિજ્ઞાન જ હોય છે. આ મિથ્યાત્વયુક્ત અવધિજ્ઞાન
 = વિભંગજ્ઞાન જ એક બીજાના દુઃખ-ઉદીરણાનું કારણ બને છે. શેષ ભાષ્ય સુગમ છે. ॥૩/૪॥

• સૂત્રમ્ •

સઙ્ક્લિષ્ટાસુરોદીરિતદુઃખાશ્ચ પ્રાક્ ચતુર્થ્યાઃ ॥૩/૫॥

• ભાષ્યમ્ •

સઙ્ક્લિષ્ટાસુરોદીરિતદુઃખાશ્ચ નારકા ભવન્તીતિ। તિસૃષુ ભૂમિષુ પ્રાક્ ચતુર્થ્યાઃ।

તદ્યથા- અમ્બામ્બરીષ-શ્યામ-શબલ-રુદ્રોપરુદ્ર-કાલ-મહાકાલાસ્યસિપત્રવન-કુમ્ભી-વાલુકા-વૈતરણી-ચરસ્વર-મહાઘોષાઃ પશ્ચદશ પરમાધાર્મિકા મિથ્યાદૃષ્ટ્યઃ પૂર્વ-જન્મસુ સઙ્ક્લિષ્ટકર્માણઃ પાપાભિરતય આસુરીં ગતિમનુપ્રાપ્તાઃ કર્મ-ક્લેશજા એતે તાચ્છીલ્યાન્નારકાણાં વેદનાઃ સમુદીરયન્તિ વિચિત્રાભિરુપપત્તિભિઃ।

• ગન્ધહસ્તી •

एवं ते परस्परेणोदीरयन्ति दुःखम्, विशेषेण तु-

[સઙ્ક્લિષ્ટાસુરોદીત્યાદિ(૩/૫) સૂત્રમ્]

चशब्दः परस्परोदीरणं क्षेत्रस्वभावं चाभिमुखीकरोति। प्राक् चतुर्थ्या इति मर्यादा नाभिविधिरिति। सङ्क्लिष्टचित्तास्त्वशुभानुबन्धिबालतपोऽकामनिर्जरोपार्जितदेवजन्मानः स्वल्पविभवलाभाध्माता

• સૂત્રાર્થ •

સંક્લિષ્ટ એવા અસુરોથી ઉભા કરેલા દુઃખવાળા નારકો ચોથી નરકની પૂર્વે (= ત્રણ નરક સુધી) હોય છે. ॥૩/૫॥

• ભાષ્યાર્થ •

ચોથી નરકભૂમિથી પહેલાની ત્રણ નરક ભૂમિઓમાં સંક્લિષ્ટ અસુરો વડે ઉદીરણ કરાયેલ દુઃખવાળા નારકો હોય છે.

તે આ પ્રમાણે :- ૧ અંબ, ૨ અંબરીષ ૩ શ્યામ, ૪ શબળ, ૫ રુદ્ર ૬ ઉપરુદ્ર ૭ કાળ, ૮ મહાકાળ, ૯ અસિ ૧૦ અસિપત્રવન ૧૧ કુંભી ૧૨ વાલુકા ૧૩ વૈતરણી ૧૪ ખર-સ્વર ૧૫ મહાઘોષ. આ ૧૫ પરમાધાર્મિકો = પરમઅધર્મિ, મિથ્યાદર્શનવાળા, પૂર્વ જન્મમાં અત્યંત ક્લિષ્ટ કર્મવાળા, પાપમાં ખૂબ રતિવાળા, કોઈ પાપાનુબંધી પુણ્યના ઉદયથી આસુરી ગતિ (અસુર દેવની તુચ્છકોટિ) ને પ્રાપ્ત થયેલા, કર્મ (= અશુભ પાપકર્મ)થી અને ક્લેશ (રાગ-દ્વેષ)થી ઉત્પન્ન થયેલા એવા આ પરમાધાર્મિક દેવો સ્વાભાવિક રીતે જ નારકીઓને વિચિત્ર યુક્તિઓથી વેદનાઓ ઉપજાવે છે.

• હેમગિરા •

૩/૪ સૂત્રની અવતરણિકા :- ‘તેઓ (નારકો) એકબીજા = પરસ્પર દુઃખની ઉદીરણ કરે છે’ - એ પ્રમાણે (૩/૪ સૂત્રમાં સામાન્યથી) કહ્યું તેને જ વિશેષથી ૩/૫ સૂત્રના ચ થી કહે છે કે -

ચ શબ્દ પરસ્પર ઉદીરણ કરાયેલ દુઃખને અને ક્ષેત્ર સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ દુઃખને આગળ (= સમુચ્ચય) કરે છે. પ્રાક્ ચતુર્થ્યાઃ માં રહેલ પ્રાક્ શબ્દ મર્યાદાના અર્થમાં છે અભિવિધિના અર્થમાં નહીં, એમ જાણવું. (એથી ‘ચારની પહેલા’ એટલે ‘ત્રણ સુધી એમ અર્થ કરવો).

• ભાષ્યમ્ •

તદ્યથા- તપ્તાયોરસપાયન-નિષ્ટપ્તાયઃસ્તમ્ભાલિઙ્ગન-કૂટશાલ્મલ્ય-ગ્રારોપણાવતાર-
 ણાયોઘનાભિઘાત-વાસી-ક્ષુરતક્ષણ-ક્ષારતપ્તતૈલાભિષેચનાયસ્કુમ્ભપાકામ્બરીષભર્જન-યન્ત્ર-
 પીડનાયઃશૂલ-શલાકાભેદન-ક્રકચપાટનાઙ્ગારદહન-વાહન-સૂચીશાઙ્ગવલાપકર્ષણૈસ્તથા
 સિંહ-વ્યાઘ્ર-દ્વીપિ-શ્વ-શૃગાલ-વૃક-કોક-માર્જાર-નકુલ-સર્પ-વાયસ-ગૃધ્ર-કાકોલૂક-
 શ્યેનાદિખાદનૈસ્તથા તપ્તવાલુકાઽવતરણાસિપત્રવનપ્રવેશન-વૈતરણ્યવતારણ-પરસ્પરયોધ-
 નાદિભિરિતિ ॥

• ગન્ધહસ્તી •

જન્માન્તરાનાલોકિન ઇતાવત્તૃલોક્યે સુખમિત્યધ્યવસિતાઃ। તે ચ ભવનવાસિનાં પ્રથમ ઇવાસુરનામ્નિ

• ભાષ્યાર્થ •

તે આ પ્રમાણે - (૧) તપેલા લોખંડના રસનું પાન કરાવવા દ્વારા (૨) અત્યંત તપાવીને
 લાલચોળ કરેલા લોખંડના થાંભલાને આલિંગન દેવડાવવા દ્વારા, (૩) કૂટશાલ્મલી (= કાંટામય)
 વૃક્ષના અગ્ર (= તીક્ષ્ણ) ભાગ ઉપર ચઢાવવા, ઉતારવા દ્વારા, (૪) શસ્ત્રો (લોખંડના ઘણ)
 નો માર મારવા દ્વારા, (૫) વાંસલા = નાની કુહાડી, બરછી (= ખુરપા) વડે (ચામડી) છોલી
 નાંખવા દ્વારા, (૬) છોલાયેલા હાથ વગેરેના ઉપર ખારવાળા ધગધગતા તેલને ચોપડવા/છાંટવા
 દ્વારા, (૭) લોખંડની કુંભીમાં પકાવવા દ્વારા, (૮) અમ્બરીષમાં (ભટ્ટીમાં) ભુંજવા દ્વારા (૯)
 ઘાણીમાં (= ચંત્રમાં) પીલવા દ્વારા (૧૦) લોઢાના શૂલ = અણિદાર ભાલા કે શલાકા =
 સોઘાથી ભેદવા = પરોવવા દ્વારા, (૧૧) કરવત વડે કાપવા દ્વારા (૧૨) અંગારામાં બાળવા
 દ્વારા, (૧૩) વાહનો બનાવવા કે ખેંચાવવા (ભાર ઉચકાવવા) દ્વારા (૧૪) સોય જેવા તીક્ષ્ણ
 ઘાસમાં ખેંચવા દ્વારા, (૧૫) તેમજ સિંહ, વાઘ, દીપડા, હાથી, શ્વાન, શિયાળ, વરૂ, રીંછ,
 બિલાડા, નોળીયા, સાપ, કાગડો, ગીધ, ઘુવડ, બાજ/શકરા આદિ (પશુ, પક્ષી) વડે ભક્ષણ
 કરાવવા દ્વારા તેમજ, (૧૬) તપેલી ધગધગતી સુકી રેતીમાં ઉતારવા/ચલાવવા, દોડાવવા દ્વારા
 (૧૭) તલવાર જેવી ધારવાળા પાંદડાવાળા ગહન વનમાં પ્રવેશ કરાવવા, રખડાવવા દ્વારા, (૧૮)
 લોહી, પડુ, મડદાં વગેરેથી ભરેલી વૈતરણી નદીમાં ડૂબાડવા/તરાવવા દ્વારા અને (૧૯) પરસ્પર
 (કુકડાની) જેમ યુદ્ધ કરાવવા વગેરે દ્વારા તેઓ નારકીઓને પીડા ઉપજાવે છે.

• હેમગિરા •

❖ સંક્લિષ્ટ અસુરો જન્ય દુઃખો ❖

પરમાધામીઓ સંક્લિષ્ટ ચિત્તવાળા એટલે - અશુભ કર્મનો અનુબંધ કરાવનારા એવા (પંચાગ્નિ આદિ)
 બાલતપ દ્વારા અકામનિર્જરાથી ઉપાર્જન કરેલ દેવ જન્મવાળા, અત્યંત અલ્પ વૈભવના લાભથી ફૂલાએલા
 = અહંકારવાળા, જન્માંતર (= પરલોક) ને નહીં જોનારા, ત્રણ લોકમાં આટલું જ સુખ છે, એવું વિચારનારા
 હોય છે. (આવા દેવો સંક્લિષ્ટ ચિત્તવાળા કહેવાય.) વળી તેઓ ભવનવાસી દેવોના અસુર નામના પ્રથમ

• ભાષ્યમ્ •

સ્યાદેતત્ કિમર્થમેવં તે કુર્વન્તીતિ ?। અત્રોચ્યતે- પાપકર્માભિરતય ઇત્યુક્તમ્। તદ્યથા- ગો-વૃષભ-મહિષ-વરાહ-મેષ-કુક્કુટ-વાર્તક-લાવકાન્મુષ્ટિમલ્લાંશ્ચ યુધ્યમાનાન્ પરસ્પરં ચાભિઘ્નતઃ પશ્યતાં રાગ-દ્વેષાભિભૂતાનામકુશલાનુબન્ધિપુણ્યાનાં નરાણાં પરા પ્રીતિરુત્પદ્યતે તથા(યથા?), તેષામસુરાણાં નારકાંસ્તથા તાનિ કારયતામન્યોન્યં ઘ્નતશ્ચ પશ્યતાં પરા પ્રીતિરુત્પદ્યતે। તે હિ દુષ્ટ-કન્દર્પાસ્તથાભૂતાન્ દૃષ્ટ્વાઽદૃહાસં મુશ્ચન્તિ, ચેલોત્ક્ષેપાક્ષ્વેડિતાસ્ફોટિતાવલ્લિત-તલતાલનિપાતાંશ્ચ કુર્વન્તિ, મહતશ્ચ સિંહનાદાન્ નદન્તિ।

• ગન્ધહસ્તી •

નિકાયે ભવન્તિ, નાન્યેષુ, તેષુ નામોત્કીર્તનેનાપિ રૌદ્રતયા ભયમાદધતિ કિમુત દર્શનેત્યાવેદયતિ-

અમ્બામ્બરીષેત્યાદિ ભાષ્યમ્। અમ્બાઃ, અમ્બરીષાઃ, શ્યામાઃ, શબલાઃ, રુદ્રાઃ, ઉપરુદ્રાઃ, કાલાઃ, મહાકાલાઃ, અસયઃ, અસિપત્રવનાભિધાનાઃ, કુમ્ભીનામાનઃ, વાલુકાભિધાનાઃ, વૈતરણીસંજ્ઞાઃ, ખરસ્વરાઃ,

• ભાષ્યાર્થ •

પ્રશ્ન :- ભલે નારકોને સ્વકૃત ક્ષિપ્તકર્મોથી આ બધી વેદનાઓ થાય, પરંતુ તે પરમાધામીઓ શા માટે આવું વર્તન કરે છે ?

જવાબ :- એ વાત તો અમે હમણાં જ જણાવી છે કે - તેઓ પાપકર્મમાં ખૂબ આનંદ માનનારા હોય છે. તે આ મુજબ કે આમરણાંત યુદ્ધ કરતા અને પરસ્પર એક બીજાને હણતા એવા ગાયોને, બળદોને, પાડાઓને, ડુક્કરોને, ઘેંટાઓને, કુકડાઓને, ચકલો, તેતર અથવા બટેરપક્ષીને = લાવકોને (લાવા જાતના પક્ષી) અને મુષ્ટિમલ્લોને જોનારા, રાગદ્વેષથી જીતાયેલા એવા (અકુશલાનુબંધિ પુણ્ય) = પાપાનુબંધી પુણ્યવાળા માનવોને, જેમ પરમ આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ તે નારકોને તે યુદ્ધો વગેરે કરાવતા અને પરસ્પર એક બીજાને મારતા જોતા એવા તે અસુરોને ઘણો આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે.

અશુભ અને હલકા પ્રકારના આનંદના પ્રેમી એવા તેઓ (પરમાધામીઓ) તેવા પ્રકારની પીડા પામતા એવા નારકોને જોઈ ખડખડાટ હસે છે, કપડા ઉછાળે, ચપટીઓ વગાડે, કુદકા, ભૂસકા લગાડવા તેમજ તાળીઓ વગાડવાનું કરે, અને મોટા સિંહનાદો કરે છે.

• હેમગિરા •

જ નિકાયમાં હોય છે, અન્ય નિકાયોમાં નહીં. રૌદ્ર = ભયાનક હોવાના કારણે (તેઓના) નામ લેવા માત્રથી પણ તેઓથી ભય પેદા થાય છે તો તેઓના દર્શનથી તો શું કહેવું ? એથી (એ સંદર્ભમાં) તેઓના નામ જણાવે છે.

❖ ૧૫ પરમાધાર્મિક અસુર ❖

અમ્બામ્બરીષ... (૧) અંબ, (૨) અંબરીષ, (૩) શ્યામ, (૪) શબલ, (૫) રુદ્ર, (૬) ઉપરુદ્ર, (૭) કાલ, (૮) મહાકાલ, (૯) અસિ, (૧૦) અસિપત્રવન નામવાળા, (૧૧) કુંભી નામવાળા, (૧૨)

તત્ત્વ તેષાં સત્યપિ દેવત્વે સત્સુ ચ કામિકેષ્વન્યેષુ પ્રીતિકારણેષુ માયા-નિદાન-મિથ્યાદર્શન-શલ્ય-તીવ્રકષાયોપહતસ્યાનાલોચિતભાવદોષસ્યાપ્રત્યવકર્ષસ્યાકુશલાનુ-બન્ધિપુણ્યકર્મણો બાલતપસશ્ચ ભાવદોષાનુકર્ષિણઃ ફલં, યત્સત્સ્વપ્યન્યેષુ પ્રીતિહેતુષ્વ-શુભભાવા એવ પ્રીતિહેતવઃ સમુત્પદ્યન્તે। ઇત્યેવમપ્રીતિકરં નિરન્તરં સુતીવ્રં દુઃખમનુભવતાં મરણમપિ કાઙ્ક્ષતાં તેષાં ન વિપત્તિરકાલે વિદ્યતે, કર્મનિર્ધારિતાયુષામ્।

ઉક્તં હિ- ‘ઔપપાતિક-ચરમદેહોત્તમપુરુષાસંખ્યેયવર્ષાયુષોઽનપવર્ત્યાયુષઃ’ (અ.૨, સૂ.૫૩) ઇતિ। નૈવ તત્ર શરણં વિદ્યતે, નાપ્યપક્રમણમ્। તતઃ કર્મવશાદેવ દગ્ધ-પાટિત-ભિન્નચ્છિન્ન-

મહાઘોષાશ્ચેતિ એતે પશ્ચદશાસુરનિકાયાન્તઃપાતિનો દેવવિશેષા એવ પરમાધાર્મિકા ઉચ્યન્તે। અધર્મ-ચારિણોઽધાર્મિકાઃ। પ્રકર્ષપર્યન્તવર્તિનોઽધાર્મિકાઃ પરમાધાર્મિકા ઇતિ। એતે ચ ભિન્નહેતુકદુઃખોત્પાદના-દેવાવાપ્તતાદૃવિધસંજ્ઞાઃ સમવગન્તવ્યાઃ, શેષં ભાષ્યં સુજ્ઞાનમેવ પ્રાયઃ, એવમેતાનિ ત્રિવિધાનિ દુઃખાનિ

વળી તેઓના પાસે દેવપણું હોવા છતાં તેમજ સુંદર એવા અન્ય પ્રીતિના કારણો હોવા છતાં માયાશલ્ય, નિયાણશલ્ય અને મિથ્યાદર્શનશલ્ય તેમજ તીવ્ર કષાયથી હણાયેલા, ભાવદોષની આલોચના કર્યા વિનાના, અપ્રત્યવકર્ષ = દોષથી પાછા નહીં ફરેલા એવા અકુશલાનુબંધી (પાપાનુબંધી) પુણ્યકર્મ અને ભાવદોષને વધારનારા એવા બાલ તપનું તે ફળ છે કે જેનાથી અન્ય (નાટક વગેરે) પ્રીતિના કારણો ઉપસ્થિત હોવા છતાં તેમને અશુભ ભાવો જ પ્રીતિના હેતુ રૂપે બને છે. અર્થાત્ તેઓને જેવો આનંદ પીડાતા જીવોને જોવામાં આવે છે. તેવો આનંદ નાટક વગેરે જોવાથી પણ આવતો નથી, આ તેમનું અજ્ઞાન તપનું ફળ છે.

આ પ્રમાણે નિરંતર અપ્રીતિકર, અતિતીવ્ર દુઃખને અનુભવતા, મરણને પણ ઈચ્છતા, કર્મથી નક્કી થયેલ (અનપવર્તનીય) આયુષ્યવાળા હોવાથી તે નારકોનું મરણ ઈચ્છવા છતાં અકાળે મરણ થતું નથી. (૨/૫૩ સૂત્રમાં) કહ્યું પણ છે કે - “ઔપપાતિક જન્મવાળા, ચરમ દેહી, ઉત્તમ પુરુષ અને અસંખ્યવર્ષના આયુવાળાને અનપવર્ત્ય આયુષ્ય હોય” એટલે નારકો ઔપપાતિક જન્મવાળા હોવાથી અનપવર્ત્ય (ઘટાડો ન કરી શકાય એવા) આયુષ્યવાળા છે. નારકોને ત્યાં

વાલુકા નામવાળા, (૧૩) વૈતરણી નામવાળા, (૧૪) ખરસ્વર તેમજ (૧૫) મહાઘોષ એ પ્રમાણે આ ૧૫ અસુર નિકાયમાં રહેનારા વિશિષ્ટ દેવો જ પરમાધાર્મિક કહેવાય છે. અધર્મનું આચરણ કરનારા તે અધાર્મિકો કહેવાય. અતિ અધમ કક્ષાને પામેલા એવા અધાર્મિકો તે પરમાધાર્મિક કહેવાય અને આ દેવો

• સૂત્રમ્ •

તેષ્વેક-ત્રિ-સપ્ત-દશ-સપ્તદશ-દ્વાવિંશતિ-ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમાઃ

સત્ત્વાનાં પરા સ્થિતિઃ ॥૩/૬॥

• ભાષ્યમ્ •

ક્ષતાનિ ચ તેષાં સદ્ય એવ સંરોહન્તિ શરીરાણિ દણ્ડરાજિરિવામ્ભસિ । એવમેતાનિ ત્રિવિધાનિ દુઃખાનિ નરકેષુ નારકાણાં ભવન્તીતિ ॥૩/૫॥

તેષુ નરકેષુ નારકાણાં પરાઃ સ્થિતયો ભવન્તિ । તદ્વથા— રત્નપ્રભાયામેકં સાગરોપમમ્ ।

• ગન્ધહસ્તી •

નરકેષુ નારકાણાં ભવન્તિ, પરસ્પરોદીરણજનિતાનિ ક્ષેત્રસ્વભાવોત્પન્નાનિ સદ્ક્લિષ્ટાસુરોદીરિતાનિ વાઽઽચતુર્થ્યાઃ, ચતુર્થ્યાદિષુ પરસ્પરોદીરિતાનિ ક્ષેત્રાનુભાવજનિતાનિ ચેતિ દ્વિવિધાન્યેવેતિ ॥૩/૫॥

નારકાશ્ચાનપવર્ત્યાયુષ્ટાદનુબદ્ધાતિવિષમદુઃખાનુમૂલાલીઢમૂર્તયો નાકાલે મર્તુમિચ્છન્તોઽપિ હિ મ્રિયન્તે,

• સૂત્રાર્થ •

તે નરકોમાં જીવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧, ૩, ૭, ૧૦, ૧૭, ૨૨ અને ૩૩ સાગરોપમ અનુક્રમે હોય છે. ॥૩/૬॥

• ભાષ્યાર્થ •

કોઈ શરણ નથી જ (અને) ત્યાંથી છૂટકારો પણ નથી. તેથી બળેલા, કપાયેલા, ભેદાયેલા, છેદાયેલા, ઘાયલ થયેલા તે નારકોના શરીરો, પાણીમાં દંડવડે કરાતી રેખાની જેમ કર્મના વશથી જ જલ્દીથી રુઝાઈ જાય (કે સંઘાઈ જાય) છે. (જેમ પાણીમાં દંડવડે કરાયેલી રેખાઓ ટકતી નથી તેમ નારકીના શરીરને થતા છેદન ટકતા નથી પણ તરત સંઘાઈ જાય છે. જેમ પારાના કણીયા કણીયા છૂટા દેખાતા હોય, પણ ભેગા કરતા તે એકદમ એક થઈ જાય છે, તેમ નારક જીવોના શરીરો ટુકડા કરી નાખવામાં આવ્યા છતાં, પાછા તેવાં ને તેવાં થઈ જાય છે.) આ રીતે આ ત્રણ પ્રકારે દુઃખો નરકોને વિશે નારકોને હોય છે. ॥૩/૫॥

તે નરકોને વિષે નારકોની (જે) ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિઓ હોય છે તે આ મુજબ છે → રત્નપ્રભામાં

• હેમગિરા •

જુદા હેતુવાળા દુઃખોને ઉત્પન્ન કરવા થકી જ તેવા પ્રકારના નામને પ્રાપ્ત થયેલા છે એમ જાણવા.

❖ ત્રણમાં ત્રણ પ્રકારના અને ચારમાં બે પ્રકારના દુઃખો ❖

શેષ ભાષ્ય પ્રાયઃ સુગમ જ છે. આ પ્રમાણે આ ત્રણે પ્રકારના દુઃખો નરકમાં નારકોને હોય છે → (૧) પરસ્પર ઉદીરણ કરાયેલા દુઃખો, (૨) ક્ષેત્ર સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખો, (૩) સંક્લિષ્ટ દેવ વડે ઉત્પન્ન કરાયેલા દુઃખો ચોથી પૃથ્વીની પહેલા અર્થાત્ ત્રણ પૃથ્વીમાં હોય છે અને ચોથી વગેરે (સાતમી સુધીની) પૃથ્વીઓમાં (૧) પરસ્પર ઉદીરણ કરાયેલા દુઃખો અને (૨) ક્ષેત્ર સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખો એમ બે પ્રકારના જ દુઃખો હોય છે. ॥૩/૫॥

૩/૬ સૂત્રની અવતરણિકા : સતત અતિવિષમ દુઃખોના અનુમૂળ (= ગહનતા)થી વ્યાપ્ત શરીરવાળા

• ભાષ્યમ્ •

એવં ત્રિસાગરોપમા, સપ્તસાગરોપમા, દશસાગરોપમા, સપ્તદશસાગરોપમા, દ્વાવિંશતિ-સાગરોપમા, ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમા ઇતિ। જઘન્યા તુ પુરસ્તાદ્ વક્ષ્યતે। ‘નારકાણાં ચ

• ગન્ધહસ્તી •

પૂર્ણે સ્વાયુષિ પશ્ચાદુદ્વર્તિષ્યન્તે, તત્ પુનઃ સ્વાયુસ્તેષાં કિમિત્યત આહ—

[તેષ્વેકેત્યાદિ(૩/૬) સૂત્રમ્]

‘તાસુ નરકા’ ઇત્યેતાન્ નરકાન્ સૂત્રત્રયાન્તરિતાન્ ભાષ્યકૃદભિસમ્બન્ધયતિ॥

તેષુ = ઉક્તલક્ષણેષુ નરકેષુ યે સત્ત્વાઃ। સત્ત્વશબ્દઃ પ્રેક્ષાપૂર્વકારિતયોપાત્તોડનુકમ્પાપ્રદર્શનાર્થમ્। સત્ત્વા વરાકા ઇતિ, ક્લેશભુજો જનાઃ સત્ત્વા ઇતિ લોકેડનુકમ્પાશબ્દેનોચ્યન્તે। એતાશ્ચોત્કૃષ્ટાઃ સ્થિતયો ભવન્તિ, રત્નપ્રભાયામેકં સાગરોપમં પ્રકૃષ્ટા સ્થિતિઃ સત્ત્વાનામ્, એવં ત્રિસાગરોપમા સ્થિતિર્દ્વિતીય-સ્યામિત્યાદિ સુજ્ઞાનમ્। ઉપમાનં = ઉપમા = સાદૃશ્યં સાગરેણોપમાઃ સાગરોપમાઃ, બહુત્વપ્રતિપાદનાર્થ

• ભાષ્યાર્થ •

એક સાગરોપમ, એ જ પ્રમાણે (આગળની બીજીથી સાતમી સુધીની નરકોમાં ક્રમશઃ) ત્રણ સાગરોપમ, સાત સાગરોપમ, દશ સાગરોપમ, સત્તર સાગરોપમ, બાવીસ સાગરોપમ, તેત્રીશ સાગરોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે એમ જાણવું, વળી જઘન્ય સ્થિતિ તો “બીજી આદિ

• હેમગિરા •

નારકો અનપવર્ત્યઆયુષ્યવાળા હોવાથી મરણને ઈચ્છવા છતાં અકાળે મરી શકતા નથી. પોતાનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયા બાદ જ ત્યાંથી બહાર નીકળી શકશે.

પ્રશ્ન :- તો પછી તેઓનું સ્વ આયુષ્ય (શું) કેટલું છે ?

જવાબ :- તે જાણાવવા માટે ૩/૬ સૂત્રને કહે છે. ત્રણ (૩/૩-૪-૫) સૂત્રની પહેલાં તાસુ નરકા ૩/૨ સૂત્રમાં કહેવાયેલી એ નરકોને ભાષ્યકારશ્રી આ સૂત્ર સાથે સંબંધ જોડે છે.

❖ નરકોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ❖

તે કહેવાયેલા સ્વરૂપવાળી નરકોમાં જે જીવો (= નારકીઓ) છે તેઓ હવે કહેવાતી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા હોય છે. નરકગત જીવો પર અનુકંપા દર્શાવવા માટે અહીં ૩/૬ સૂત્રમાં ‘સત્ત્વ’ શબ્દ ચતુરાઈ પૂર્વક મુકાયો છે. સત્ત્વ એટલે ‘બિચારા, ક્લેશના ભાગી જનો’ એ પ્રમાણે લોકમાં અનુકંપા અર્થમાં વપરાય છે. રત્નપ્રભામાં સત્ત્વોની = જીવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક સાગરોપમ પ્રમાણ હોય છે. બીજી પૃથ્વીમાં ત્રણ સાગરોપમની (ઉત્કૃષ્ટ) સ્થિતિ હોય છે, ઈત્યાદિ ભાષ્ય સુગમ છે.

ઉપમાન એટલે ઉપમા અર્થાત્ સરખાપણું. સાગરની સરખામણીવાળુ તે સાગરોપમ કહેવાય, ♦બહુત્વનું પ્રતિપાદન કરવા માટે ‘સાગર’ શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું છે. જે સ્થિતિનું પ્રમાણ એક સાગરની ઉપમાવાળુ છે તે એક સાગરોપમવાળી સ્થિતિ કહેવાય. એ જ રીતે બીજે ઠેકાણે (બે સાગરોપમ આદિમાં) પણ જાણવું.

♦ જે સંખ્યાને ‘અસંખ્ય’ વડે પણ ન કહી શકાય એવી બહુ-અતિ સંખ્યા જણાવવા માટે ‘સાગર’ શબ્દ છે.

● ભાષ્યમ્ ●

દ્વિતીયાદિષુ', 'દશ વર્ષસહસ્રાણિ પ્રથમાયામ્' (અ.૪, સૂ.૪૩,૪૪) ઇતિ॥

● ગન્ધહસ્તી ●

સાગરગ્રહણમ્, એકા(કં) સાગરોપમા(મં) પ્રમાણં યસ્યાઃ સ્થિતેઃ સૈકસાગરોપમા સ્થિતિરિત્યેવમન્યત્રાપિ યોજ્યમ્।

જઘન્યા સ્થિતિઃ પુરો વક્ષ્યતે લાઘવમુપજીવતાઽઽચાર્યેણ ચતુર્થેઽધ્યાયે— 'નારકાણાં ચ દ્વિતીયાદિષુ' 'દશ વર્ષસહસ્રાણિ પ્રથમાયામ્' (૪/૪૩-૪૪) ઇતિ। રત્નપ્રભાયામવરતો દશ વર્ષસહસ્રાણ્યાયુષઃ સ્થિતિ, દ્વિતીયાદિષુ ષટ્સ્વેક-ત્રિ-સપ્ત-દશ-સપ્તદશ-દ્વાવિંશતિસાગરોપમા જઘન્યા સ્થિતિર્ભવતિ। ઇયં ચ— સ્થિતિર્જઘન્યા ઉત્કૃષ્ટા વા સામાન્યેનૈકસ્યાં પૃથિવ્યામુક્તા ન પ્રથમપ્રતરાદિભેદેન, પ્રતિપ્રતરં સ્થિતિપરિજ્ઞાનાય વિશેષાર્થિના નરકેન્દ્રકાઃ સમાલોકનીયા ઇતિ।

અથૈતાસુ સપ્તસુ પૃથિવીષુ કિમવિશેષેણ સર્વે પ્રાણિનો નરકાસ્રવવર્તિનઃ સર્વાસૂત્પદ્યન્ત ઉત કેચિત્ કસ્યાઞ્ચિદિતિ, તથા કે વા કુતો ભૂમેરુદ્વૃત્તાઃ સન્તો ભવન્તિ, કિં વા લભન્તે સમ્યગ્દર્શનાદીનામ્ ? ઇત્યત આહ—

● ભાષ્યાર્થ ●

(સાતમી સુધીની) નરકોમાં પૂર્વ પૂર્વના નરકોની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય તે જ પછી પછીના નરકોની જઘન્ય સ્થિતિ હોય છે. પ્રથમ નરકમાં ૧૦ હજાર વર્ષની જઘન્ય સ્થિતિ હોય છે” એમ (૪/૪૩-૪૪ સૂત્રમાં) આગળ કહેવાશે.

● હેમગિરા ●

*લાઘવનો આશ્રય કરનારા આચાર્યશ્રી ઉમાસ્વાતિજીએ આગળ ચોથા અધ્યાયમાં “બીજી આદિ (થી સાતમી સુધીની) નરકોમાં પૂર્વ પૂર્વ નરકની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય, તે જ પછી પછીના નરકોની જઘન્ય સ્થિતિ હોય છે, પ્રથમ નરકમાં ૧૦ હજાર વર્ષની જઘન્યસ્થિતિ છે,”...ઈત્યાદિ (૪/૪૩-૪૪ સૂત્રમાં) જઘન્ય સ્થિતિ કહી છે.

❖ નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ ❖

રત્નપ્રભામાં આયુષ્યની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૦ હજાર વર્ષ છે. બીજી વિગેરે ૬ નરકોમાં ૧, ૩, ૭, ૧૦, ૧૭ અને ૨૨ સાગરોપમની જઘન્ય સ્થિતિ હોય છે. વળી આ જઘન્ય કે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સામાન્યથી એક-એક પૃથ્વીમાં કહેવાઈ છે, પણ પ્રથમ પ્રતરાદિ ભેદથી કહી નથી, દરેક પ્રતર દીઠ સ્થિતિના પરિજ્ઞાન માટે જિજ્ઞાસુએ નરકેન્દ્રક પ્રકરણ જોઈ લેવું. (ક્ષેત્રલોકપ્રકાશ વગેરે પણ જોઈ શકાય.)

આ સાતે પૃથ્વીઓમાં શું અવિશેષ = સામાન્યથી નરક (ગતિ) ના કારણરૂપ આશ્રવમાં વર્તનારા બધા જ પ્રાણીઓ બધી પૃથ્વીઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? કે કોઈક જ જીવો કોઈક પૃથ્વીઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? તેમજ કયા જીવો કઈ ભૂમિમાંથી નીકળેલા હોય છે ? અથવા તો શું (આ નારકીઓ)

★ આગળ ૪થા અધ્યાયમાં 'જઘન્યસ્થિતિ'નું પ્રકરણ આવવાનું હોવાથી સૂત્રોની લાઘવતા માટે નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ ત્યાં જ દર્શાવી દીધી છે.

• ભાષ્યમ્ •

તત્રાસ્રવૈઃ યથોક્તૈર્નારકસંવર્તનીયૈઃ કર્મભિરસંજ્ઞિનઃ પ્રથમાયામુત્પદ્યન્તે। સરીસૃપા દ્વયોરાદિતઃ પ્રથમ-દ્વિતીયયોઃ। એવં પક્ષિણસ્તિસૃષુ। સિંહાશ્વતસૃષુ। ઊરગાઃ પશ્ચસુ। સ્ત્રિયઃ ષટ્સુ। મત્સ્યમનુષ્યાઃ સપ્તસ્વિતિ। ન તુ દેવા નારકા વા નરકેષૂપપત્તિમાપ્નુવન્તિ। ન હિ તેષાં બહવારમ્ભ-પરિગ્રહાદયો નરકગતિનિર્વર્તકા હેતવઃ સન્તિ (અ.૬, સૂ.૧૬)। નાપ્યુદ્વર્ત્ય નારકા દેવેષૂત્પદ્યન્તે। ન હોષાં સરાગસંયમાદયો દેવગતિનિર્વર્તકા હેતવઃ સન્તિ (અ.૬, સૂ.૨૦)। ^૧ઉદ્વૃત્તાસ્તુ તિર્યગ્યોનૌ મનુષ્યેષુ વોત્પદ્યન્તે। મનુષ્યત્વં ચ પ્રાપ્ય કેચિત્ તીર્થ-કરત્વમપિ પ્રાપ્નુયુરાદિતસ્તિસૃષ્યઃ, નિર્વાણં ચતસૃષ્યઃ, સંયમં પશ્ચભ્યઃ, સંયમાસંયમં ષડ્ભ્યઃ, સમ્યગ્દર્શનં સપ્તભ્યોઽપીતિ।

• ગન્ધહસ્તી •

તત્રાસ્રવૈઃ યથોક્તૈર્નારકસંવર્તનીયૈરિત્યાદિ ભાષ્યં સુજ્ઞાનમ્॥ અધસ્તનીષુ ષટ્સ્વપિ ભૂમિષુ રત્નપ્રભાદિવત્ કિં દ્વીપાદિવિનિવેશાઃ સન્તિ ? ન સન્તીત્યત આહ—

• ભાષ્યાર્થ •

ત્યાં આશ્રવોમાં (૭મા અધ્યાયમાં) કહેલા નરક પ્રાયોગ્ય બાંધેલ કર્મ વડે અસંજ્ઞી પર્યાપ્તા તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવો પ્રથમ નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. સરીસૃપ (= ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ એવા નોળિયા, ગોધા વગેરે) શરૂઆતની પ્રથમ અને દ્વિતીય એમ બે નરકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ રીતે પક્ષિઓ ત્રણ પૃથ્વીઓમાં (૧-૨-૩ સુધી), સિંહો ચારમાં (૧-૨-૩-૪ સુધી), સર્પો પાંચમાં (= ૧-૨-૩-૪-૫ સુધી), સ્ત્રીઓ છ પૃથ્વીઓમાં (= ૧-૨-૩-૪-૫-૬ સુધી), મત્સ્યો અને મનુષ્યો સાત પૃથ્વીઓમાં (૧-૨-૩-૪-૫-૬-૭ સુધી) ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ દેવો કે નારકો નરકોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી, કારણ કે તેઓને (૬/૧૬ સૂત્રમાં જણાવેલ) ઘણા આરંભ પરિગ્રહ આદિ નરકગતિ પ્રાયોગ્ય કારણો હોતા નથી.

વળી નારકો નરકમાંથી નીકળીને દેવો વિશે પણ ઉત્પન્ન થતા નથી. કારણ કે આ નારકીઓને (૬/૨૦ સૂત્રમાં દર્શાવેલ) દેવગતિ પ્રાયોગ્ય સરાગ સંયમાદિ કારણો હોતા નથી. પરંતુ અહીં નરકથી નીકળેલા તિર્યચ્યોનિ અથવા મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. વળી શરૂઆતની ત્રણ નરકમાંથી નીકળેલા કેટલાક જીવો મનુષ્યત્વને પામીને તીર્થકરપણાને પણ પામી શકે. શરૂઆતની ચાર નરકમાંથી નીકળેલા જીવો (મનુષ્યત્વ પામી) મોક્ષને પામી શકે. શરૂઆતની પાંચ નરકમાંથી નીકળેલા જીવો સંયમ (સર્વવિરતિ) ને પામી શકે. શરૂઆતની ૬ નરકમાંથી નીકળેલા સંયમાસંયમ

• હેમગિરા •

સમ્યગ્દર્શનાદિ મેળવે છે ? આ બધા પ્રશ્નોનાં જવાબમાં તત્રાસ્રવૈઃ યથોક્તૈર્નારકસંવર્તનીયૈઃ... ઈત્યાદિ ભાષ્ય છે, જે સુગમ છે. નીચેની છ પૃથ્વીઓમાં રત્નપ્રભા નામની પ્રથમ પૃથ્વીની જેમ શું દ્વીપ વગેરે સ્થાનો

† જુઓ પરિશિષ્ટ-૬ ટી.૨૩ ૧. ઉદ્વર્તિતા૦ પા. ૨. ંસ્રવેષુ માં૦ ।

• ભાષ્યમ્ •

દ્વીપ-સમુદ્ર-પર્વત-નદી-હૃદ-તટાગ-સરાંસિ વા ગ્રામ-નગર-પત્તનાદયો વિનિવેશા
બાદરો વનસ્પતિકાયો વૃક્ષ-તૃણ-ગુલ્માદિ દ્વીન્દ્રિયાદયસ્તિર્યગ્યોનિજા મનુષ્યા દેવાશ્ચ-
તુર્નિકાયા અપિ ન સન્તિ। અન્યત્ર સમુદ્ઘાતોપપાત-વિક્રિયા-સાઙ્ગતિક-નરકપાલેભ્યઃ।
ઉપપાતતસ્તુ દેવા રત્નપ્રભાયામેવ સન્તિ નાન્યાસુ, ગતિસ્તૃતીયાં યાવત્।

• ગન્ધહસ્તી •

દ્વીપ-સમુદ્રેત્યાદિ ભાષ્યં સુજ્ઞાનં પ્રાયઃ। નૈતે દ્વીપાદયઃ સન્તિ સન્નિવેશા રત્નપ્રભામપહાયાન્યત્રેતિ,
એતસ્ય વિધેરપવાદઃ અન્યત્ર સમુદ્ઘાત ઇત્યાદિ। સમુદ્ઘાતગતાઃ કેવલિનઃ, ઔપપાતિકા નારકા એવ,
તથા વૈક્રિયલબ્ધિસમ્પન્નાઃ, સાઙ્ગતિકાઃ પૂર્વજન્મમિત્રાદયઃ, નરકપાલાઃ પરમાધાર્મિકાઃ, એતે સર્વેઽપિ
દ્વિતીયાદિષુ ભૂમિષુ કદાચિત્ કેચિત્ ક્વચિત્ સંભવેયુરપીતિ, ઉપપાતમઙ્ગીકૃત્ય રત્નપ્રભાયામેવ દેવાઃ
સન્તિ ન શેષાસુ, ગમનમઙ્ગીકૃત્ય યાવત્ તૃતીયાં તતઃ પરં ન ગચ્છન્ત્યેવ, શક્તૌ સત્યામપિ લોકા-
નુભાવાદેવેતિ। તથાઽન્યમપિ લોકાનુભાવમાદર્શયતિ પ્રસજ્ઞાત્—

• ભાષ્યાર્થ •

(દેશવિરતિ) ને પામી શકે અને સાતે પણ નરકમાંથી નીકળેલા સમ્યક્ત્વને પામી શકે.”

દ્વીપ, સમુદ્ર, પર્વત, નદી, દ્રહ, તળાવ, સરોવર અથવા ગામ, નગર, પત્તન આદિ વિનિવેશો
(= રહેવાના સ્થળો) વૃક્ષ, ઘાસ, ગુલ્મ (પૌષ્ઠો = છોડવો) વગેરે બાદર વનસ્પતિઓ, બેઈન્દ્રિયાદિ
(થી પંચેન્દ્રિય સુધીના) તિર્યગ્યોનિવાળા જીવો, મનુષ્યો અને ચારનિકાયના દેવો (આ સર્વે
નરકભૂમિઓમાં) હોતા નથી. પરંતુ સમુદ્ઘાતને પામેલા, ઉપપાત જન્મવાળા, વૈક્રિય લબ્ધિધારી,
સાંગતિકો = મિત્રદેવ, તથા નરકપાલો (= પરમાધાર્મિક) નરકમાં હોય છે. વળી ઉપપાત (જન્મ)ને
આશ્રયીને દેવો પ્રથમ રત્નપ્રભામાં જ હોય છે, (વ્યંતર, ભવનપતિ દેવો રત્નપ્રભા પૃથ્વી ઉપર જન્મ
લે છે,) અન્ય ભૂમિઓમાં નહીં. ગમન વધુમાં વધુ ત્રીજી પૃથ્વી સુધી હોય છે. ♦

• હેમગિરા •

છે કે નહીં ? એ પ્રશ્નનો જવાબ દ્વીપ સમુદ્ર... ઈત્યાદિ ભાષ્યમાં કહે છે, જે સુગમપ્રાય છે.

❖ નરકોમાં સંભવિત પદાર્થો ❖

અન્યત્ર સમુદ્ઘાત ઈત્યાદિ ભાષ્ય “આ દ્વીપાદિ રહેકાણો રત્નપ્રભા પૃથ્વી સિવાય, બીજી કોઈ નરકમાં
નથી” એવા નિયમના (= વિધાનના) અપવાદ રૂપ છે. અર્થાત્ નરકોમાં ભાષ્યકથિત દ્વીપાદિ, બેઈન્દ્રિય
આદિ, મનુષ્ય, દેવો સામાન્યથી નથી પણ તેમાં જે કોઈ અપવાદ છે તે સમુદ્ઘાતમાં રહેલાં કેવળીઓ
(કેવળી સમુદ્ઘાતમાં કેવળી જીવના આત્મ પ્રદેશો સંપૂર્ણલોકવ્યાપી બનતા હોવાથી સાતે નરકમાં હોય
છે), ઔપપાતિક નારકો જ તેમજ વૈક્રિયલબ્ધિ સંપન્ન જીવો, સાંગતિકો = પૂર્વભવના મિત્રાદિ (દેવો),
નરકપાલકો = પરમાધાર્મિકો આ બધા ય નરક પૃથ્વીઓમાં ક્યારેક કો’ક ક્યાંક સંભવે પણ ખરા. પણ
ઉપપાતજન્મને આશ્રયીને તો ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવો રત્નપ્રભાને વિશે જ હોય, શેષ પૃથ્વીઓમાં

♦ ક્વચિત્ ૪થી નારકી સુધી (સીતેન્દ્રદેવ લક્ષ્મણજીને મળવા) જવાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

१. संत्यः पा. । ३ इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृथ्वी किं शाश्वती अशाश्वती ? गौतम ! स्यात् शाश्वती स्यात् अशाश्वती । तत् केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते ? गौतम ! द्वयार्थतया शाश्वती, वर्णपर्यवैर्गन्धपर्यवैः रसपर्यवैः स्पर्शपर्यवैरशाश्वती, तदेतेनार्थेन गौतम ! एवमुच्यते ।

• ભાષ્યમ્ •

અત્રાહ— ઉક્તં ભવતા— ‘લોકાકાશેઽવગાહઃ’ (અ.૫, સૂ.૧૨), ‘તદનન્તરમૂર્ધ્વં ગચ્છત્યાલોકાન્તાત્’ (અ.૧૦, સૂ.૫) ઇતિ । તત્ર લોકઃ કઃ કતિવિધો વા કિંસંસ્થિતો વેતિ ? । અત્રોચ્યતે— પશ્ચાસ્તિકાયસમુદાયો લોકઃ ।

• ગન્ધહસ્તી •

રસપજ્જવેહિં ફાસપજ્જવેહિં અસાસયા, સે એતેણં અટ્ટેણં ગોયમા ! એવં વુચ્ચઇ।” અસ્યાવસ્થાનસ્ય લોકાનુભાવ એવ હેતુઃ = કારણં ભવતીતિ ।

અત્રાહ— ઉક્તં ભવતેત્યાદિઃ સૂત્રપાતનિકાગ્રન્થઃ । સૂત્રાણ્યધિકૃત્યોચ્યતે, ઉક્તં ભવતા— ‘લોકાકાશેઽવગાહઃ’ પશ્ચમેઽધ્યાયે (સૂ.૧૨), તથા દશમે (સૂ.૫) તદનન્તરમૂર્ધ્વં ગચ્છત્યાલોકાન્તાદિતિ, એવમનેકસ્મિન્ સૂત્રે લોકશબ્દ ઉચ્ચરિતઃ, તત્ર કો લોકઃ કતિવિધો વા કિંસંસ્થિતો વેતિ ? ઉચ્યતે— પશ્ચાસ્તિકાયસમુદાયો લોકઃ । ધર્માધર્માકાશ-જીવ-પુદ્ગલાઃ પશ્ચાસ્તિકાયાસ્તત્સમુદાયો લોકઃ, આકાશમાધારો ભવતિ, ધર્માદયસ્ત્વાધેયાઃ, આધારાધેયભાવેન યદવસ્થાનમનાદ્યેષાં સ લોકઃ,

• ભાષ્યાર્થ •

પ્રશ્ન : આપે (૫/૧૨ સૂત્રમાં) ‘લોકાકાશમાં (ધર્માદિ દ્રવ્યોને) અવગાહના હોય છે’, તેમજ (૧૦/૫ સૂત્રમાં) ‘ત્યારપછી (સંપૂર્ણ કર્મ ક્ષય થયા પછી આત્મા) લોકાન્ત સુધી ઉપર જાય છે’ તેમ કહ્યું છે. ત્યાં કહેલો ‘લોક’ એ શું છે ? અથવા કેટલા પ્રકારે છે ? અથવા તો કયા આકારવાળો છે ? જવાબ : લોક પંચાસ્તિકાયના સમુદાયરૂપ છે.

• હેમગિરા •

ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! દ્રવ્યાર્થતયા (પૃથ્વી) શાશ્વત છે અને વર્ણ પર્યાયો વડે, ગંધ પર્યાયો વડે, રસ પર્યાયો વડે, અને સ્પર્શ પર્યાયો વડે અશાશ્વત છે. એટલા માટે હે ગૌતમ ! પૃથ્વી શાશ્વત-અશાશ્વત ઉભય કહેવાય છે.

આ (નરકાદિ) અવસ્થાનનો = રચનાનો હેતુ લોકસ્થિતિ જ છે.

અત્રાહ... ઈત્યાદિ ભાષ્ય સૂત્ર પાતનિકાગ્રન્થરૂપ (= અવતરણિકા) છે. તેને કહે છે →

પ્રશ્ન :- આપે ૫/૧૨ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે - લોકાકાશમાં અવગાહના હોય છે. તેમજ દશમા અધ્યાય (= ૧૦/૫ સૂત્ર)માં છે કે “ત્યાર પછી સંપૂર્ણ ક્ષય થયા પછી આત્મા લોકના અંત સુધી ઉપર જાય છે.” આ પ્રમાણે ઘણા સૂત્રોમાં ‘લોક’ શબ્દ ઉચ્ચારાયો છે. તો ત્યાં લોક શું છે ? અથવા કેટલા પ્રકારે છે ? અથવા તો કયા આકારવાળો છે ?

❖ પંચાસ્તિકાયના સમુદાયાત્મક લોક ❖

જવાબ :- પંચાસ્તિકાયના સમુદાયરૂપ લોક છે અર્થાત્ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, જીવ અને પુદ્ગલ રૂપ જે પાંચ અસ્તિકાયો છે તેઓનો સમુદાય આ લોક છે. (એમાં) આકાશ એ આધારરૂપ છે અને ધર્મ વગેરે ચાર આધેય સ્વરૂપ છે. આધાર-આધેય ભાવથી આ પાંચેનું જેમાં અનાદિ અવસ્થાન છે તે લોક છે.

• ભાષ્યમ્ •

તે ચાસ્તિકાયાઃ સ્વતત્ત્વતો વિધાનતો લક્ષણતશ્ચોક્તા વક્ષ્યન્તે ચ। સ ચ લોકઃ ક્ષેત્રવિભાગેન ત્રિવિધઃ— અધસ્તિર્યગૂર્ધ્વ^૧ ચેતિ। ધર્માધર્માસ્તિકાયૌ^૨ લોકવ્યવસ્થાહેતૂ। તયોરવગાહનવિશેષાલ્લોકાનુભાવનિયમાત્ સુપ્રતિષ્ઠકવજ્રાકૃતિલોકઃ।

• ગન્ધહસ્તી •

તથા ચાગમઃ— ^૩“કિમિદં ભંતે ! લોગેત્તિ પવુચ્ચતિ ? ગોયમા ! જીવા ચેવ અજીવા ચેવ ।”

તે ચાસ્તિકાયા ઇત્યાદિ। અસ્તિ ચ તે કાયાશ્ચાસ્તિકાયાઃ, પ્રવાહનિત્યતામસ્તિશબ્દઃ પ્રતિપાદયતિ, ન કૂટસ્થનિત્યતામ્, કાયગ્રહણં પ્રદેશાવયવબહુત્વાર્થમિતિ પશ્ચમે વક્ષ્યતે, સ્વતત્ત્વતઃ = સ્વરૂપતઃ = ઔપશમિકાદિભાવતઃ સ્વતત્ત્વો જીવઃ। વિધાનતઃ = સંસારિ-મુક્તાદિભેદતઃ, લક્ષણતઃ = ઉપયોગો લક્ષણમ્ (૨) ઇત્યેવં જીવાસ્તિકાયોઽભિહિતઃ, શેષાશ્ચ ક્વચિત્ પ્રસજ્જેનેત્યત ઉક્તાઃ, પશ્ચમે પુનઃ પ્રતિપદમેવ વક્ષ્યન્તે ધર્માસ્તિકાયાદયઃ સ્વતત્ત્વ-વિધાન-લક્ષણૈરિતિ॥

• ભાષ્યાર્થ •

તે અસ્તિકાયો સ્વતત્ત્વથી, વિધાનથી અને લક્ષણથી (અત્રે સામાન્યથી) કહ્યા છે અને આગળ (વિશેષથી) કહેવાશે. (અસ્તિકાયમય એવો) તે લોક ક્ષેત્ર વિભાગની દૃષ્ટિએ ત્રણ પ્રકારે છે → અધો, તિર્યગ્ અને ઉર્ધ્વ. ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ લોક વ્યવસ્થામાં કારણ છે. આ બે અસ્તિકાયની અવગાહના વિશેષના આધારે તથા લોક અનુભાવના = લોકસ્વભાવના નિયમને લીધે આ લોક સુપ્રતિષ્ઠ વજ્ર = સ્થિરવજ્ર જેવી આકૃતિવાળો છે.

• હેમગિરા •

તે અંગે આ પ્રમાણે આગમ પાઠ છે - હે ભગવંત ! ‘લોક’ થી કોને કહેવાય છે ?

હે ગૌતમ ! જીવો અને અજીવો જ (‘લોક’ થી કહેવાય છે.)

તે ચાસ્તિકાયા... અસ્તિ એવા તે કાય તે ‘અસ્તિકાય.’ ‘અસ્તિ’ શબ્દ પ્રવાહથી નિત્યતાનું પ્રતિપાદન કરે છે પણ કૂટસ્થ (= એકાન્તે) નિત્યતાનું નહીં. (જૈન દર્શનમાં કોઈ પણ પદાર્થ કૂટસ્થ = એકાંત નિત્ય કે એકાંત અનિત્ય નથી પણ પ્રવાહની દૃષ્ટિએ નિત્ય અને વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ અનિત્ય હોય છે.) ‘કાય’ પદનું ગ્રહણ પ્રદેશોના અવયવોની બહુલતા દર્શાવવા માટે છે. તે વાત પાંચમા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ કરાશે.

આ ધર્માસ્તિકાયાદિનું વર્ણન જે સ્વતત્ત્વ આદિ દ્વારા કરવાના છે તેનો શબ્દાર્થ (દાખલા તરીકે જીવને આશ્રયી) આ પ્રમાણે છે - સ્વતત્ત્વથી એટલે સ્વરૂપથી, અર્થાત્ ઔપશમિક વગેરે ભાવોની અપેક્ષાએ જીવ સ્વતત્ત્વવાળો છે. વિધાનથી જીવ સંસારી અને મુક્તાદિના ભેદવાળો છે અને લક્ષણથી જીવ ઉપયોગ લક્ષણવાળો છે. એમ બીજા અધ્યાયમાં જીવાસ્તિકાય કહેવાયો અને શેષ ધર્માસ્તિકાયાદિ ક્યાંક (અમુક અધ્યાયોમાં) પ્રસંગથી કહેવાયા છે. આથી ભાષ્યમાં ‘ઉક્તા’ (= કહેવાયા) એ પ્રમાણે શબ્દ છે. પાંચમા અધ્યાયમાં તો ફરી ધર્માસ્તિકાય વગેરે વ્યક્તિગત રીતે જ સ્વતત્ત્વ, વિધાન અને લક્ષણ વડે કહેવાશે.

૧. ંગૂર્ધ્વશ્ચેં રા. । ૨. લોકહેતૂ રા.પા. । ૩. કિમયં ભદન્ત ! લોક ઇતિ પ્રોચ્યતે ? ગૌતમ ! જીવાશ્ચૈવ અજીવાશ્ચૈવ ।

સ ચૈવંવિધલક્ષણો લોકઃ ક્ષેત્રવિભાગેન ત્રિવિધોઽધસ્તિર્યગૂર્ધ્વં ચેતિ। ક્ષેત્રવિભાગો વિશિષ્ટમર્યાદાવ્યવચ્છિન્નઃ, તદ્યથા— સમતલાદ્ ભૂભાગાદધોઽવગાહ્ય નવ યોજનશતાનિ રત્નપ્રભાવ્યવસ્થિતો-પરિતનાધસ્તનક્ષુલ્લકપ્રતરારબ્ધઃ સપ્તમધરાયાઃ પરતો યાવત્ ષોડશ યોજનાનિ તાવદધોલોકઃ, તિર્યગ્લોકસ્તુ તેભ્ય એવ ક્ષુલ્લકપ્રતરેભ્ય આરબ્ધોઽષ્ટાદશયોજનશતાન્યૂર્ધ્વમારુહ્ય યાવજ્ઞ્યોતિર્લોકોપરિતનતલસ્તાવદ્ ભવતિ, જ્યોતિર્લોકોપરિતનતલારબ્ધો યાવદૂર્ધ્વં ^૧સિદ્ધક્ષેત્રાદુપરિ યોજનમેકં તાવદૂર્ધ્વલોક ઇતિ॥

અધુના લોકસંસ્થાનવ્યાખ્યાનાયાહ— ધર્માધર્માસ્તિકાયાવિત્યાદિ। ધર્માધર્મદ્રવ્યે હિ વક્ષ્યમાણે સમન્તતો લોકસન્નિવેશમર્યાદાવ્યવસ્થાયાઃ કારણભૂતે, યાવત્યાકાશેઽવગાઢે યથાવસ્થિતે તથા તદવગાહનવશાલ્લોકસન્નિવેશઃ।

નનુ ક્વચિત્ પૃથુની ક્વચિત્ તનુકે ક્વચિત્ પ્રદેશવૃદ્ધિપરિહાણિયાયિની કેન સન્નિવેશં ગ્રાહિતે ઇત્યાહ— લોકાનુભાવનિયમાત્। લોકાનુભાવો હિ મહાનુભાવશ્ચિત્રાનેકશક્તિગર્ભોઽનાદિપારિણામિકસ્વભાવ-

❖ ત્રણ પ્રકારનો લોક ❖

આવા પ્રકારના સ્વરૂપવાળો તે લોક ક્ષેત્ર વિભાગની દૃષ્ટિએ અધઃ તિર્યગ્ અને ઉર્ધ્વ એમ ત્રણ પ્રકારે છે. ક્ષેત્રવિભાગ એટલે અમુક વિશિષ્ટ મર્યાદાથી પ્રતિબદ્ધ દેશ. તે આ મુજબ - સમભૂતલા ભૂમિભાગથી ૯૦૦ યોજન નીચે ગયા પછી રત્નપ્રભાપૃથ્વીમાં રહેલા ઉપરના અને એની નીચેના એમ બે ક્ષુદ્રક (નાના) પ્રતરથી આરંભાયેલો સાતમી પૃથ્વી પછીના ૧૬ યોજન સુધીનો લોક અધોલોક કહેવાય છે. વળી તિર્યગ્લોક તો તે જ (ઉપર નીચેના બે) ક્ષુદ્રક પ્રતરોથી આરંભેલો ૧૮૦૦ યોજન ઉપર ગયા પછી છેક જ્યોતિષ લોકના ઉપરિતન તળીયા સુધી હોય છે. (= સમભૂતલાથી નીચે ૯૦૦ યોજન અને ઉપર પણ ૯૦૦ યોજન એમ કુલ ૧૮૦૦ યોજન તિર્યગ્લોક જાણવો) જ્યોતિષ લોકના ઉપરિતન તળીયાથી આરંભેલો છેક ઉપર સિદ્ધક્ષેત્રથી = સિદ્ધશિલાથી ઉપર એક યોજન સુધી ઉર્ધ્વલોક હોય છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ-૧૨ ચિત્ર નં.૨)

હવે લોકના આકારની વ્યાખ્યા કરવા માટે ધર્માધર્માસ્તિકાયૌ... ઈત્યાદિ ભાષ્ય કહે છે → આગળ કહેવાતા ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય બધી બાજુથી લોક રચનાની મર્યાદાની વ્યવસ્થામાં ^૨કારણભૂત છે અર્થાત્ જેટલા આકાશમાં આ બન્ને અવગાહીને જે રીતે રહેલા હોય તે રીતે અવગાહનાના વશાયકી લોકનો આકાર = લોક રચના હોય છે.

ક્યાંક જાડા, ક્યાંક પાતળા તો ક્યાંક પ્રદેશની વૃદ્ધિ અને પરિહાનિને પામનારા તે બે દ્રવ્યો કયા કારણે તે રીતે લોકના આકારને પામેલા છે ?

❖ લોકનું સંસ્થાન ❖

આ પ્રશ્નનો ભાષ્યકારશ્રી જવાબ કહે છે કે - લોકસ્વભાવના નિયમથી લોક આવા આકારે છે.

લોકાનુભાવ = લોકસ્વભાવ જ મહા પ્રભાવવાળો, વિવિધ પ્રકારની અનેક શક્તિઓથી યુક્ત, વિશિષ્ટ અનાદિપારિણામિક સ્વભાવવાળો છે. આ લોક સ્વભાવથી કરાયેલા નિયમને લઈને જ તેવા આકારવાળા

૧. સિદ્ધિક્ષેત્રં રા૦ ॥ ૨. પ્રસ્તુત આ બે દ્રવ્યોને કારણભૂત એટલા માટે કહ્યા છે કે જીવ, પુદ્ગલ પણ લોકમાં અવસ્થિત ગતિ-સ્થિતિ વાળા છે, તે આ બે (ધર્મ, અધર્મ) દ્રવ્યોના લીધે છે. ધર્મ, અધર્મનો અલોકમાં અભાવ હોવાથી જીવ, પુદ્ગલ ત્યાં જઈ શકતા નથી.

અધોલોકો ગોકન્ધરાર્ધાકૃતિઃ[†] ॥

વિશેષસ્તત્કૃતાદેવ નિયમાત્ તથાસંસ્થાને તે દ્રવ્યે નેશ્વરાદીચ્છાવિરચિતે, इत्येवं धर्माधर्मद्वयव्यवस्थानકૃતો લોકસન્નિવેશઃ ।

સ ચ સુપ્રતિષ્ઠકવજ્રાકૃતિઃ સુપ્રતિષ્ઠકવજ્રયોરિવ સંસ્થાનં = આકૃતિર્યસ્યાસૌ સુપ્રતિષ્ઠકવજ્રા-કૃતિર્લોકઃ, સુપ્રતિષ્ઠકઃ = શરયન્ત્રકં યત્ર વ્યવસ્થાપ્ય વાસાંસિ ધૂપ્યન્તે, તત્ કિલ બહ્નુહરતિ લોકસન્નિવેશસ્ય, વજ્રમપિ શક્રાયુધં તદપિ બહુસદૃશમાચક્ષતે પ્રવચનવિદઃ, લોકસંસ્થાનસ્ય સ્ફુટતરઃ સન્નિવેશોઽમુનૈવ સૂરિણા પ્રકરણાન્તરે (પ્રશમ૦ ગા૦ ૨૧૦-૨૧૧) અભિહિતસ્તદ્વથા—

“જીવાજીવૌ દ્રવ્યમિતિ ષડ્વિધં ભવતિ લોકપુરુષોઽયમ્ । વૈશાખસ્થાનસ્થઃ પુરુષ ઇવ કટિસ્થકરયુગ્મઃ ॥ તત્રાધોમુખમલ્લકસંસ્થાનં વર્ણયન્ત્યધોલોકમ્ । સ્થાલમિવ તિર્યગ્લોકમૂર્ધ્વમથ મલ્લકસમુદ્ગમ્ ॥”- આર્યા
 એવં સમુદાયસન્નિવેશમાખ્યાયાધુના પ્રત્યેકમધોવિભાગાદિસન્નિવેશાભિધિત્સયા આહ— અધોલોકો

અધો લોક ²અર્ધ-ગોકન્ધરાની = ગાયની ડોક જેવી આકૃતિવાળો છે.

તે બે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય છે, પણ ઈશ્વર આદિની ઈચ્છાથી રચાએલા નથી. આથી આ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય એ બે દ્રવ્યના વ્યવસ્થાનથી કરાયેલો લોકાકાર = લોકરચના છે. વળી તે લોકનો આકાર સુપ્રતિષ્ઠક (યંત્ર વિશેષ) અને વજ્રની આકૃતિવાળો છે.

(સુપ્રતિષ્ઠકવજ્રાકૃતિ પદમાં બહુવ્રીહિ સમાસ જાણવો) સુપ્રતિષ્ઠક અને વજ્રના જેવું સંસ્થાન = આકૃતિ છે જેની એ સુપ્રતિષ્ઠક - વજ્રાકૃતિવાળો લોક કહેવાય છે. સુપ્રતિષ્ઠક એ એક પ્રકારનું બાણોનું (ઘાસ વિશેષમાંથી બનેલું) યંત્ર વિશેષ છે જેમાં કપડા મૂકી ધૂપાવવામાં આવે છે. તે યંત્ર (આકારમાં) લોકાકારનું અનુકરણ કરે છે. ઈન્દ્રમહારાજાનું જે શસ્ત્ર = વજ્ર (૧૫માં તીર્થંકર શ્રીધર્મનાથ ભગવાનના લંછન જેવું) છે તે પણ ઘણુખરૂ (લોકના આકારના) સરખું હોય છે એમ પ્રવચનશો કહે છે. લોકસંસ્થાનનો અત્યંત સ્પષ્ટ આજ આકાર આચાર્યવાચકશ્રી વડે અન્ય પ્રકરણમાં (= પ્રશમરતિ પ્રકરણમાં ૨૧૦ અને ૨૧૧મી ગાથામાં) કહેવાયો છે. તે આ મુજબ :-

❖ લોક પુરૂષ ❖

જીવ અને અજીવ એ બે દ્રવ્ય છે. એનાથી યુક્ત, વૈશાખ સંસ્થાનમાં (પગ પહોળા કરીને) ઉભેલા કેડે બે હાથ રાખેલા પુરુષના જેવો આ લોક પુરૂષ ૬ પ્રકારનો હોય છે ॥૨૧૦॥

ત્યાં અધો લોકને ઊંધા રાખેલા કોડિયાના આકારવાળો, તિર્યગ્લોકને ગોળ થાળી જેવો અને ઉર્ધ્વલોકને શરાવ સંપુટ = ³કોડિયાના સંપુટ જેવો કહ્યો છે ॥૨૧૧॥ - આ પ્રમાણે આખા લોકનો સામુદાયિક આકાર વર્ણવીને હવે લોકના પ્રત્યેક અધોવિભાગાદિના સંસ્થાનનું વિશેષથી વર્ણન કરવાની ઈચ્છાથી કહે છે :-

૧. ંરાકૃતિઃ પા.રા. । † જુઓ પરિશિષ્ટ-૬ ટી.૨૫ ૨. યોજનાનાં નવશતાન્યતીત્ય રુચકાદિત આલોકાન્ત-મધોલોકસ્તપ્રાકૃતિરુદાહતઃ (અધોલોક તપ્ર = કુંભ = ઊંધા વાળેલા કુંડાની આકૃતિવાળો છે.) ૩. ‘ઉભા મૂકેલા શકોરાની ઉપર ઉંધા મૂકેલા શકોરા’ જેવો ‘શરાવ સંપુટ’નો આકાર કહેવાય છે.

• ભાષ્યમ્ •

ઉક્તં હોતદ્ । ભૂમયઃ સપ્તાધોઽધઃ પૃથુતરાશ્છત્રાતિચ્છત્રસંસ્થિતાઃ' (અ.૩, સૂ.૧) ઇતિ તા યથોક્તાઃ । તિર્યગ્લોકો ઝલ્લર્યાકૃતિઃ । ઊર્ધ્વલોકો મૃદઙ્ગાકૃતિરિતિ ।

• ગન્ધહસ્તી •

ગોકન્ધરાર્થાકૃતિઃ । ગોગ્રીવાયાસ્ત્વધરમર્ધમુપરિષ્ઠાત્ સઙ્ક્ષિપ્તમધસ્તાત્ ક્રમવૃદ્ધ્યા વિશાલં વિશાલતરં ચ ભવતિ તદ્વદધોલોકસન્નિવેશઃ, ઉપરિ તનુકોઽધસ્તુ વિશાલો, વિશાલતરશ્ચેતિ । એતદર્થસમર્થનાયાહ-

ઉક્તં હોતદિત્યાદિના । યથોક્તં યથાસન્નિવેશં યથાપ્રમાણં ચાધોલોક ઇતિ । ઝલ્લર્યાકૃતિ-સ્તિર્યગ્લોકઃ । ઝલ્લરી સર્વત્ર સમતલા તુલ્યવિષ્કમ્ભાયમા વાદિત્રવિશેષસ્તદ્વત્ તિર્યગ્લોકસન્નિવેશઃ, સ ચ વિષ્કમ્ભાયમાભ્યાં રજ્જુપ્રમાણો જમ્બૂદ્વીપમેરુચકમધ્ય ઇતિ ॥

મૃદઙ્ગાકૃતિરૂર્ધ્વલોક ઇતિ । મૃદઙ્ગો વાદિત્રવિશેષ ઉપરિષ્ઠાદધશ્ચ સંક્ષિપ્તો મધ્યે પૃથુસ્તદ્વદૂર્ધ્વલોકઃ, ઉર્ધ્વાધઃ કિશ્કિદૂનસપ્તરજ્જુકો બ્રહ્મ-લોકાઽધોવ્યવસ્થિતકૃષ્ણરાજિમધ્યગ્લોકાન્તિકદેવનિવાસરિષ્ઠવિમાન-

• ભાષ્યાર્થ •

કેમકે (૩/૧ સૂત્રના ભાષ્યમાં) અમે આ (અધોલોકનું સંસ્થાન) કહ્યું હતું કે -

‘સાતે પૃથ્વીઓ (એક બીજાની) નીચે નીચે રહેલી છે અને અધિકતર પહોળાઈવાળી છત્રાતિછત્રના આકારવાળી છે. તે યથાસ્વરૂપે કહેવાઈ ગઈ છે. તિર્યગ્ લોક ઝાલરની (વગાડવાની કાંસાની થાળીની) આકૃતિવાળો છે. ઉર્ધ્વલોક મૃદંગની = ઢોલકની આકૃતિવાળો છે.

• હેમગિરા •

❖ અધોલોકનું સંસ્થાન ❖

અધોલોક અર્ધ ગોકન્ધરાની આકૃતિવાળો છે અર્થાત્ ગાયની ડોકનો નીચેનો અર્ધભાગ જે ઉપરથી સંક્ષિપ્ત હોય છે અને નીચે ક્રમશઃ વૃદ્ધિ પામતો વિશાળ-વિશાળતર હોય છે. તેની જેમ અધોલોકનો આકાર પણ ઉપરમાં પાતળો અને નીચે વિશાળ = વિશાળતર હોય છે. આ જ વાતનું સમર્થન ઉક્તં હોતદ્ ઈત્યાદિ ભાષ્ય વડે કરે છે.

❖ તિર્યગ્લોકનું સંસ્થાન ❖

યથોક્ત એટલે ઉપર કહેલ આકાર અને પ્રમાણવાળો અધોલોક છે. તિર્યગ્લોક ઝાલરની આકૃતિવાળો છે અર્થાત્ ઝલ્લરી નામનું વિશિષ્ટ વાજિંત્ર સર્વત્ર સમતલ, સમાન લંબાઈ અને પહોળાઈવાળું હોય છે. તે (ઝાલર)ના જેવો (આકારવાળો) તિર્યગ્લોકનો આકાર છે. અને તે આ તિર્યગ્લોક લંબાઈ અને પહોળાઈ વડે એક રજ્જુ પ્રમાણ છે અને તેના મધ્યભાગમાં જંબૂદ્વીપના મેરૂપર્વતના આઠ રુચક પ્રદેશો રહેલા છે.

❖ ઉર્ધ્વલોકનું સંસ્થાન ❖

ઉર્ધ્વલોક મૃદંગની આકૃતિવાળો છે અર્થાત્ મૃદંગ (= ઢોલક = પખવાજ) નામનું એક વિશિષ્ટ વાજિંત્ર કે જે ઉપરથી અને નીચેથી સાંકડું હોય અને વચ્ચેથી પહોળું હોય છે તે (મૃદંગ) ના જેવો ઉર્ધ્વલોક છે. જે ઉપરથી નીચે (= લંબાઈમાં) કંઈક ન્યૂન સાત રજ્જુ પ્રમાણ છે. બ્રહ્મલોક નામના પાંચમા દેવલોકના

• સૂત્રમ્ •
જમ્બૂદ્વીપ-લવણાદયઃ શુભનામાનો દ્વીપ-સમુદ્રાઃ ॥૩/૭॥

• ભાષ્યમ્ •
 તત્ર તિર્યગ્લોકપ્રસિદ્ધ્યર્થમિદમાકૃતિમાત્રમુચ્યતે ॥૩/૬॥

જમ્બૂદ્વીપાદયો દ્વીપા લવણાદયશ્ચ સમુદ્રાઃ શુભનામાન ઇતિ । યાવન્તિ લોકે શુભાનિ

• ગન્ધહસ્તી •
 પ્રસ્તારમધ્યસ્તિર્યક્ષ્ણચરજ્ઞપ્રમાણો બ્રહ્મલોકપ્રદેશેઽન્યત્ર પ્રદેશહાન્યા અનિયતપ્રમાણ ઇતિ । તત્ર ચ તૃતીયોઽધોલોકઃ પ્રાગાખ્યાતઃ ।

અધુના તિર્યગ્લોકપ્રસિદ્ધ્યર્થમિદમાકૃતિમાત્રમુચ્યતે, એવંવિધસ્તિર્યગ્લોક ઇત્યસ્યાર્થસ્ય પ્રતીતયે સર્વમિદં આ અધ્યાયપરિસમાપ્તેઃ પ્રતાયતે સંસ્થાનમાત્રં, માત્રશબ્દઃ સંક્ષેપાભિધાનાર્થઃ કેનચિલ્લેશોદ્દેશેન ન પુનર્વિસ્તરેણેતિ, વિસ્તરતસ્તુ દ્વીપ-સાગરપ્રજ્ઞપ્ત્યાદિભ્યોઽધિગન્તવ્ય ઇત્યાવેદયતિ ॥૩/૬॥

[જમ્બૂદ્વીપેત્યાદિ (૩/૭) સૂત્રમ્]

જમ્બૂદ્વીપાદયો દ્વીપા ઇત્યાદિ ભાષ્યમ્ । જમ્બૂદ્વીપ ઇતિ સંજ્ઞા-સંજ્ઞિસમ્બન્ધોઽત્રાનાદિઃ, પુરુષ-

• સૂત્રાર્થ •
 જંબૂદ્વીપ અને લવણ વગેરે શુભનામવાળા દ્વીપ અને સમુદ્રો છે. ॥૩/૭॥

• ભાષ્યાર્થ •
 તિર્યગ્લોકની પ્રસિદ્ધિ (બોધ) કરાવવા માટે આ આકૃતિ ટૂંકમાં કહેવાય છે. ॥૩/૬॥

જંબૂદ્વીપ વગેરે દ્વીપો અને લવણ વગેરે સમુદ્રો શુભનામવાળા છે એમ જાણવું. એટલે કે

• હેમગિરા •
 અધોભાગમાં રહેલ કૃષ્ણરાજીઓના મધ્યભાગમાં રહેલ લોકાંતિક દેવના નિવાસને વિશે રિષ્ટ નામના વિમાનના પ્રતરમાં મધ્યભાગવાળો ઉર્ધ્વલોક છે.

આ બ્રહ્મલોક દેવલોકનો પ્રદેશ તિર્યર્છા પહોળાઈમાં પાંચ રજજુ પ્રમાણ છે. અન્યત્ર ઉર્ધ્વલોકમાં પ્રદેશોની હાનિ વડે તિર્યર્છા આ પહોળાઈ નિયત પ્રમાણવાળી નથી હોતી, વળી ત્યાં (લોકની બાબતમાં) ત્રણે (અધો, તિર્યગ્, ઉર્ધ્વ) લોકમાંથી ત્રીજો અધોલોક પૂર્વે (આ અધ્યાયમાં) કહેલો છે.

❖ તિર્યગ્લોકની પ્રસ્તાવના ❖

અત્યારે ‘તિર્યર્છાલોકને જણાવવા માટે આ તેની (ઉપરોક્ત) આકૃતિ માત્રને કહી છે.’ બાકી તો આવા પ્રકારના આ તિર્યર્છાલોકનું સમસ્ત સ્વરૂપ ઠેઠ ત્રીજા અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી કહેવાશે. ભાષ્યનો ‘માત્ર’ શબ્દ ‘સંક્ષેપ’ શબ્દના અર્થમાં છે. અર્થાત્ આ તિર્યગ્લોકનું લેશ જ કથન અહીં કરવાના છે, વિસ્તારથી નહિ, એમ જાણવું. વિસ્તારથી તો દ્વીપ-સાગરપ્રજ્ઞાસિ આદિ આગમો દ્વારા જાણવું એવું (‘માત્ર’ શબ્દ લખવા દ્વારા) જણાવે છે. ॥૩/૬॥

❖ દ્વીપ-સમુદ્રોની વ્યવસ્થા ❖

જંબૂદ્વીપાદયો... અહીં ‘જંબૂદ્વીપ’ એ પ્રમાણેનો સંજ્ઞા-સંજ્ઞી સંબંધ (વાચ્ય-વાચક સંબંધ) અનાદિકાલીન

● ભાષ્યમ્ ●

નામાનિ તન્નામાન इत्यर्थः। शुभान्येव वा नामान्येषामिति ते शुभनामानः। द्वीपादनन्तरः समुद्रः। समुद्रादनन्तरो द्वीपः॥

● ગન્ધહસ્તી ●

પ્રવાહનાદિત્વાત્, જમ્બૂતરોશ્ચ સર્વદા સત્ત્વાલ્લોકસન્નિવેશસ્ય ચ ન કદાચિદનીદૃશત્વાત્, સ ચ શબ્દાર્થસમ્બન્ધઃ પુરુષાન્તરવ્યવસ્થાપ્યોઽનાદિપ્રવાહરૂપોઽપિ વ્યવહારક્ષમતયા સન્નિયુજ્યત इति। જમ્બૂદ્વીપાદયો દ્વીપા લવણાદયઃ સમુદ્રા इत्यादिशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धमापादयति।

શુભનામાન इत्यनेन विशिष्टमेव संज्ञां द्वीप-समुद्राणां प्रतिपादयति, शुभानि च तानि नामानि चेति शुभनामानि = प्रशस्ताभिधानानीत्यर्थः। शुभनामानि येषां ते शुभनामानः, एतदेव स्पष्टयति—यावन्ति लोके शुभानि नामानि तन्नामान इत्यर्थः। कियन्ति पुनस्तानि ? असङ्ख्येयानि लोके शुभनामानीति। तच्चासङ्ख्येयकं विशिष्टमेव परिगृह्यते, तद्यथा—असङ्ख्येयखण्डवालाग्रभृतासङ्ख्येय-

● ભાષ્યાર્થ ●

લોકમાં જેટલા શુભનામો છે તેટલા નામવાળા આ દ્વીપ અને સમુદ્રો છે. અથવા શુભ જ નામો છે જેઓના એવા તેઓ શુભનામવાળા કહેવાય છે. દ્વીપને સ્પર્શીને સમુદ્ર હોય છે અને સમુદ્રને સ્પર્શીને દ્વીપ હોય છે.

● હેમગિરા ●

છે. કેમકે પુરુષનો પ્રવાહ (જંબૂદ્વીપને જંબૂદ્વીપના નામથી કહેનારા વક્તા પુરુષો પણ પ્રવાહની અપેક્ષાએ) અનાદિકાળથી છે અને જેને આશ્રયી જંબૂદ્વીપ એવું નામ છે તે શાસ્ત્રમાં વર્ણિત જંબૂ નામક વૃક્ષનું અસ્તિત્વ સર્વદા ત્રણે કાળમાં હોય છે, કારણ કે જંબૂદ્વીપ કે સમસ્ત ૧૪ રાજલોકનો આકાર ‘એવા પ્રકારનો ન હતો’ એવું ક્યારે પણ બન્યું નથી. પુરુષાન્તર (એકથી બીજા વ્યક્તિ)માં અર્થ બોધની વ્યવસ્થા જેનાથી થઈ શકે એવો શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ (વાચ્ય-વાચકભાવ) અનાદિ પ્રવાહવાળો હોવાના કારણે (શાબ્દ) વ્યવહારમાં સમર્થ હોવાથી તે તે પદાર્થમાં બોધ માટે વપરાય છે. (જેમ કે અનાદિ એવા જંબૂવૃક્ષને ‘જંબૂવૃક્ષ’ નામથી કહેવા ‘જંબૂવૃક્ષ’ એવો શબ્દ પ્રયુક્ત થાય છે ઈત્યાદિ.) જંબૂદ્વીપ આદિ દ્વીપો અને લવણ આદિ સમુદ્રો એમ ‘આદિ’ શબ્દનો અન્વય પ્રત્યેક(આગળના દ્વીપ સમુદ્રો)ની સાથે છે એવું ગ્રન્થકાર પ્રતિપાદન કરે છે, અર્થાત્ ‘આદિ’ શબ્દથી અન્ય પણ દ્વીપ-સમુદ્રો સમજી લેવા.

❖ દ્વીપ-સમુદ્રોના નામો ❖

“શુભનામવાળા” એવું કહેવા દ્વારા વાચકશ્રી દ્વીપ અને સમુદ્રોની વિશિષ્ટ પ્રકારની સંજ્ઞાનું પ્રતિપાદન કરે છે. શુભ એવા તે નામો તે શુભનામો અર્થાત્ પ્રશસ્તનામો. આ શુભનામો છે જેઓના તેઓ શુભનામવાળા કહેવાય.

આ જ વાતને ભાષ્યમાં સ્પષ્ટ કરે છે - લોકમાં જેટલા શુભનામો છે, તે નામવાળા દ્વીપસમુદ્રો છે એ કહેવાનો આશય છે.

પ્રશ્ન :- તે નામો કેટલા છે ?

ઉત્તર :- લોકમાં શુભનામો અસંખ્ય છે. તે અસંખ્ય વિશિષ્ટ પ્રકારનું જ ગ્રહણ કરાય છે. તે આ

• ભાષ્યમ્ •

યથાસંખ્યમ્। તદ્વથા— જંબૂદ્વીપો દ્વીપઃ। લવણોદઃ સમુદ્રઃ। ધાતકીચણ્ડો દ્વીપઃ કાલોદઃ સમુદ્રઃ। પુષ્કરવરો દ્વીપઃ પુષ્કરોદઃ સમુદ્રઃ। વરુણવરો દ્વીપો વરુણોદઃ સમુદ્રઃ।

• ગન્ધહસ્તી •

વર્ષકોટ્યોદ્ધારકાલસૂક્ષ્મપલ્યોપમપ્રપન્નનિષ્પન્નાર્ધતૃતીયસાગરોપમોદ્ધારસમયરાશિપ્રમાણતુલ્યા દ્વીપ-સમુદ્રાઃ।

શુભાન્યેવ વા નામાન્યેષામિતિ એતાવદવિગાનેનાવધાર્યતે, શુભાનિ હિ સર્વેષાં દ્વીપ-સમુદ્રાણાં નામાનિ, નાશુભાન્યપીતિ, અસ્મિન્ પક્ષે સંખ્યોત્ત્રેયા। દ્વીપાદનન્તરઃ સમુદ્રઃ સમુદ્રાદનન્તરો દ્વીપઃ इत्यनेनૈતત્ કથયતિ— નાસંખ્યેયસકલદ્વીપપરિસમાપ્તૌ જાતાયાં પશ્ચાલ્લવણાદયઃ સમુદ્રાઃ, કિન્તુ પ્રાક્ તાવદ્ દ્વીપઃ પશ્ચાત્ સમુદ્રોડનન્તરઃ પુનર્દ્વીપઃ પુનઃ સમુદ્ર इत्यેવમાસ્વયમ્ભૂરમણસમુદ્રાદિતિ॥

एतदेव विवृणोति यथासंख्यमित्यादिना भाष्येण—

• ભાષ્યાર્થ •

યથાસંખ્ય (= ક્રમશઃ તે દ્વીપ સમુદ્રોનો ક્રમ) તે આ મુજબ છે - (૧) જંબૂ દ્વીપ (નામે) દ્વીપ ૧. લવણોદ સમુદ્ર (૨) ધાતકીખંડ દ્વીપ ૨. કાલોદ સમુદ્ર (૩) પુષ્કરવર દ્વીપ ૩. પુષ્કરોદ

• હેમચિત્રા •

પ્રમાણે - ^૧અસંખ્ય ટુકડા કરેલા એવા વાળના અગ્રભાગ (= મસ્તકના અતિ ઝીણા વાળો) વડે ભરેલા, ૧ યોજન ઉંડા લાંબા અને પહોળા ખાડાને ખાલી કરવા વડે, અસંખ્ય કોડ વર્ષ સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધારપલ્યોપમના ગણિતથી બનેલ અઢી ઉદ્ધાર સાગરોપમ (= ૨૫ કોડાકોડી ઉદ્ધાર પલ્યોપમ)ના સમયની રાશિના પ્રમાણ જેટલા દ્વીપ અને સમુદ્રો છે.

- અથવા શુભાન્યેવ... આ ભાષ્ય કથિત અવધારણ (= એવકાર)માં કોઈ વિવાદ નથી. કેમકે બધાય દ્વીપસમુદ્રોના નામો શુભ છે, અશુભનામો નથી, આ (શુભનામના) પક્ષમાં સંખ્યા જાણવી.^૨ અર્થાત્ દ્વીપ-સમુદ્રોના શુભનામો સંખ્યાતા જ છે. દ્વીપ પછી સમુદ્ર, સમુદ્ર પછી દ્વીપ હોય છે, એવું કહેવા દ્વારા એ કહેવું છે કે - અસંખ્યેય સમગ્ર દ્વીપો પૂરા થયે છતે પછી લવણાદિ સમુદ્રો આવે છે એવું નથી પણ પ્રથમ શરૂઆતમાં દ્વીપ પછી સમુદ્ર ત્યાર પછી ફરી દ્વીપ ફરી સમુદ્ર આ રીતે (અંતિમ) સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધી જાણવું. આ જ હકીકતનું 'યથાસંખ્ય' ઈત્યાદિ ભાષ્યથી વિવરણ કરે છે.

✦ જુઓ પરિશિષ્ટ-૬ ટી.૨૮,૨૯ ૧. કલ્પનાથી ૭ દિવસના યુગલિક બાળકના વાલાગ્રના કેવલીની દૃષ્ટિએ અસંખ્ય ટુકડા કરી અને તેનાથી એક યોજન પ્રમાણ લાંબા, પહોળા અને ઉંડા કૂવાને ભરવો, તે એટલો ઠસોઠસ ભરવો કે ચક્રવર્તિનું આખું સૈન્ય તેના પરથી પસાર થઈ જાય તો પણ જરાય ખાડો ન પડે. એક વાળ પણ અંદર ન જાય એવી રીતે ઠસોઠસ ભરાયેલા કુવામાંથી એક એક વાળના ટુકડાને સમયે સમયે (કલ્પનાથી) કાઢતા જેટલા સમયો વડે તે કૂવો ખાલી થાય, તેટલો કાળ એક પલ્યોપમમાં હોય છે. દસ કોટાકોટી (૧ કોડ X ૧ કોડ = ૧ કોટાકોટી, એવા ૧૦ કોટાકોટી) પલ્યોપમ બરાબર એક ઉદ્ધાર સાગરોપમ થાય. આવા અઢીઉદ્ધાર સાગરોપમમાં જેટલા સમયો હોય છે તેટલા દ્વીપ સમુદ્રો જાણવા. ૨. આ દ્વીપ સમુદ્રો અસંખ્ય હોવાથી નિયત = સંખ્યાતા શુભનામો વડે કહેવા કઈ રીતે શક્ય બને ? અર્થાત્ નહીં બની શકે. જવાબ :- તે નામો સંખ્યાતા હોવા છતાં ય તેઓથી અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો કહેવા શક્ય છે કેમકે એક જ નામના બે-બે અને ત્રણ-ત્રણ દ્વીપ સમુદ્રો છે. એટલું જ નહીં પણ, એક જ નામના અસંખ્ય દ્વીપો અને અસંખ્ય સમુદ્રો પણ છે. દા.ત. જંબૂ નામના અસંખ્ય દ્વીપો છે. (ક્ષે.લો.પ્ર.સર્ગ-૧૫ ગાથા ૧૪-૨૩)

• ભાષ્યમ્ •

ક્ષીરવરો દ્વીપઃ^૧ ક્ષીરોદઃ સમુદ્રઃ । ઘૃતવરો દ્વીપો ઘૃતોદઃ સમુદ્રઃ । ઇક્ષુવરો દ્વીપ ઇક્ષુવરોદઃ સમુદ્રઃ । નન્દીશ્વરો દ્વીપઃ નન્દીશ્વરોદઃ સમુદ્રઃ । અરુણવરો દ્વીપોઽરુણવરોદઃ સમુદ્રઃ ।
 ઇત્યેવમસદ્ઽખ્યેયા દ્વીપસમુદ્રાઃ સ્વયંભૂરમણપર્યન્તા વેદિતવ્યા ઇતિ ॥૩/૭॥

• ગન્ધહસ્તી •

લવણોદ ઇતિ, “સંજ્ઞાયામુત્તરપદસ્ય” (પરિભાષેન્દુશેઘર) ઇતિ વચનાદુદભાવઃ, શેષં સુજ્ઞાનમ્ ।
 પર્યન્તે ઉપસંહરતિ, ન ખલુ શક્યન્તે નામગ્રહમાખ્યાતુમસદ્ઽખ્યેયત્વાદત્ત એવંપ્રકારા દ્વીપાઃ સમુદ્રાશ્ચ-
 સદ્ઽખ્યેયાઃ સ્વયંભૂરમણસમુદ્રપર્યન્તા વેદિતવ્યાઃ । સર્વં ચૈતજ્ઞમ્બૂદ્વીપાદિસમુદ્ર-દ્વીપવલયજાલમસ્યામેવ
 રત્નપ્રભાપૃથિવ્યામવસ્થિતમવસેયમ્, એતાવાંશ્ચ તિર્યગ્લોકો ન તતઃ પરમ્, અધોલોકાદિવિભાગતશ્ચેહ
 લોકોઽપદિશ્યતે સાકલ્યેન સર્વજ્ઞજ્ઞાનવિષયત્વાત્ ।

સર્વં હિ જ્ઞેયં જ્ઞાતવ્યં સર્વજ્ઞેનોપદેષ્ટવ્યં ચ ચરિત્રોપયોગિ શ્રદ્ધાનલક્ષણસમ્યગ્દર્શનવિષયતયા ચ નિર-

• ભાષ્યાર્થ •

સમુદ્ર (૪) વરુણવરદ્વીપ ૪. વરુણોદ સમુદ્ર (૫) ક્ષીરવરદ્વીપ ૫. ક્ષીરોદ સમુદ્ર (૬) ઘૃતવરદ્વીપ
 ૬. ઘૃતોદ સમુદ્ર (૭) ઇક્ષુવર દ્વીપ ૭. ઇક્ષુવરોદ સમુદ્ર. (૮) નંદીશ્વરદ્વીપ ૮. નંદીશ્વરોદ સમુદ્ર.
 (૯) અરુણવરદ્વીપ ૯. અરુણવરોદ સમુદ્ર. આ પ્રમાણે અસંખ્ય દ્વીપો અને સમુદ્રો સ્વયંભૂરમણ
 સમુદ્ર સુધી જાણવા.^૩ ॥૩/૭॥

• હેમગિરા •

❖ લવણોદ = લવણોદક ❖

‘લવણોદ’ અહીં ‘સંજ્ઞાયામુત્તરપદસ્ય’ અર્થાત્ સંજ્ઞામાં ઉત્તરપદમાં રહેલ ‘ઉદક’ શબ્દનો ‘ઉદ’ આદેશ
 થાય છે. આ વચનથી ‘લવણોદ’ શબ્દમાં ઉત્તરપદમાં રહેલ ઉદક શબ્દનો ઉદ આદેશ થઈને લવણોદ
 શબ્દ બન્યો છે. - (લઘુવૃત્તિમાં ‘નામ્યુત્તરપદસ્ય ચ’ ૩/૨/૧૦૭ આ સંબંધી સૂત્ર છે.) શેષ ભાષ્ય
 સુગમ છે. (તે દ્વીપ સમુદ્રો) અસંખ્ય હોવાથી ખરેખર તે બધાને નામપૂર્વક કહેવાં તો શક્ય નથી. આથી
 “આવા પ્રકારના અસંખ્ય દ્વીપો અને સમુદ્રો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધી જાણવા” એમ ભાષ્યમાં અંતે ઉપસંહાર
 કરે છે. જંબૂદ્વીપની આદિવાળા સમુદ્રો અને દ્વીપોના વલયનો આ સઘળો સમૂહ આ જ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં
 રહેલો જાણવો. વળી આટલો જ તિર્યગ્લોક છે, તેની પછી નથી. આ રીતે અધોલોકાદિના વિભાગ
 થકી અહીં લોક કહેવાયો છે. (આ વાત આપણા જેવા છદ્મસ્થ માટે છે)

❖ સર્વજ્ઞ પ્રાણીત સર્વ પદાર્થ ભોક્ષમાર્ગના અંગ ❖

સર્વજ્ઞપ્રભુને તો (સાકલ્યેન) સમગ્ર લોકનું જ્ઞાન એક સાથે જ થાય છે અને કેવળ જ્ઞાનથી આ

૧. ક્ષીરવરોદઃ રા. પા. । * જુઓ પરિશિષ્ટ-૬ ટી.૩૦,૩૧,૩૨ ૨. ગ્રાહં મુ (સં) । ૩. લવણોદ = લવણોદક =
 લવણજલ = લવણ જેવું ખાડું છે પાણી જેવું તે લવણોદ. આમ યથાયોગ્ય દરેક સમુદ્રમાં અર્થ ઘટના કરી લેવી. લવણ
 સમુદ્રનું પાણી ખાડું, કાલોદધિનું અને પુષ્કરવરનું સ્વાભાવિક પાણીના સ્વાદ જેવું, વારુણીવરનું મદિરા જેવું, ક્ષીરવરનું દૂધ
 જેવું, ઘૃતવરનું ઘી જેવું, સ્વયંભૂરમણનું સ્વાભાવિક જળ જેવું, શેષ સમુદ્રોનું શેરડીના સ્વાદ જેવું પાણી હોય છે.

• સૂત્રમ્ •

દ્વિર્દ્વિર્વિષ્કમ્ભાઃ પૂર્વપૂર્વપરિક્ષેપિણો વલયાકૃતયઃ ॥૩/૮॥

• ભાષ્યમ્ •

સર્વે ચૈતે દ્વીપસમુદ્રા યથાક્રમમાદિતો દ્વિર્દ્વિર્વિષ્કમ્ભાઃ પૂર્વપૂર્વપરિક્ષેપિણો વલયાકૃતયઃ

• ગન્ધહસ્તી •

વશેષં મુક્તિમાર્ગાન્જિતયા, તથાતિશયજ્ઞાનવિભૂતિલાઙ્છિતત્વાચ્ચ સર્વાતીન્દ્રિયાણાં પદાર્થાનાં સુપ્રત્યયિત-
પુરુષપ્રત્યક્ષેક્ષિતજનપદવ્યવહારપ્રતિપત્તિવત્ સર્વં સુશ્રદ્ધાનમિત્યવેત્ય મુક્તસંશયં પ્રતિપત્તવ્યમ્, જ્યોતિષ-
નિમિત્ત-ગણિતશાસ્ત્રાણાં સર્વજ્ઞલાઙ્છનત્વાદ્ ધ્યાનપ્રક્રિયાયાં ચ લોકસન્નિવેશવિશેષજીવોત્પાદાદિ-
ચિન્તનમુપદિષ્ટમતો યદભિદધતે બાલિશાઃ કુતર્કપટપ્રસારણપટવો બટવઃ, ક્લેશાદિપ્રાણોપાયોપદેશબહિર્ભૂતો
દ્વીપ-સમુદ્રાદિસન્નિવેશોપદેશો મુમુક્ષોરેનુપદેશોઽયુજ્યમાનત્વાત્, તદપાસ્તમવસાતવ્યમિતિ ॥૩/૭॥

એતે ચાનન્તરસૂત્રનિર્દિષ્ટા દ્વીપાઃ સમુદ્રાશ્ચ સર્વેઽપિ—

• સૂત્રાર્થ •

બમણા બમણા વિસ્તારવાળા, પૂર્વ પૂર્વને વીંટળાઈને રહેલા, ગોળ બંગડીના આકારે દ્વીપો
અને સમુદ્રો છે. ॥૩/૮॥

• ભાષ્યાર્થ •

આ બધા દ્વીપ સમુદ્રો ક્રમસર પ્રારંભથી માંડીને બમણી બમણી પહોળાઈવાળા તેમજ પૂર્વ-

• હેમગિરા •

બધા જ જ્ઞેય પદાર્થો સર્વજ્ઞોએ ઉપદેશેલા છે. કેમકે બધા જ્ઞેય પદાર્થો શ્રદ્ધા સ્વરૂપ સમ્યગ્દર્શનના વિષય
હોઈ મોક્ષમાર્ગના અંગ સ્વરૂપ બનવાના કારણે ચારિત્રમાં ઉપયોગી છે.

તેમજ જેમ અત્યંત વિશ્વાસુ (પ્રતિષ્ઠા પાત્ર) પુરૂષે પ્રત્યક્ષ (= સાક્ષાત્) જોએલ દેશના વ્યવહારો
સ્વીકાર કરાય છે તેમ અતિશય જ્ઞાનના (જ્ઞાનાતિશયના) વૈભવથી યુક્ત = મુદ્રિત હોવાના કારણે તે
(સર્વજ્ઞ કથિત) બધા અતીન્દ્રિય પદાર્થોની બધી વાત ચોક્કસ સ્વીકાર્ય બને છે એમ જાણીને સંશય
વિના બધુ જ સ્વીકારવું જોઈએ. કેમકે જ્યોતિષશાસ્ત્રો, નિમિત્ત શાસ્ત્રો, ગણિતશાસ્ત્રો સર્વજ્ઞથી મુદ્રિત
= કથિત છે. વળી ધ્યાન પ્રક્રિયામાં વિશિષ્ટ પ્રકારે લોક રચનાનું અને જીવોના ઉત્પાદ, વ્યય વગેરે
ધર્મોનું ચિંતન કરવાનું ઉપદેશાયું છે. (અને તે ચિંતવવા જ લોક સંસ્થાનનું સ્વરૂપ દર્શાવાયું છે.) એથી
એવું જે કહે છે કે ‘આ દ્વીપ-સમુદ્રાદિના સંસ્થાનનો ઉપદેશ કલેશ, અવિદ્યાદિના નાશનો ઉપાયભૂત
ઉપદેશ નથી પણ તેનાથી બહિર્ભૂત છે કેમ કે મુમુક્ષુ માટે તે અનુપયોગી છે’ તે આ કુતર્ક રૂપી વચ્ચને
= ચાદરને પસારવામાં કુશલ તે બાલિશો = મૂર્ખ એવા બ્રાહ્મણોની વાત (પણ ઉપરોક્ત તર્કથી) ખંડિત
થયેલી જાણવી. ॥૩/૭॥

૩/૮ સૂત્રની અવતરણિકા : આ અનંતર ૩/૭ સૂત્રમાં દેખાડેલા દ્વીપ અને સમુદ્રો બધા ય (કઈ
રીતે રહેલા છે તે દેખાડતા ૩/૮ સૂત્રને કહે છે)

પ્રત્યેતવ્યાઃ। તદ્યથા—

યોજનશતસહસ્રં વિષ્કમ્ભો જમ્બૂદ્વીપસ્ય વક્ષ્યતે (સૂ.૧)। તદ્દ્વિગુણો લવણજલ-સમુદ્રસ્ય, લવણજલસમુદ્રવિષ્કમ્ભાદ્ દ્વિગુણો ધાતકીચ્છન્દ્રીપસ્ય, इत्येवमास्वयम्भूरमण-સમુદ્રાદિતિ॥ પૂર્વપૂર્વપરિક્ષેપિણઃ। સર્વે પૂર્વપૂર્વપરિક્ષેપિણઃ પ્રત્યેતવ્યાઃ। જમ્બૂદ્વીપો

[દ્વિર્દ્વિવિષ્કમ્ભેત્યાદિ (૩/૮) સૂત્રમ્]

સર્વે ચૈત્ત્વરિયાદિ ભાષ્યમ્। જમ્બૂદ્વીપાદયો દ્વીપાઃ *સ્વયમ્ભૂરમણદ્વીપપર્યન્તા લવણાદયઃ સમુદ્રાઃ* સ્વયમ્ભૂરમણસમુદ્રપર્યન્તા યેન ક્રમેણ વ્યવસ્થિતા નિર્દિષ્ટા વા તેન ક્રમેણ, આદિતઃ પ્રભૃતિ લવણસમુદ્રપ્રભૃતિ, દ્વિગુણદ્વિગુણવિષ્કમ્ભા ભવન્તિ। વિષ્કમ્ભો વ્યાસો = વિસ્તારસ્તત્ક્રમાનુસારિતયૈવ પૂર્વપૂર્વપરિક્ષેપિણો વલયાકૃતયશ્ચ પ્રત્યેતવ્યાઃ॥

નનુ ચાનિર્જાતમેવેદં દ્વિર્દ્વિવિષ્કમ્ભા ઇતિ, સતિ ^૧મૌલવિષ્કમ્ભે નિર્જાતસ્વરૂપે યુજ્યત એતચ્છેષાણાં દ્વિગુણ, ^૨ઇત્યત્ર તુ સ એવ ન નિરૂપિત ઇત્યત્રાશઙ્કમાન આહ—

પૂર્વ (ના દ્વીપ-સમુદ્ર) ને વીંટળાઈને રહેલા ગોળ બંગાડીની આકૃતિવાળા જાણવા.. તે આ પ્રમાણે :- જંબૂદ્વીપનો વિસ્તાર એક લાખ યોજનનો (૩/૮ સૂત્રમાં) કહેવાશે. તેના કરતાં બમણો લવણ સમુદ્રનો વિસ્તાર છે. લવણ સમુદ્રના વિસ્તાર કરતા બમણો વિસ્તાર ધાતકીબંડદ્વીપનો છે. આ પ્રમાણે છેક સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધી (બમણો, બમણો વિસ્તાર) છે એમ જાણવું. આ બધા પૂર્વ પૂર્વને વીંટળાયેલા છે અર્થાત્ સર્વે દ્વીપ અને સમુદ્રો પૂર્વ પૂર્વના સમુદ્ર અને દ્વીપને વીંટળાયેલા જાણવા. જેમકે - જંબૂદ્વીપ લવણસમુદ્રથી વીંટળાયેલો છે. લવણ સમુદ્ર ધાતકીબંડદ્વીપથી વીંટળાયેલો

❖ દ્વીપ-સમુદ્રોના સંસ્થાન ❖

સર્વે ચૈત્ત્વરિયા.... જંબૂદ્વીપાદિથી સ્વયંભૂરમણદ્વીપ સુધીના દ્વીપો તેમજ લવણાદિ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધીના સમુદ્રો જે ક્રમથી રહેલા છે અથવા જે ક્રમથી આગમમાં નિર્દિષ્ટ છે તે ક્રમ મુજબ પ્રથમથી માંડીને અર્થાત્ લવણ સમુદ્રથી માંડીને બમણા-બમણા વિસ્તારવાળા હોય છે. વિષ્કંભ એટલે વ્યાસ = વિસ્તાર (=પહોળાઈ). તે દ્વીપાદિ ક્રમ મુજબ જ પૂર્વ પૂર્વ(ના દ્વીપ-સમુદ્રો) વીંટળાયેલા અને વલયના આકારવાળા રહેલા જાણવા.

પ્રશ્ન : આ બમણો-બમણો વિસ્તાર હજુ અમને જણાયો જ નથી. કેમકે મૂળ (= પ્રથમ જંબૂદ્વીપ)ના વિસ્તારનું સ્વરૂપ જણાય તો શેષ (દ્વીપ-સમુદ્રો) નો બમણો વિસ્તાર જાણવો શક્ય બની શકે. પરંતુ અહીં તો તે મૂળ વિસ્તાર જ કહેવાયો નથી. (આવી શંકા વિશે (સમાધાન આપતા) ભાષ્યકારશ્રી કહે છે) -

.... એતચ્ચિહિતપાઠો મુ. પુસ્તકે ન દૃષ્ટ। ૧. મૌલિ૦ રા. પા.। ૨. ઇત્યત્રા૦ સં.પા.।

• ભાષ્યમ્ •

લવણસમુદ્રેણ પરિક્ષિતઃ । લવણજલસમુદ્રો ધાતકીચ્છન્દ્રીપેન પરિક્ષિતઃ । ધાતકીચ્છન્દ્રી-
 દ્વીપઃ કાલોદસમુદ્રેણ પરિક્ષિતઃ । કાલોદસમુદ્રઃ પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધેન પરિક્ષિતઃ । પુષ્કરવર-
 દ્વીપાર્ધં માનુષોત્તરેણ પર્વતેન પરિક્ષિતમ્ । પુષ્કરવરદ્વીપઃ પુષ્કરવરોદેન સમુદ્રેણ પરિક્ષિતઃ ।
 એવમાસ્વયમ્ભૂરમણાત્ સમુદ્રાદિતિ ॥ વલયાકૃતયઃ । સર્વે ચ તે વલયાકૃતયઃ સહ
 માનુષોત્તરેણેતિ ॥૩/૮॥

• ગન્ધહસ્તી •

યોજનશતસહસ્રં જમ્બૂદ્વીપવિષ્કમ્ભો વક્ષ્યતે અનન્તરાગામિનિ સૂત્રે । શેષેષુ લવણજલાદિષુ
 દ્વિગુણદ્વિગુણ ઇતિ પૂર્વ પૂર્વ ઉત્તરેણોત્તરેણ પરિક્ષિતો = વેષ્ટિતસ્તચ્છીલેનેતિ, એતચ્છાનિષ્ટવિનિવેશવ્યાવૃત્ત્યર્થં
 વચનમ્, તિર્યગેવં વ્યવસ્થિતા ઇત્યર્થઃ । વલયસ્યેવાકૃતિઃ = સંસ્થાનં યેષાં લવણજલાદીનાં તે વલયા-
 કૃતયઃ, ચતુરસ્રાદિનિવૃત્ત્યર્થં ચેદમવગન્તવ્યમ્, શેષં સુજ્ઞાનમેવ ભાષ્યમિત્યતો ન વિવ્રિયત ઇતિ
 ॥૩/૮॥

• ભાષ્યાર્થ •

છે. ધાતકીખંડદ્વીપ કાલોદસમુદ્રથી વીંટળાયેલો છે. કાલોદસમુદ્ર અર્ધપુષ્કરવરદ્વીપ વડે વીંટળાયેલો
 છે. અર્ધપુષ્કરવરદ્વીપ માનુષોત્તર પર્વત વડે વીંટળાયેલો છે. પુષ્કરવરદ્વીપ પુષ્કરવરોદ સમુદ્ર વડે
 વીંટળાયેલો છે. આ પ્રમાણે સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર સુધી જાણવું. “વલયની આકૃતિવાળા” અર્થાત્
 માનુષોત્તર પર્વત સહિત તે બધા (દ્વીપ અને સમુદ્રો) વલયની આકૃતિવાળા (= ગોળ બંગડીના
 આકારવાળા) છે એમ જાણવું. ॥૩/૮॥

• હેમગિરા •

❖ જંબૂદ્વીપના માપથી બધાના માપોનું જ્ઞાન ❖

ઉત્તર : આગામી ૩/૯ સૂત્રમાં એક લાખ યોજનનો જંબૂદ્વીપનો વિષ્કંભ કહેવાના છે. શેષ લવણજળ
 આદિ સમુદ્રો અને દ્વીપોમાં (તેજ પ્રમાણે ક્રમશઃ) બમાણો-બમાણો વિષ્કંભ છે. એથી પૂર્વ-પૂર્વના દ્વીપો
 અને સમુદ્રો ઉત્તર ઉત્તરના તેવા સ્વભાવવાળા સમુદ્ર અને દ્વીપોથી વીંટળાયેલા છે, અર્થાત્ પરિવરેલા છે.
 પૂર્વ-પૂર્વ પરિક્ષેપિણઃ (= પૂર્વ-પૂર્વને વીંટળાયેલા) એવું દ્વીપ-સમુદ્રોનું વિશેષણ અનિષ્ટ (અવિવક્ષિત, આગમમાં
 અનિર્દિષ્ટ એવા ઉપર ઉપર માળીયા આદિ જેવા) આકારોની બાદબાકી માટે છે. અર્થાત્ (આ બધા દ્વીપ
 સમુદ્રો ઉપરાઉપર કે નીચે નીચે નથી રહ્યા પણ) આ પ્રમાણે તિચ્છા (= પૂર્વ, પૂર્વને વીંટળાયેલા) રહેલા
 છે એમ તાત્પર્ય છે.

વલય જેવી આકૃતિ = સંસ્થાન છે જે લવણ આદિ સમુદ્રદ્વીપોનો તે વલયની આકૃતિવાળા કહેવાય.
 દ્વીપ-સમુદ્રોનું આ વિશેષણ ચોરસ આદિ આકૃતિઓની નિવૃત્તિ માટે જાણવું. શેષ ભાષ્ય સુગમ જ છે
 એથી (અહીં) વિવરણ કરાતું નથી. ॥૩/૮॥

• સૂત્રમ્ •

તન્મધ્યે મેરુનાભિર્વૃત્તો યોજનશતસહસ્રવિષ્કમ્બો જમ્બૂદ્વીપઃ ॥૩/૯॥

• ભાષ્યમ્ •

તેષાં દ્વીપ-સમુદ્રાણાં મધ્યે તન્મધ્યે। મેરુનાભિઃ, મેરુરસ્ય નાભ્યામિતિ મેરુર્વાડસ્ય

• ગન્ધહસ્તી •

વલયાકૃતયો દ્વીપા इत्यनन्तरसूत्रेऽभिहितम्, अतो जम्बूद्वीपस्यापि द्वीपत्वाद् वलयाकृति-
प्रसक्तिस्तदपवादायेदमुच्यते—

[તન્મધ્યે મેરુનાભિરિત્યાદિ (૩/૯) સૂત્રમ્]

જમ્બૂતરુપ્રધાનત્વાજ્જમ્બૂદ્વીપઃ। તેષામિત્યાદિ ભાષ્યમ્। અનેન વિશિષ્ટસમાસપ્રતિપત્તિં દર્શયતિ। તેષામસંખ્યેયાનામુક્તલક્ષણાનાં દ્વીપ-સમુદ્રાણાં મધ્યે તન્મધ્યે इति, मध्यमत्र नैश्वयिकं, न व्यावहारिकमिति। अन्येऽपि जम्बूद्वीपाः सन्तीत्यतो विशेषणमाह— मेरुनाभिरिति। नाभिरिव नाभिः,

• સૂત્રાર્થ •

તેઓની મધ્યમાં, મેરુપર્વત છે નાભિ જેની એવો ગોળ, એક લાખ યોજનની પહોળાઈવાળો જંબૂદ્વીપ છે. ॥૩/૯॥

• ભાષ્યાર્થ •

‘તન્મધ્યે’ એટલે તે દ્વીપ સમુદ્રોની મધ્યમાં, ‘મેરુનાભિ’ અર્થાત્ મેરુ પર્વત આ દ્વીપની

• હેમગિરા •

❖ જંબૂદ્વીપનું સ્વરૂપ ❖

૩/૯ સૂત્રની અવતરણિકા : વલયાકૃતિવાળા દ્વીપો છે તેમ અનંતર = પૂર્વના ૩/૮ સૂત્રમાં કહ્યું છે, એથી જંબૂદ્વીપ પણ દ્વીપ હોવાથી વલયના જેવી આકૃતિવાળો માનવાની આપત્તિ આવશે. તેથી “બધા દ્વીપ સમુદ્રો વલયની આકૃતિવાળા છે” એ નિયમના (= ઉત્સર્ગ વાક્યના) અપવાદને દેખાડવા માટે આ ૩/૯ સૂત્ર કહેવાય છે.

(આ દ્વીપમાં) જંબૂવૃક્ષ પ્રધાન હોવાથી (આને) જંબૂદ્વીપ કહેવાય છે.

તેષાં.... ઈત્યાદિ ભાષ્ય દ્વારા સૂત્રગત વિશિષ્ટ સામાસિક એવા ‘તન્મધ્યે’ પદના વિગ્રહને દેખાડે છે - તન્મધ્યે એટલે તે કહેવાયેલા સ્વરૂપવાળા અસંખ્ય દ્વીપ અને સમુદ્રોની મધ્યમાં, અહીં ‘મધ્ય’ નૈશ્વયિક^૧ (એકદમ વચ્ચોવચ્ચ અર્થવાળો) છે, પરંતુ વ્યાવહારિક નહીં. બીજા પણ જંબૂદ્વીપો છે, આથી (તેઓની બાદબાકી કરવા) ‘મેરુની નાભિવાળો’ એવા વિશેષણને કહે છે. નાભિની જેમ નાભિ અર્થાત્ જેમ જીવોના

૧. ‘નૈશ્વયિક’નો આવો અર્થ સંભવે છે - જંબૂદ્વીપ લવણાદિની એકદમ વચ્ચે છે : તે આ રીતે સમજી શકાય કે લવણ સમુદ્રના પૂર્વથી પશ્ચિમ છેડાનો માપ પાંચ લાખ યોજન થાય છે. તેમાં બે લાખ એક બાજુ અને બીજા બે લાખ બીજી બાજુ, વચ્ચોવચ્ચ એક લાખના વ્યાપમાં જંબૂદ્વીપ રહ્યો છે. વ્યવહારમાં એકદમ વચ્ચોવચ્ચ ન હોય તેના માટે પણ મધ્યમાં રહેલું કહેવાતું હોય છે જેમકે ‘ગામની મધ્યમાં દહેરાસર છે.’ આવું જ્યાં કહેવાતું હોય ત્યાં ઘણી વખત ગામમાં એકદમ વચ્ચોવચ્ચ જ દહેરાસર નથી હોતું. જરાક સાઈડમાં કે ગામના પ્રારંભમાં કે પછવાડે પણ હોય છે. છતાં વ્યવહારમાં તો ગામની મધ્યમાં (અંદર) દહેરાસર છે એમ જ કહેવાતું હોય છે. તે વ્યવહારિક સત્ય કહેવાય.

• ભાષ્યમ્ •

નાભિરિતિ મેરુનાભિઃ । મેરુરસ્ય મધ્ય इत्यर्थः । सर्वद्वीप-समुद्राभ्यन्तरो वृत्तः कुलालचक्रा-
 कृतिर्योजनशतसहस्रविष्कम्भो जम्बूद्वीपः,

• ગન્ધહસ્તી •

યથા શરીરમધ્યે નાભિરવયવોઽન્નિનાં ભવત્યેવમસૌ મેરુર્જમ્બૂદ્વીપસ્ય મધ્યે વ્યવસ્થિત ઇતિ । *મેરુરસ્ય નાભ્યામિતિ* મેરુનાભિરુચ્યતે । કળ્થેકાલવદ્ ગમકત્વાત્ સમાસઃ । વ્યધિકરણબહુવ્રીહિભીત્યા વાક્યાન્તરેણાહ— મેરુર્વાઽસ્ય નાભિરિતિ મેરુનાભિઃ, નાભિશબ્દો મધ્યવચન ઇતિ દર્શયતિ, મેરુરસ્ય મધ્ય इत्यर्थः । વૃત્ત इत्यनेन પ્રતરવૃત્તાખ્યાનં કરોતિ, તત્પ્રદર્શનાર્થં ચ કુલાલચક્રાકૃતિરિત્યાહ ।

• ભાષ્યાર્થ •

નાભિમાં છે અથવા મેરુ પર્વત આની નાભિ છે. સારાંશ એ કે મેરુપર્વત આ જંબૂદ્વીપની મધ્યમાં છે. સઘળાં ય દ્વીપ-સમુદ્રોની અંદર વચ્ચોવચ્ચ રહેલો, કુંભારના ચાકડાની આકૃતિવાળો ગોળ, એક લાખ યોજનના વિસ્તારવાળો જંબૂદ્વીપ છે. ‘વૃત્ત’ પદનું ગ્રહણ નિયમ માટે છે. (જંબૂદ્વીપ ગોળાકારે જ છે, ચોરસાદિ આકારે નહીં એમ નિયમ કરાયો.)

• હેમગિરા •

શરીરના મધ્યમાં નાભિ આવેલી હોય છે એમ આ જંબૂદ્વીપની મધ્યમાં મેરુપર્વત રહેલો છે.

❖ સમાનાધિકરણ બહુવ્રીહિની અગ્નિમતા ❖

“મેરુ જંબૂદ્વીપની નાભિમાં છે” એથી (જંબૂદ્વીપ) મેરુની નાભિવાળો કહેવાય છે. કેમકે આ (મેરુનાભિઃ) સમાસ કળ્થેકાલ (= કંઠમાં છે કાલ = મૃત્યુ જેને તે) ની જેમ બોધ કરાવે છે. (આ વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ સમાસ છે.) સમાનાધિકરણ બહુવ્રીહિથી કામ થઈ જતુ હોય તો વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ સમાસ કરવો ઉચિત નથી. આથી વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ સમાસ કરતા ઔચિત્યનો ભંગ થવાના ભયે વાક્યાંતરથી = સમાનાધિકરણ બહુવ્રીહિ સમાસના વિગ્રહથી (સમાસ ખોલતા) કહે છે → અથવા “મેરુ આની (જંબૂદ્વીપની) નાભિ છે = મેરુનાભિઃ અહીં ‘નાભિ’ શબ્દ એ ‘મધ્ય’ના અર્થને જણાવે છે અર્થાત્ મેરુ આ જંબૂદ્વીપની મધ્યમાં છે એમ તાત્પર્યાર્થ જાણવો. ‘વૃત્ત = ગોળ’ આ વિશેષણદ્વારા પ્રતરવૃત્ત (= થાળી જેવો ચપટા ગોળાકાર) ને કહે છે અને તે બતાવવા માટે કુંભારના ચક્ર જેવી આકૃતિવાળો જંબૂદ્વીપ છે એમ ભાષ્યમાં કહ્યું છે. આશય એ છે કે લવણાદિ વલય જેવા વૃત્તાકારે છે જ્યારે આ જંબૂદ્વીપ કુલાલના ચાકડાની જેમ પ્રતરવૃત્ત = થાળીના જેવો ગોળાકારે છે એવો નિયમ સૂ.૩/૮માં ♦પ્રતિપાદન કર્યો છે.

✦ જુઓ પરિશિષ્ટ-૬ ટી.૩૩ *....* एतच्चिह्नित पाठो मु. पुस्तके न दृष्टः (भां.रा.) । ♦ કોઈ એમ કહે કે પૃથ્વી ગોળ છે તેમજ ફર્યા કરે છે તથા નક્ષત્રો, સૂર્ય સ્થિર છે તો એ વાત બરોબર નથી. આગમોમાં પૃથ્વીનો આકાર દડા જેવો ગોળ નહિ, પરંતુ થાળી જેવો ગોળ બતાવેલ છે. વળી નક્ષત્ર આદિ અદ્વીપીયમાં મેરુને પ્રદક્ષિણા આપતા ચર કહ્યા છે. અદ્વીપીયની બહાર સ્થિર નક્ષત્રો કહ્યા છે. જો પૃથ્વીનું ભ્રમણ માનીએ તો તેને ભ્રમાડનાર તત્વ કોણ છે ? તેમાં જો ‘વાયુ ભ્રમણે છે’ તેવું કહીએ તો તે અયુક્ત જ થશે. કારણ કે વાયુની ગતિ અનિયત હોય છે અને પૃથ્વીને અનિયત ભ્રમણવાળી માનતા અનેક અનર્થો આવી પડશે.

• ભાષ્યમ્ •

વૃત્તગ્રહણં નિયમાર્થમ્। લવણાદયો વલયવૃત્તા, જમ્બૂદ્વીપસ્તુ પ્રતરવૃત્ત ઇતિ યથા ગમ્યેત, વલયાકૃતિભિશ્ચતુરસ્ર-ત્ર્યસ્રયોરપિ પરિક્ષેપો વિદ્યતે તથા ચ મા ભૂદિતિ॥ મેરુરપિ કાશ્ચનસ્થાલનાભિરિવ વૃત્તો યોજનસહસ્રમધો ધરણિતલમવગાઢો નવનવત્યુચ્છિતો દશાધો

• ગન્ધહસ્તી •

લવણાદયો વલયવૃત્તાઃ। અયં પુનઃ કુલાલચક્રવત્ પ્રતરવૃત્ત ઇતિ નિયમ આપાદ્યતે। યોજનેયતાભિધાનં તચ્છેષવિષ્કમ્ભપ્રસિદ્ધચર્થમ્, ન ચ વલયાકૃતિના લવણજલધિના પરિક્ષિપ્ત ઇતિ, વૃત્તતા = પ્રતરવૃત્તતાઽવગમ્યતે યસ્માદ્ વલયાકૃતિભિશ્ચતુરસ્રત્ર્યસ્રયોરપિ પરિક્ષેપો વિદ્યતે ઇતિ પ્રેક્ષાપૂર્વકારિતયા ચ મેરુર્વિશેષણતયોપાત્તસ્તત્સ્વરૂપમપ્યાખ્યાસ્યામીત્યત આહ— મેરુરપિ કાશ્ચન-સ્થાલનાભિરિવ વૃત્તઃ, કાશ્ચનસ્થાલં = કાશ્ચનપાત્રી તન્મધ્યે નાભિસ્તદ્વદ્ વૃત્તઃ, અધસ્તાદ્ યોજનસહસ્રં

• ભાષ્યાર્થ •

લવણાદિ સમુદ્રો અને દ્વીપો વલય જેવા ગોળ છે તેમ કહ્યાથી ‘ગોળાકાર’ જણાઈ જ આવે છતાં જંબૂદ્વીપ તો પ્રતર જેવો વૃત્ત છે એવું જણાવવા માટે ‘વૃત્ત’ શબ્દ છે. વળી વલયાકૃતિવાળી વસ્તુઓ વડે ચોરસ ત્રિકોણ આકારવાળી વસ્તુઓ પણ પરિક્ષેપ = (વીંટળાવાનું) થાય છે, -તેવી રીતે (અહીં પ્રસ્તુતમાં વલયાકૃતિવાળા લવણાદિ સમુદ્ર દ્વીપોથી વીંટળાયેલ જંબૂદ્વીપ ચોરસ કે ત્રિકોણ છે એવું) જ્ઞાન ન થઈ જાય એટલા માટે પણ ‘વૃત્તઃ’ વિશેષણનું ગ્રહણ કર્યું છે. મેરુપર્વત પણ સ્વર્ણ થાળની નાભિ (મધ્યભાગ) જેવો વૃત્ત છે. ૧ હજાર યોજન નીચે પૃથ્વીતળમાં (ઊંડો =) અવગાહીને રહેલો છે. ૯૯ હજાર યોજન ઊંચો છે. વળી વિસ્તારની અપેક્ષાએ નીચે ૧૦ હજાર યોજન પહોળો = વિસ્તારવાળો છે અને ઉપર એક હજાર યોજન પહોળો છે.

• હેમગિરા •

❖ એકના જ્ઞાને સર્વજ્ઞ જ્ઞાન ❖

સૂત્રમાં યોજનની સંખ્યાનું કથન જંબૂદ્વીપ તેમજ શેષ (= દ્વીપ અને સમુદ્રો)ના વિસ્તારનો બોધ કરાવવા માટે કર્યું છે. (કેમકે જંબૂદ્વીપના વિસ્તારથી બમણો - બમણો વિસ્તાર ક્રમશઃ શેષ સમુદ્ર દ્વીપોનો છે.) જંબૂદ્વીપ વલયાકૃતિવાળા લવણસમુદ્ર વડે વીંટળાયેલો છે એટલું માત્ર કહેવાથી (જંબૂદ્વીપની) વૃત્તતા કે પ્રતરવૃત્તતા જાણી શકાતી નથી, કેમકે વલય આકૃતિવાળી વસ્તુઓથી ચોરસ અને ત્રિકોણ વસ્તુઓનો પણ પરિક્ષેપ = વીંટળાવાનું થાય છે (એ માટે પણ જંબૂદ્વીપનું વૃત્ત એવું વિશેષણ સૂત્રમાં કહ્યું છે) એમ જાણવું. વળી તેના (મેરુ પર્વતના) સ્વરૂપને પણ હું (ભાષ્યકાર) કહીશ” એમ વિચારીને ‘મેરુ’ પદ જંબૂદ્વીપના વિશેષણ તરીકે ભાષ્યકારશ્રીએ ખૂબ ચતુરાઈ પૂર્વક મૂક્યું છે. એથી (તે મેરુ સ્વરૂપને) કહે છે - મેરુ પર્વત પણ સોનાના થાળની નાભિ (= મધ્યભાગ) જેવો ગોળ છે.

❖ મેરુનું સ્વરૂપ ❖

સ્વર્ણનો થાળ અર્થાત્ સ્વર્ણની પાત્રી (ભાજન વિશેષ), તેની મધ્યમાં રહેલ નાભિ, તેના જેવો

• ભાષ્યમ્ •

વિસ્તૃતઃ સહસ્રમુપરીતિઃ । ત્રિકાણ્ડસ્ત્રિલોકપ્રવિભક્તમૂર્તિશ્ચતુર્ભિર્વનૈર્ભદ્રશાલ-નન્દન-સૌમનસ-પાણ્ડુકૈઃ પરિવૃતઃ । તત્ર શુદ્ધપૃથિવ્યુપલ-વજ્ર-શર્કરાબહુલં યોજનસહસ્રમેકં પ્રથમં કાણ્ડમ્ । દ્વિતીયં ત્રિષષ્ટિસહસ્રાણિ રજત-જાતરૂપાઙ્ક-સ્ફટિકબહુલમ્ । તૃતીયં ષટ્ત્રિંશત્ સહસ્રાણિ જામ્બૂનદબહુલમ્ । વૈડૂર્યબહુલાઽસ્ય ચૂલિકા ચત્વારિંશદ્ યોજનાન્યુચ્છ્રાયેણ મૂલે દ્વાદશ

• ગન્ધહસ્તી •

પ્રવિષ્ઠો નવનવતિસહસ્રાણિ દૃશ્યોચ્છ્રાયઃ, યદદૃશ્યં સહસ્રં ભૂમૌ તત્ સર્વત્ર વિષ્કમ્ભાયામાભ્યાં દશ સહસ્રાણિ, ઉપરિ સહસ્રં યત્ર ચૂલિકોદ્ગમઃ ।

કાણ્ડં વિશિષ્ટપ્રમાણાનુગતો વિચ્છેદઃ । ત્રિકાણ્ડસ્ત્રિલોકસ્પૃક્ ચતુર્ભિર્વનૈર્ભદ્રશાલાદિભિર્વેષ્ટિતઃ । તત્ર યદ્ ભૂમાવગાઢં પૃથિવ્યાદિવિશેષણં યોજનસહસ્રપ્રમાણં તદેકં કાણ્ડમ્, ભૂપરિતલારબ્ધં દ્વિતીયં ત્રિષષ્ટિયોજનસહસ્રાણિ રજતાદિવિશેષણં, તૃતીયં તદુપરિ ષટ્ત્રિંશત્ સહસ્રાણિ જામ્બૂનદબહુલં,

• ભાષ્યાર્થ •

તે ત્રણ કાંડવાળો, ત્રણ લોકમાં વિભાજિત થયેલી છે મૂર્તિ (= આકૃતિ) જેની એવો અને ભદ્રશાલ, નંદન, સૌમનસ અને પાંડુક આ ચાર વનોથી પરિવરેલો છે. ત્યાં (= મેરુપર્વતમાં) પ્રથમ કાંડ શુદ્ધ પૃથ્વી, પાષાણ, વજ્ર, અને કાંકરાની બહુલતાવાળો, એક હજાર યોજન પ્રમાણ છે.

બીજો કાંડ રજત, શ્રેષ્ઠ રૂપુ, અંકરત્ન અને સ્ફટિકની બહુલતાવાળો, ૬૩૦૦૦ યોજન પ્રમાણ છે. ત્રીજો કાંડ જાંબૂનદ (= સહેજ રક્તવાર્ણનું સ્વર્ણ)ની બહુલતાવાળો, ૩૬ હજાર યોજન પ્રમાણ છે.

આ મેરુપર્વતની ચૂલિકા વૈડૂર્ય રત્નમય, ૪૦ યોજન ઊંચી, પહોળાઈથી મૂળમાં ૧૨ યોજન,

• હેમગિરિ •

મેરુપર્વત વૃત્ત ગોળ છે. તે નીચે જમીનમાં ૧૦૦૦ યોજન પ્રવિષ્ટ છે, ૯૯૦૦૦ યોજન દેખી શકાય એવી ઉંચાઈને ધરાવે છે. ભૂમિમાં અંદર જે ૧૦૦૦ યોજન અદૃશ્ય ભાગ છે, તે સર્વત્ર ૧૦૦૦૦ યોજન પહોળાઈ અને લંબાઈવાળો છે. ઠેઠ ઉપર જ્યાં ચૂલિકાનું ઉદ્ગમ સ્થાન છે, ત્યાં ૧ હજાર યોજન પહોળાઈ અને લંબાઈ છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ-૧૨, ચિત્ર નં.૩)

મેરુમાં રહેલા કાંડોની વાત કરે છે :- કાંડ એટલે વિશિષ્ટ પ્રમાણથી યુક્ત વિભાગ. ત્રણ કાંડવાળો, ઉર્ધ્વ આદિ ત્રણ લોકને સ્પર્શ કરનારો, ભદ્રશાલાદિ ચાર વનો વડે વીંટળાયેલો (આ મેરુ પર્વત) છે.

❖ મેરુના ત્રણ કાંડ ❖

જે ભૂમિમાં નીચે, ખૂંપીને રહેલો પૃથ્વી (= માટી, પાષાણ, વજ્ર) આદિની વિશેષતાવાળો ૧૦૦૦ યોજન પ્રમાણવાળો ભાગ છે તે પહેલો કાંડ છે. ભૂમિના ઉપરી તળીયાથી આરંભેલો બીજો કાંડ ૬૩૦૦૦ યોજન પ્રમાણવાળો, રજત (ચંદ્ર, સ્ફટિક) આદિની વિશેષતાવાળો છે. તેનાથી ઉપર ત્રીજો કાંડ ૩૬૦૦૦ યોજન પ્રમાણવાળો, જાંબૂનદ (= જરાક લાલવાર્ણના સ્વર્ણ) ની બહુલતાવાળો છે. ત્યાર બાદ તેનાથી

• ભાષ્યમ્ •

વિષ્કમ્ભેણ મધ્યેઽષ્ટાવુપરિ ચત્વારીતિ । મૂલે વલયપરિક્ષેપિ ભદ્રશાલવનમ્ । ભદ્રશાલવનાત્ પશ્ચ યોજનશતાન્યારુહ્ય તાવત્પ્રતિક્રાન્તિવિસ્તૃતં નન્દનમ્ । તતોઽર્ધત્રિષષ્ટિસહસ્રાણ્યારુહ્ય પશ્ચયોજનશતપ્રતિક્રાન્તિવિસ્તૃતમેવ સૌમનસમ્ । તતોઽપિ ષટ્ત્રિંશત્ સહસ્રાણ્યારુહ્ય

• ગન્ધહસ્તી •

તતસ્તદુપરિ વૈદૂર્યબહુલા ચૂલિકાઽસ્ય ચત્વારિંશદ્યોજનોચ્ચા, ઉદ્ગમપ્રદેશે વિષ્કમ્ભાયામાખ્યાં દ્વાદશ યોજનાનિ, મધ્યેઽષ્ટાવુપરિ ચત્વારિ ।

ભૂમૌ વ્યવસ્થિતં ભદ્રશાલવનં વલયાકૃતિ, ભદ્રશાલવનભૂમેઃ પશ્ચ યોજનશતાન્યારુહ્યોપરિ પ્રથમમેખલાયાં તાવત્પ્રતિક્રાન્તિવિસ્તૃતં તાવતી ચાસૌ પ્રતિક્રાન્તિશ્ચ તાવત્પ્રતિક્રાન્તિઃ, વિસ્તારઃ પશ્ચયોજનશતપ્રમાણ એવ, તાવત્પ્રતિક્રાન્ત્યા વિસ્તૃતમેવંપ્રકારેણ વિસ્તારેણ વિસ્તીર્ણમિત્યર્થઃ । તત્ત્વ દ્વિતીયં વનં નન્દનં નામ ।

તતોઽર્ધત્રિષષ્ટીત્યાદિ । ત્રિષષ્ટિસહસ્રસદ્ગુણપૂરણસ્ય યોજનસહસ્રસ્યાર્ધેન યુક્તા સદ્ગુણ્યાર્ધત્રિષષ્ટી-રુચ્યતે । અત્ર પશ્ચ યોજનશતાનિ દ્વિતીયકાણ્ડપ્રમાણાદાક્ષિપ્તાનિ નન્દનવનેત્યતોઽર્ધત્રિષષ્ટિસહસ્રાણ્યારુહ્યોપરિ । પશ્ચયોજનશતવિસ્તીર્ણમેવ દ્વિતીયમેખલાયાં સૌમનસં વનં તૃતીયં ભવતિ ।

• ભાષ્યાર્થ •

મધ્યભાગમાં ૮ યોજન અને ઉપર ૪ યોજનની છે. (મેરુપર્વતના) મૂળમાં વલયાકારે વીંટીને રહેલું ભદ્રશાલ વન છે. ભદ્રશાલ વનથી ૫૦૦ યોજન ઉપર જતા તેટલા જ (૫૦૦ યોજન પ્રમાણ) વિસ્તાર વાળુ વિસ્તૃત નંદનવન છે. ત્યાંથી ૬૨,૫૦૦ હજાર યોજન ઉપર ગયા પછી ૫૦૦ યોજનના વિસ્તારવાળુ વિસ્તૃત એવું સૌમનસ વન છે. ત્યાર પછી પણ ૩૬ હજાર યોજન ઉપર ગયા

• હેમગિરા •

ઉપર વૈદૂર્યરત્નની બહુલતાવાળી આ (મેરુપર્વત)ની ચૂલિકાની ઊંચાઈ ૪૦ યોજનની છે. આ ચૂલિકા ઉદ્ગમ પ્રદેશમાં પહોળાઈ અને લંબાઈ વડે ૧૨ યોજન છે. મધ્યમાં ૮ યોજન અને ઉપર ચાર યોજન છે.

ભૂમિમાં રહેલું ભદ્રશાલવન વલયની આકૃતિવાળું છે. આ ભદ્રશાલવનની ભૂમિથી ૫૦૦ યોજન ઉપર ગયા પછી પ્રથમ મેખલામાં તેટલા જ (૫૦૦) યોજન પ્રમાણ વિસ્તારવાળુ બીજુ નંદન નામનું વન છે.

‘તાવત્પ્રતિક્રાન્તિવિસ્તૃતં’ પદમાં વિશેષણ પૂર્વપદ કર્મધારય અને તૃતીયતત્પુરૂષસમાસ થયેલ છે. તેનો વિગ્રહ ટીકામાં સ્પષ્ટ જ છે. પ્રતિક્રાન્તિ એટલે વિસ્તાર, તેટલી પ્રતિક્રાન્તિ વડે વિસ્તીર્ણ. એટલે આવા ૫૦૦ યોજનના વિસ્તાર વડે વિસ્તીર્ણ એમ અર્થ કરવો.

તતોઽર્ધત્રિષષ્ટી.... ૬૨ હજાર યોજન પૂરા તથા ૬૩મા હજાર યોજનના અર્ધા અર્થાત્ ૫૦૦ યોજનથી યુક્ત સંખ્યા તે અર્ધત્રિષષ્ટી (= ૬૨,૫૦૦) કહેવાય. આમાં (નંદનવન ભૂમિતલથી ૫૦૦ યોજન ઊંચાઈએ આવેલ હોવાથી) બીજા કાંડના ૬૩ હજાર યોજનમાંથી ૫૦૦ યોજન નંદનવન (સુધી)માં પૂરા થયા. આ પ્રમાણે હોવાથી નંદનવનથી ૬૨૫૦૦ યોજન ઉપર ગયા પછી બીજી મેખલામાં ૫૦૦ યોજનના વિસ્તારવાળું

• ભાષ્યમ્ •

ચતુર્નવતિચતુઃશતપ્રતિક્રાન્તિવિસ્તૃતં પાણ્ડુકવનમિતિ। નન્દન-સૌમનસાભ્યામેકાદશૈકા-
દશસહસ્રાણ્યારુહા પ્રદેશ^૧પરિહાણિર્વિષ્કમ્ભસ્યેતિ॥૩/૧॥

• ગન્ધહસ્તી •

તતોઽપ્યુપરિ ષટ્ત્રિંશત્ સહસ્રાણ્યારુહા ચતુર્નવત્યુત્તરૈશ્ચતુર્ભિર્યોજનશતૈર્વિસ્તીર્ણ પાણ્ડુકં નામ
વનં મેરોઃ શિરસિ તુર્યમવસેયમ્। અયં ચ મેરુગિરિર્ન સર્વત્ર સમપ્રમાણપ્રવૃદ્ધઃ, કિન્તુ પ્રદેશપરિહાણ્યા
પરિહીયમાનઃ પ્રવૃદ્ધ ઇતિ। તદ્ દર્શયતિ— નન્દનસૌમનસાભ્યામિત્યાદિ। નન્દનાદૂર્ધ્વ સૌમનસાચ્ચાધઃ
કિલ મધ્ય એકાદશૈકાદશ યોજનસહસ્રાણ્યારુહા યોજનસહસ્રં પરિહીયતે વિષ્કમ્ભસ્યેતિ, ઠૂર્ધ્વ
સૌમનસાન્નન્દનવના^૧ચ્ચાધો ન સૂરિણા પરિહાણિરુક્તા। પ્રદેશપરિહાણિગ્રહણમઙ્ગુલાદિસિદ્ધ્યર્થમઙ્ગુલાદિ-
ષ્વપ્યયમેવ પરિહાણિવિધિરિતિ। એષા ચ પરિહાણિરાચાર્યોક્તા ન મનાગપિ ગણિતપ્રક્રિયયા સજ્જચ્છતે, યતઃ

• ભાષ્યાર્થ •

પછી ૪૯૪ યોજનના વિસ્તાર વડે વિસ્તૃત પાંડુકવન છે. નંદન અને સૌમનસ વનથી ૧૧ હજાર
- ૧૧ હજાર યોજન ગયા પછી વિષ્કંભના (૧ હજાર યોજન પ્રમાણ) પ્રદેશોની પરિહાણિ થાય
છે એમ સમજવું. ॥૩/૯॥

• હેમગિરિ •

જ સૌમનસ નામનું ત્રીજું વન આવે છે.

ત્યાર પછી પણ ૩૬૦૦૦ યોજન ઉપર ગયા પછી ૪૯૪ યોજન પ્રમાણ વિસ્તારવાળું પાંડુક નામનું
ચોથું વન મેરુપર્વતના મસ્તકે (મથાળે) જાણવું. આ મેરુગિરિ સર્વત્ર (ઉપર-ઉપર) સરખા પ્રમાણથી વધેલો
નથી, કિન્તુ પ્રદેશની પરિહાણિ વડે ઘટતો ઘટતો ઉપર-ઉપર વધેલો છે. નંદનસૌમનસા... ઇત્યાદિ ભાષ્ય
તે વાતને દર્શાવે છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ-૧૨, ચિત્ર નં.૩)

❖ પ્રદેશની પરિહાણિનું પ્રતિપાદન ❖

નંદનવનથી ઉપર અને સૌમનસથી નીચે એટલે આ બેની વચ્ચે ૧૧૦૦૦-૧૧૦૦૦ યોજન ગયા
બાદ મેરુના વિસ્તારમાંથી પ્રદેશોની (= ૧૦૦૦ યોજન જેટલા ભાગની) પરિહાણિ ધ્યાય છે.

આચાર્યશ્રીએ સૌમનસથી ઉપરની અને નંદનવનથી નીચેની પરિહાણિ જણાવી નથી.

પ્રદેશ-પરિહાણિનું ગ્રહણ અંગુલાદિની પરિહાણિના બોધ માટે પણ છે. અર્થાત્ અંગુલાદિને વિશે
પણ આ જ પરિહાણિની વિધિ છે એમ જાણવું. વળી આચાર્યશ્રી વડે કહેવાયેલી આ પરિહાણિ ગણિતની
પ્રક્રિયાવડે જરાક પણ બંધબેસતી નથી.

❖ જુઓ પરિશિષ્ટ-૬ ટી.૩૫ ૧. ંચ્ચાધોધો ન રા.પા. । ❖ નંદન અને સૌમનસ વનની મધ્યનો વિષ્કંભ કહેવાથી
પ્રાયઃ મેરુ પર્વતના મધ્યભાગનો વિષ્કંભ કહેવાઈ ગયો અને તેથી તુલાન્યાયથી શેષ ઉપર-નીચેનો પણ વિષ્કંભ કહેવાઈ
ગયો એમ જાણવું. કેમકે ઉપર નીચેનો વિષ્કંભ કાઢવાની રીત પણ મધ્યનો વિષ્કંભ કાઢવાની જે રીત દેખાડી તે પ્રકારે
જ છે. માટે અલગથી કહેવાઈ નથી એવું લાગે છે.

સૌમનસવનેઽન્તર્વિષ્કમ્ભઃ સહસ્રત્રયં શતદ્વયં દ્વિસપ્તત્યધિકમષ્ઠૌ ચૈકાદશભાગાઃ, બહિર્વિષ્કમ્ભઃ પુનઃ સહસ્રચતુષ્ટયં શતદ્વયં ચ દ્વિસપ્તત્યધિકમષ્ઠૌ ચૈકાદશભાગા યોજનસ્ય। તત્રાચાર્યોક્તપરિહાણ્યા નૈકોઽપિ વિષ્કમ્ભ આગચ્છતિ, ન ચૈતાવતી સત્યા વાગમેઽધીતત્વાચ્છૃજ્ઞગ્રાહિકયેતિ, ગણિતશાસ્ત્રવિદો હિ પરિહાણિમન્યથા વર્ણયન્ત્યાર્ષાનુસારિણઃ।

કારણ કે સૌમનસવનનો અંદરનો વિષ્કંભ ૩૨૭૨ પૂર્ણાંક ૮/૧૧ અંશ યોજનનો છે. વળી બાહ્ય વિષ્કંભ ૪૨૭૨ પૂર્ણાંક ૮/૧૧ અંશ યોજનનો છે. ત્યાં (તે, તે વિષ્કંભમાં) આચાર્યશ્રીએ કહેલી પરિહાનિ વડે (બાહ્ય કે અંતર) એક પણ વિષ્કંભ આવતો (સિદ્ધ થતો) નથી.

“અથવા આટલી (આચાર્યશ્રીએ કહેલી) પરિહાનિ જ સાચી છે કેમકે આગમમાં ધૃશ્વંગગ્રાહિકાન્યાયથી આ પરિહાનિ વડે એ બધા વિષ્કંભો કહેવાયા છે” એવું પણ ન કહેવું. આર્ષાનુસારી (આગમાનુસારી) ગણિતનિષ્ણાતો યથોક્ત વિષ્કંભને સિદ્ધ કરવા જુદી જ પરિહાનિને વાણવે છે.♦

❧ જેમ આપમેળે નહીં આવતા બળદને શીંગડુ પકડીને લાવાય છે, તેમ આપમેળે નહીં આવતા આ વિષ્કંભોને પરિહાનિ = ગણિતપ્રક્રિયા દ્વારા લવાય છે. ♦. કર્ણગતિ કે કર્ણયુક્તિની અપેક્ષાએ વિચારતાં આચાર્યશ્રી વડે કહેવાયેલી પરિહાનિ ક્ષેત્રલોકપ્રકાશના સર્ગ ૧૮/૪૮-૬૩ ગાથામાં દર્શાવી છે. તે આ પ્રમાણે - મૂળથી જેટલા પ્રદેશ પ્રમાણ, અંગુલ પ્રમાણ ઉંચે ચઢીએ તેનો અચ્ચારમો અંશ મૂળની પહોળાઈથી ઓછો થાય. જેમકે મૂળથી ૧૧ પ્રદેશ, ૧૧ અંગુલ કે ૧૧ યોજન ઉપર ચઢીએ ત્યારે ત્યાંની પહોળાઈ, મૂળની પહોળાઈથી ક્રમશઃ ૧ પ્રદેશ, એક અંગુલ કે ૧ યોજન ઘટે છે. એ જ રીતે દર અચ્ચાર હજાર પ્રદેશ, અંગુલ કે યોજન ઉંચે ચડતા પહોળાઈમાં ક્રમશઃ હજાર પ્રદેશ, અંગુલ કે યોજન ઘટે. એ ગણતરીએ ૯૯ હજાર યોજન ઉપર ચઢતા, પહોળાઈમાં નવહજાર યોજન ઓછા થાય એટલે ફક્ત એક હજાર યોજન પહોળો મેરુ પર્વત રહે.

સમભૂતલા પૃથ્વીથી મેરુની ઉપર ૫૦૦ યોજન અને દર ૫૦૦ યોજન ઉપર જતા, મેરુની ફરતા અનુક્રમે ૫૦૦ યોજનના વિસ્તારવાળા નંદન અને સૌમનસ વન હોવાથી, બેઉ મેખલા ઉપર એકી સાથે ૧૦૦૦-૧૦૦૦ યોજનનો ઘટાડો થાયછે. કર્ણયુક્તિ કે કર્ણગતિ વડે મૂળથી આરંભીને શિખર પર્યંત તે બંનેને સ્પર્શ કરે તે રીતે એક દોરી સ્થિર હાથે પકડી રાખતા વચમાં ક્યાંય જે કાંઈ પોલાણ રહે તે સર્વ કર્ણગતિ વડે મેરુનું છે એમ જાણવું. આ કર્ણયુક્તિની અપેક્ષાએ ગણિતશાસ્ત્રીઓ પણ નંદન અને સૌમનસ વનમાં થતાં ૧૦૦૦ યોજનના ઘટાડાને = પોલાણને મેરુરૂપે કલ્પીને સર્વત્ર યથોક્ત અચ્ચારમાં ભાગનો ઘટાડો કહે છે. તેથી ભાષ્યોક્ત (અચ્ચારમાં ભાગની) પરિહાનિથી એ બે વિષ્કંભ ન પ્રાપ્ત થતા હોવા છતાં ય કોઈ બાધ નથી.

શ્રી જિનભદ્રગણિજીએ પણ ‘વિશેષણવતી’માં લવણસમુદ્રનું ઘન ગણિત નિરૂપણ કરતા દૃષ્ટાંત દ્વારા આ (કર્ણયુક્તિથી જે કાંઈ પોલાણ રહે, એ સર્વ તેનું જ છે એમ ભાવવું - એ) વાત જણાવી જ છે અને એમ હોવાથી જ બેઉ મેખલાને ગણતરીમાં ન લઈએ તો ત્યાં આગળ સાંકડા અને ત્યાંથી ઉતરતા ઉતરતા તે પહોળા થતા - મૂળ આગળ બહુ પહોળા એવા આ મેરુ પર્વતને ઉંચા કરેલા ગોપૃચ્છના આકારે રહેલો કહ્યો છે. (ક્ષે.તો.પ્ર.સર્ગ-૧૮ ગાથા-૪૮-૬૩)

પ્રશ્ન :- જ્યારે કર્ણયુક્તિની અપેક્ષાએ નહીં વિચારીએ ત્યારે તો એ બન્ને વનના બાહ્ય અને અભ્યંતર વિષ્કંભ સ્વીકારવા પડશે જ, તો ત્યારે કઈ પરિહાનિ વડે એ ઘટશે ? કેમકે ભાષ્યોક્ત પરિહાનિ વડે તો એ નહીં ઘટે.

ઉત્તર :- ત્યારે ટીકામાં દર્શાવેલ ત્રૈશિક ભંગની પ્રક્રિયાથી એ વિષ્કંભ પ્રાપ્ત થઈ જશે. તે આ મુજબ :- સૌમનસવનનો બાહ્ય-આભ્યંતર વિષ્કંભ લાવવાની રીત :- જ્યાં સૌમનસવન છે ત્યાં સુધી મેરુ પર્વતની ઊંચાઈ ૬૩,૦૦૦ થાય છે.

મેરોર્યોજનનાન્યૂર્ધ્વમેકા લક્ષા, તત્રાધો ભૂમાવદૃશ્યં યોજનસહસ્રમપચયરહિતં, સર્વત્ર ચ વૃત્તવિષ્કમ્બો યોજનસહસ્રાણિ દશ, યદ્ દૃશ્યં તત્ર પરિહાણિઃ, ભદ્રશાલવનાદૂર્ધ્વં પશ્ચ યોજનશતાન્યારુહ્ય સર્વતશ્ચ પશ્ચયોજનશતાન્યન્તઃ પ્રવિશ્ય નન્દનવનં ભવતિ। તત્ર વને મેરોરન્તર્બહિર્વા કીદૃગ્ વિષ્કમ્બ ઇતિ, તત્રેદં કર્મ ત્રૈરાશિકભઙ્ગ્યા—

યદિ યોજનમેકમારુહ્યોપરિ વૃત્તક્ષેત્રેઽપચયઃ સર્વત્રૈકાદશભાગો યોજનસ્ય તતઃ પશ્ચ યોજનશતાન્યારુહ્ય કોઽપચયઃ સ્યાત્ ?। લબ્ધં પશ્ચચત્વારિંશદ્ યોજનાનિ પશ્ચ ચૈકાદશભાગા યોજનસ્ય, એતદધસ્તનવૃત્તદશ-સહસ્રવિષ્કમ્બાદપાસ્ય શેષમુપરિ વિષ્કમ્બો નન્દનવને બહિર્લભ્યત ઇતિ સ ચાયમ્— નવ સહસ્રાણિ નવ શતાનિ ચતુઃપશ્ચાશદધિકાનિ ષટ્ ચૈકાદશભાગા યોજનસ્ય। અસ્માચ્ચ બહિર્વિષ્કમ્બાત્ સર્વતો નન્દનવન-ચક્રવાલવિષ્કમ્બં પશ્ચશતિકં દ્વિગુણમપાસ્યાન્તર્વિષ્કમ્બોઽયં નન્દનવન એવ ભવતિ— અષ્ઠૈ સહસ્રાણિ નવ

❖ ત્રૈરાશિક ભંગીની પ્રક્રિયા ❖

મેરુની ઉંચાઈ એક લાખ યોજન છે. તેમાં નીચે જમીનમાં ૧ હજાર યોજન અદૃશ્ય (અને) ♦પરિહાણિ વિનાનો છે. વળી (જમીનની અંદર મેરુ પર્વતનો) સર્વત્ર ગોળાકારે ફરતો વિસ્તાર ૧૦,૦૦૦ યોજન છે.

જે દેખાતો ભાગ ભૂમિતળ ઉપર (૯૯ હજાર યોજન પ્રમાણ) છે ત્યાં પરિહાણિ છે. ભદ્રશાલવનથી ૫૦૦-યોજન ઉપર ગયા પછી ચારે બાજુથી ૫૦૦ યોજન વિસ્તરીને રહેલું નંદનવન છે, ત્યાં નંદનવનના પ્રદેશમાં મેરુનો અંતર કે બાહ્ય વિષ્કંભ કેવા પ્રકારનો છે ? (એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય, એ પ્રશ્નના જવાબમાં ગણિત-વિશારદો) તે વિશે ત્રૈરાશિકભંગીનું કર્મ (= પ્રક્રિયા = ફોર્મ્યુલા) અપનાવે છે. તે આ મુજબ -

પ્રશ્ન :- અગર જો એક યોજન ઉપર જઈને વૃત્તક્ષેત્રમાં સર્વત્ર યોજનનો ૧૧ મો ભાગ ($\frac{૧}{૧૧}$) હીનતા પામે તો ૫૦૦ યોજન ગયા પછી કેટલી હાનિ પ્રાપ્ત થાય ?

જવાબ :- ૪૫ પૂર્ણાંક પાંચ અચ્ચારંશ ($૪૫ \frac{૫}{૧૧}$) યોજનની હાનિ પ્રાપ્ત થાય. આને નીચેના ગોળ ૧૦ હજાર યોજન પ્રમાણ વિષ્કંભમાંથી ઘટાડતા શેષ રહેલ વિષ્કંભ ઉપર નંદનવનનો બાહ્ય વિષ્કંભ સમજવો અને તે ૯૯૫૪ પૂર્ણાંક $\frac{૬}{૧૧}$ અંશ યોજન પ્રમાણ છે. વળી આ (નંદનવનના) બાહ્ય વિષ્કંભમાંથી ચારે બાજુથી નંદનવનનો ચક્રવાલવિષ્કંભ (વલયાકાર વસ્તુની બન્ને બાજુની પહોળાઈ) $૫૦૦ \times ૨ (= ૧૦૦૦$ યોજન) જેટલો ઓછો કરીને શેષ જે આવે = $૯૯૫૪ \frac{૬}{૧૧}$ યોજન પ્રમાણ તે નંદનવનનો અંતર્વિષ્કંભ છે.

તેને ૧૧થી ભાગવી. જે સંખ્યા આવે તે પૃથ્વી પર રહેલ મેરુની પહોળાઈના માપ (=૧૦,૦૦૦)માંથી બાદ કરવી. તે કરતા $(૧૦,૦૦૦ - ૫૭૨૭ \frac{૩}{૧૧} =) ૪૨૭૨ \frac{૮}{૧૧}$ યોજન આવશે. ફોર્મ્યુલા = મૂળથી જેટલા યોજન કે અંગુલ પ્રમાણ ઉંચા ચઢીએ, તેનો ૧૧મો અંશ મૂળની પહોળાઈમાંથી ઓછો થાય. (ક્ષે.લો.પ્ર.સર્ગ-૧૮ ગાથા-૪૮-૬૩)

♦. આ અભિપ્રાય સમવાયોગ સૂત્રાનુસારી જાણવો. કેમકે જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞામિસૂત્ર અને બૃહત્ક્ષેત્રસમાસમાં તો મૂળમાં એનો વિસ્તાર ૧૦ હજાર અને નેવું પૂર્ણાંક અને દશ અગિયારાંશ ($૧૦૦૯૦ \frac{૧૦}{૧૧}$) યોજનનો કહેવાયો છે.

શતાનિ ચતુઃપચ્ચાશદધિકાનિ ષટ્ ચૈકાદશભાગાઃ।

इदानीं नन्दनवनादुपरि योजनसहस्राण्यर्धत्रिषष्टिरा(मा)रुह्य को मेरुविष्कम्भो बहिर्भवति ? अत्रापि तदेव कर्म, यदि योजनमारुह्य वृत्तविष्कम्भे सर्वतोऽपचयो योजनस्यैकादशभागस्तत आरुह्यार्धत्रिषष्टिः(ष्टिं) योजनसहस्राणि कोऽपचयो भवेदिति ? लब्धं पञ्च सहस्राणि षट् शतान्येकाशीत्यधिकानि नव चैकादशभागा योजनस्य। एतन्नन्दनवनान्तर्विष्कम्भादपास्य शेषमुपरि सौमनसेऽन्तर्विष्कम्भो लभ्यते। स चायम्— त्रीणि सहस्राणि शतद्वयं च द्विसप्तत्यधिकमष्टौ चैकादशभागा योजनस्येति। अस्मिन्नेव सौमनसान्तर्विष्कम्भे सौमनसवनचक्रवालविष्कम्भं पञ्चशतिकं द्विगुणं निधाय बहिर्विष्कम्भो लभ्यते, स चायम्— चत्वारि सहस्राणि द्वे शते द्व्युत्तरसप्तत्यधिके अष्टौ चैकादशभागा इति।

इदानीं सौमनसवनादारुह्योपरि षट्त्रिंशद्योजनसहस्राणि पाण्डुकवनं भवति। तस्य च विष्कम्भो योजनसहस्रम्, सौमनसवनाद् योजनमारुह्य कोऽपचयो भवतीति नाभिहितः। स चायमपचयो गणितधर्मेण भवति— यदि योजनमेकमारुह्य योजनस्य ♦[षण्णवतित्रिशतभागाः पञ्चविंशति](एकादशभागः ?) क्षयः सर्वतस्ततः षट्त्रिंशद् योजनसहस्राण्यारुह्य कोऽपचयो भवेदिति ? लब्धं सहस्रत्रयं शतद्वयं च द्व्युत्तर-

પ્રશ્ન :- હવે નંદનવનથી ઉપર ૬૨ $\frac{૧}{૨}$ હજાર યોજન ચઢીને મેરુનો બાહ્ય વિષ્કંભ કેટલો હોય છે ? એ જણાવો.

જવાબ :- અહીં પણ (આ વિષ્કંભ કાઢવા માટે) તે જ પ્રક્રિયા કરવી. તે આ મુજબ :-

પ્રશ્ન :- જો એક યોજન ઉપર જઈને વૃત્ત વિષ્કંભને વિશે સર્વતઃ હાનિ $\frac{૧}{૧૧}$ યોજન (= યોજનનો $\frac{૧૧}{૧૧}$ મો ભાગ) નો ગણીએ તો ૬૨ $\frac{૧}{૨}$ હજાર યોજન ગયા પછી કેટલી હાનિ પ્રાપ્ત થાય ?

જવાબ :- ૫૬૮૧ પૂર્ણાંક $\frac{૯}{૧૧}$ અંશ યોજનની હાનિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ (= ૫૬૮૧ $\frac{૯}{૧૧}$ યોજન)ને નંદનવનના અંતર્વિષ્કંભમાંથી (૮૯૫૪ પૂર્ણાંક $\frac{૬}{૧૧}$ અંશ યોજનમાંથી) ઓછા કરીને જે શેષ રહે તે ઉપર રહેલા સૌમનસવનના અંતર્વિષ્કંભ તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે અને તે આ અંતર્વિષ્કંભ ૩૨૭૨ પૂર્ણાંક $\frac{૮}{૧૧}$ અંશ યોજન પ્રમાણ છે. આ જ સૌમનસવનના અંતર્વિષ્કંભમાં સૌમનસવનના ચક્રવાલ વિષ્કંભ ૫૦૦ને બે ગણા કરીને એટલે (૫૦૦ + ૫૦૦ =) ૧૦૦૦ યોજનનો ઉમેરો કરીને સૌમનસવનનો બહિર્વિષ્કંભ મળે અને તે ૪૨૭૨ પૂર્ણાંક $\frac{૮}{૧૧}$ અંશ યોજન પ્રમાણ છે.

હવે સૌમનસવનથી ઉપર ૩૬૦૦૦ યોજન જઈને પાંડુકવન આવેલું છે. તેનો વિષ્કંભ ૧૦૦૦ યોજન છે. પણ સૌમનસવનથી ઉપર એક યોજન ગયા પછી કેટલી હાનિ થાય છે એ વાત ભાષ્યમાં કહેવાઈ નથી. તેથી તે હાનિ ગણિતની રીતથી આ મુજબ છે.

પ્રશ્ન :- જો એક યોજન ચઢ્યા પછી ચારે બાજુથી ઘટાડો $\frac{૧}{૧૧}$ = યોજનના અગ્રારમાં ભાગનો હોય તો ૩૬૦૦૦ યોજન ગયા પછી કેટલી હાનિ થાય ?

♦. [] આવા કૌશની અંદરનો ભાગ અસંબદ્ધ લાગે છે.

• સૂત્રમ્ •

તત્ર ભરત-હૈમવત-હરિ-વિદેહ-રમ્યક્-હૈરણ્યવતૈરાવતવર્ષાઃ ક્ષેત્રાણિ ॥૩/૧૦॥

• ભાષ્યમ્ •

તત્ર જમ્બૂદ્વીપે ભરતં હૈમવતં હરયો વિદેહા રમ્યકં હૈરણ્યવતમૈરાવતમિતિ વંશાઃ =

• ગન્ધહસ્તી •

સપ્તયથિકં યોજનૈકાદશભાગાશ્ચાઘૈ। એતત્ સૌમનસવનાભ્યન્તર(બાહ્ય ?) વિષ્કમ્ભાદપાસ્યં સ્યાત્, શેષમુપરિ પાણ્ડકવનસ્ય વૃત્તવિષ્કમ્ભો યોજનસહસ્રમિતિ ॥૩/૧॥

સ એવંવિધો જમ્બૂદ્વીપઃ સપ્તક્ષેત્રાત્મકો બોદ્ધવ્યઃ। તાનિ ચામૂનિ-

[તત્ર ભરતેત્યાદિ (૩/૧૦) સૂત્રમ્]

તત્ર જમ્બૂદ્વીપ ઇત્યાદિ ભાષ્યમ્। તત્રોક્તલક્ષણે, જમ્બૂદ્વીપ ઇત્યનેનૈતદ્ દર્શયતિ ન દ્વીપાન્તરાણ્યેતાનિ ભરતાદીનિ, કિન્તુ જમ્બૂદ્વીપસ્યૈવૈકસ્ય વિશિષ્ટાવધિકા વિભાગા ઇતિ, જગતઃ સ્થિતેરનાદિત્વાત્ સંજ્ઞામાત્રમ્ ભરતદેવનિવાસસમ્બન્ધાદ્ વા ભરતં ભારતં વા, હિમવતોઽદૂરભવત્વાદ્ હૈમવતમ્, હરયો વિદેહાશ્ચ પશ્ચા-

• સૂત્રાર્થ •

જંબૂદ્વીપમાં ભરત, હૈમવત, હરિ, વિદેહ, રમ્યક્, હૈરણ્યવત અને ઐરાવત આ વર્ષો = ક્ષેત્રો છે. ॥૩/૧૦॥

• ભાષ્યાર્થ •

ત્યાં જંબૂદ્વીપમાં ભરત, હૈમવત, હરિ, વિદેહ, રમ્યક્, હૈરણ્યવત, ઐરાવત આ પ્રમાણે વંશો

• હેમગિરા •

જવાબ :- ૩૨૭૨ પૂર્ણાંક $\frac{૮}{૧૧}$ અંશ યોજનની હાનિ પ્રાપ્ત થાય. આને સૌમનસવનના બાહ્ય વિષ્કંભમાંથી (= ૪૨૭૨ $\frac{૮}{૧૧}$ યોજનમાંથી) બાદ કરીને શેષ રહેલા ૧૦૦૦ યોજન હોય તે ઉપર રહેલ પાંડુકવનનો વૃત્તવિષ્કંભ જાણવો. ॥૩/૯॥

૩/૧૦ સૂત્રની અવતરણિકા : તે આવા પ્રકારનો જંબૂદ્વીપ સાતક્ષેત્રમય સમજવો, અને તે આ ક્ષેત્રો કયા છે ? તે હવેના ૩/૧૦ સૂત્રમાં કહેવાય છે.

❖ ભરતાદિ ક્ષેત્રોનું સ્વરૂપ ❖

તત્ર જંબૂદ્વીપ... “ત્યાં પૂર્વે કહેવાયેલા સ્વરૂપવાળા જંબૂદ્વીપમાં” એમ ભાષ્યમાં કહેવા દ્વારા એ જણાવે છે કે ભરતાદિ એ બીજા કોઈ દ્વીપો નથી કિન્તુ એક જંબૂદ્વીપના જ વિશિષ્ટ મર્યાદાવાળા વિભાગો છે, જગતની સ્થિતિ અનાદિ કાલથી હોવાથી ‘ભરત’ ♦આદિ નામો સંજ્ઞા (= નામ) માત્ર રૂપ છે. (કોઈએ સાન્વાર્થિક પાડેલા નથી પણ શાશ્વત છે) અથવા તો ‘ભરત’દેવના નિવાસના સંબંધ થકી ક્ષેત્રને ભરત

૧. ભરત-હૈમવત-હરયો મુ.પા.(ખં.) । ♦. ભરત ક્ષેત્રનો એક પલ્લોપમની સ્થિતિવાળો અધિષ્ઠાયક દેવ છે, જેનું એના સામાનિક આદિ દેવોએ ‘ભરત’ એવું નામ આપેલું છે. એ વાત કલ્પ સ્થિતિના પુસ્તકોમાં કહી છે. (ક્ષે.લો.પ્ર.સર્ગ-૧૬ ગાથા-૩,૪) (A) અનાદિકાલથી હોવાથી આ નામ શાશ્વત છે. (B) તે તે નામના અધિષ્ઠાયક દેવનો ત્યાં નિવાસ છે. આ બે હેતુ દરેક ક્ષેત્રોના નામ અંગે જાણવા. એ સિવાયના કેટલાક ક્ષેત્રોના નામો સંબંધી બીજા કેટલાક હેતુઓ લઘુ ક્ષેત્રસમાસ, ક્ષે.લો.પ્રકાશ આદિ ગ્રંથોમાં મળે છે.

• ભાષ્યમ્ •

ક્ષેત્રાણિ ભવન્તિ। ભરતસ્યોત્તરતો હૈમવતમ્। હૈમવતસ્યોત્તરતો હરયઃ ઇત્યેવં શેષાઃ। વંશા વર્ષા વાસ્યા ઇતિ ચેષાં ગુણતઃ પર્યાયનામાનિ ભવન્તિ।

• ગન્ધહસ્તી •

લતુલ્યાઃ, રમ્યકમિતિ સંજ્ઞાયાં કન્, હૈરણ્યવતમ્ હૈરણ્યવતદેવનિવાસસમ્બન્ધાત્, તથૈરાવતમપીતિ। એવમેતે સસ વંશા વર્ષાઃ ક્ષેત્રાણીત્યનર્થાન્તરત્વં દર્શયતિ॥

અધુના વિશિષ્ટક્રમસન્નિવેશપ્રદર્શનાભિધિત્સયા આહ— ભરતસ્યોત્તરતો હૈમવતમિત્યાદિ ગતાર્થં પ્રાયઃ। વંશાદીનિ ગુણતઃ પર્યાયનામાનિ ભવન્તીતિ। વંશાઃ કિલ પર્વવન્તો ભવન્તિ તદ્વત્ પર્વભાગવિભજનાદ્ વંશા ઇવામી ભરતાદયઃ, વર્ષસન્નિધાનાચ્ચ વર્ષાઃ, મનુજાદિનિવાસાચ્ચ વાસ્યાઃ।

• ભાષ્યાર્થ •

= ક્ષેત્રો હોય છે. ભરતની ઉત્તર બાજુ હૈમવત ક્ષેત્ર છે, હૈમવતની ઉત્તરમાં હરિ ક્ષેત્ર છે. આ પ્રમાણે શેષ (ક્ષેત્રોના વ્યવસ્થાન) પણ જાણવા. વળી આ ક્ષેત્રોનો વંશ, વર્ષો અને વાસ્ય એવા પર્યાયવાચી નામો ગુણોને આશ્રયી હોય છે.

• હેમગિરા •

કે ભારત કહેવાય છે. હિમવંત પર્વતની નજીક હોવાથી હૈમવત^૬ એવું આ ક્ષેત્રનું નામ કહેવાય છે. હરિ અને વિદેહો પંચાલ સરખા છે.*

‘રમ્યક્’* એવા નામ (સંજ્ઞા) માં કન્ પ્રત્યય લાગેલો છે.

હૈરણ્યવંત દેવના નિવાસના સંબંધ થકી, છકું ક્ષેત્ર હૈરણ્યવંત[□] કહેવાય છે.

તેમજ ઐરાવતક્ષેત્ર વિશે પણ એ જ પ્રમાણે જાણવું. આ પ્રમાણે આ સાત વંશો = વર્ષો = ક્ષેત્રો છે એમ એકાર્થકતાને દર્શાવે છે.

❖ ક્ષેત્ર = વંશ = વર્ષ ❖

હવે આ સાતે ક્ષેત્રોના વિશિષ્ટ ક્રમ પૂર્વકના સ્થાનને કહેવાની ઈચ્છાથી ભરતસ્યોત્તરતો... ઈત્યાદિ ભાષ્યને કહે છે, જે પ્રાયઃ સુગમ જ છે. ‘વંશ’ વગેરે એકાર્થક નામો ગુણની અપેક્ષાએ છે. વંશ (= વાંસ) ખરેખર પર્વવાળા હોય છે. આ વાંસ જેમ પર્વના ભાગથી વિભાજિત થાય છે તેમ આ ભરતાદિ ક્ષેત્રો પર્વતોથી વિભાજિત હોવાથી વંશરૂપ છે. આ ક્ષેત્રો વર્ષના = પૃથ્વીના અમુક ખંડના સંનિધાનથી

૬. યુગલિક મનુષ્યોને આસનાદિકને માટે હેમ = સુવર્ણ આપતું હોવાથી એ ક્ષેત્ર હૈમવત કહેવાય છે.

*. સર્વ ક્ષેત્રોમાં મોટું હોવાથી અથવા એનો મહાવિદેહ નામનો અધિષ્ઠાયક દેવ હોવાથી અથવા મોટા શરીરવાળા મનુષ્યો ત્યાં વસતા હોવાથી એનું ‘મહાવિદેહ’ એવું યોગ્ય જ નામ પાડેલું છે.

*. સુવર્ણમય અને માણેકમય પ્રદેશો અને વિવિધ જાતિના કલ્પવૃક્ષોને લીધે એ ક્ષેત્ર અત્યંત રમ્ય લાગતું હોવાથી એનું રમ્યક્ એવું નામ પાડેલું છે. (ક્ષે.લો.પ્ર.સર્ગ-૧૧ ગાથા-૨૪)

□. હિરણ્ય એટલે ‘રૂપ’ પણ થાય છે અને સુવર્ણ પણ થાય છે. તેથી રૂક્મિ અને શિખરી જે બેઉ (અનુક્રમે) રૂપ્યમય અને સુવર્ણમય છે તે બેઉનું હિરણ્યવંત એવું એક સમાન નામ કહી શકાય. એટલે એ હિરણ્યવંત પર્વતોના સંબંધવાળું જે ક્ષેત્ર તે હૈરણ્યવત ક્ષેત્ર. અથવા તો ત્યાં હિરણ્ય = સુવર્ણની પુષ્કળ પાટો હોવાથી, તે પાટો ત્યાંના યુગલિકોને આસન વગેરે માટે એ ક્ષેત્ર આપ્યા કરે છે માટે તે નામ પાડેલું છે. અથવા તો એમની નિત્ય ઉપયોગની વસ્તુઓ હિરણ્ય = સ્વર્ણવાળી હોવાથી મુનિવરોએ એ નામ પાડેલ છે. (ક્ષે.લો.પ્ર.સર્ગ-૧૧ ગાથા-૧૫-૧૮)

• ભાષ્યમ્ •

सर्वेषां चैषां व्यवहारनयापेक्षादादित्यकृताद् दिग्नियमादुत्तरतो मेरुर्भवति।

• ગન્ધહસ્તી •

सर्वेषामित्यादि भाष्यम्। सर्वक्षेत्राणां चैषां भरतादीनामैरावतपर्यन्तानां व्यवहारनयापेक्षादादित्यकृताद् दिग्नियमादुत्तरतो मेरुर्भवति। व्यवहारो हि सङ्गृहीतानां पदार्थानां विधिपूर्वकमवहरणं, लोकप्रसिद्धव्यवहारतत्परत्वात्, न खलु निश्चयमवलम्बते, सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्। तथा चाह—“असत्योपाधि यत् सत्यं, तद्वच्छब्दनिबन्धनम्” इति, शुक्ला बलाका कृष्णो भ्रमर इत्येवमादिप्रसिद्धिवशव्यवस्थितमेव वस्तु प्रतिजानीतेऽस्तीति॥

તમેવંવિધવ્યવહારનયમપેક્ષતે યો દિગ્નિયમઃ સવિતૃગતિજનિતસ્તસ્માદ્ દિગ્નિયમાત્ સર્વેષામુત્તરતો મેરુર્દક્ષિણતશ્ચ લવણજલનિધિરિતિ। ન પુનર્નૈશ્ચયિકદિગ્વ્યવસ્થાસમાસાદનેનેદમુચ્યતે, કિન્તુ યસ્મિન્ ક્ષેત્રે યત્રાદિત્ય ઉદેતિ સા દિક્ પ્રાચી, યસ્યામસ્તમેતિ સાડ્ડશા પ્રતીચી, કર્કટકાદિરાશીન્ ધનુર્ધરાન્તાન્

• ભાષ્યાર્થ •

વળી વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ સૂર્યથી નક્કી કરાયેલ દિશાના નિયમ થકી આ સર્વે ક્ષેત્રોની ઉત્તર બાજુ મેરુપર્વત હોય છે.

• હેમગિરા •

‘વર્ષ’ કહેવાય છે અને મનુષ્યાદિના નિવાસ રૂપ હોવાથી ‘વાસ્ય’ કહેવાય છે.

❖ વ્યવહારિક દિશાથી સર્વત્ર વ્યવહાર ❖

- સર્વેષાં... વ્યવહાર નયની દૃષ્ટિએ, સૂર્યથી કરાયેલ દિશાના નિયમ થકી ભરતથી માંડી ઐરાવત સુધીના આ તમામ ક્ષેત્રોની ઉત્તર દિશામાં મેરુ પર્વત હોય છે. આ વ્યવહાર નય, સંગ્રહ કરાયેલ પદાર્થોનું વિધિપૂર્વક વિભાગીકરણ કરે છે કેમકે આ નય લોક પ્રસિદ્ધ વ્યવહારમાં તત્પર હોય છે. તે નિશ્ચયનયનું આલંબન લેતો નથી કેમકે નિશ્ચયનયનું આલંબન લેતા સર્વે વ્યવહારનો વિચ્છેદ થઈ જવાનો પ્રસંગ આવે. તેમજ કહ્યું છે કે “ઘણીવાર અસત્ય (ઉપાધિઓ) વિશેષણોવાળુ પણ જે સત્ય હોય તે શબ્દવ્યવહારનું કારણ છે” જેમકે સફેદ બગલો, કાળો ભ્રમર (બગલા અને ભ્રમર ખરેખર નિશ્ચયનયથી તો પંચવર્ણવાળા જ છે. પણ લોક વ્યવહારમાં તે તે વર્ણની બહુલતાની અપેક્ષાએ તેવો તેવો શબ્દ વ્યવહાર થાય છે. પણ પંચવર્ણી એવો શબ્દ વ્યવહાર થતો નથી). આ પ્રમાણે યથોક્ત રીતથી પ્રસિદ્ધિ પામેલી વસ્તુને અસ્તિ (= છે) એમ વ્યવહારનય જાણે/માને છે.

સૂર્યની ગતિથી ઉત્પન્ન થયેલ જે દિશાનો નિયમ આવા પ્રકારના વ્યવહારનયની અપેક્ષા રાખે છે તે દિશાના નિયમ મુજબ (ભરતાદિ) સર્વ (ક્ષેત્રો) ની ઉત્તર દિશામાં મેરુપર્વત અને દક્ષિણ દિશામાં લવણ સમુદ્ર છે. નિશ્ચયનયની અપેક્ષા રાખનાર નૈશ્ચયિક દિશાની વ્યવસ્થાનો આશ્રય કરવા વડે આ રચના નથી કહેવાઈ. કિંતુ જે ક્ષેત્રમાં જ્યાં સૂર્યોદય થાય તે દિશા પૂર્વ અને જે દિશામાં અસ્ત થાય તે દિશા પશ્ચિમ જાણવી.

કર્કટક (= કર્ક) આદિ રાશિઓથી માંડી ધનુ સુધીની રાશિઓમાં જ્યાં રહેલો સૂર્ય ક્રમસર ફરે છે

• ભાષ્યમ્ •

લોકમધ્યાવસ્થિતં ત્વષ્ટપ્રદેશં રુચકં દિગ્નિયમહેતું પ્રતીત્ય યથાસમ્ભવં ભવતીતિ
॥૩/૧૦॥

• ગન્ધહસ્તી •

યત્ર વ્યવસ્થિતશ્ચરતિ ક્રમેણ સા દક્ષિણા, તથા મકરાદીન્ મિથુનાન્તાન્ યત્ર સ્થિતશ્ચરતિ સોત્તરા દિગિતિ, તથાઽન્તરાલદિશિ(શઃ) એતત્સંયોગાદ્ વાચ્યાઃ। તથોર્ધ્વમધશ્ચ। સવિત્રપેક્ષૈવ દિગ્ વ્યવહિયત ઇતિ વ્યાવહારિકી સર્વેષાં દિગ્ ભવતિ।

કથં પુનર્વ્યવહારમાત્રમેવેદં નિશ્ચય નિરપેક્ષમિતિ ? ઉચ્યતે યતોઽસ્માકં યત્રાદિત્ય ઉદેતિ સા પ્રાચી, સૈવ ચ પૂર્વવિદેહકાનાં પ્રતીચી, તત્રાદિત્યસ્યાસ્તમિતત્વાદ્, વિપ્રતિષિદ્ધં ચેદમ્, એવમન્યાસ્વપિ યોજ્યમ્, તસ્માદ્ વ્યવહારમાત્રમિદં ન નિશ્ચય ઇતિ।

અથ નૈશ્ચયિકી દિક્ કથં પ્રતિપત્ત્યેત્યત આહ—

લોકમધ્યાવસ્થિતમિત્યાદિ। તિર્ય્ગ્લોકમધ્યાવસ્થિતઃ સમતલભૂભાગમેરુવ્યવસ્થિતો વિયત્પ્રદેશાષ્ટક-

• ભાષ્યાર્થ •

વળી લોકના બરાબર મધ્યમાં રહેલા એવા તેમજ દિશાના નિયમના હેતુ એવા જે આંક રુચક પ્રદેશ છે તેને આશ્રયીને યથાયોગ્ય નૈશ્ચયિક દિશા હોય છે. ॥૩/૧૦॥

• હેમગિરા •

તે દિશા દક્ષિણ જાણવી. તેમજ મકર વગેરે રાશિઓથી માંડી મિથુન સુધીની રાશીઓમાં જ્યાં રહેલો સૂર્ય ચરે/ફરે છે તે ઉત્તર દિશા છે. તેમજ અન્તરાલ દિશાઓ (= વિદિશાઓ) પૂર્વાદિ દિશાઓના સંયોગથી કહેવી. અને તે જ પ્રમાણે ઉર્ધ્વ અને અધો દિશા પણ જાણવી. સૂર્યની અપેક્ષાએ જ દિશાનો વ્યવહાર કરાય છે. આથી બધાય ક્ષેત્રોની વ્યવહારિક દિશા હોય છે.

પ્રશ્ન :- આ (બધી દિશા) નિશ્ચયનયથી અત્યંત નિરપેક્ષ માત્ર વ્યવહાર રૂપ જ કેમ છે ?

જવાબ :- એનું કારણ એ છે કે - આપણને (ભરતવાસીને) જ્યાં સૂર્ય ઉદય પામે છે તે દિશા પૂર્વ છે અને તે જ દિશા પૂર્વવિદેહ ક્ષેત્રવાળાઓને પશ્ચિમ છે. કારણ કે એ દિશામાં ત્યાં (પૂર્વ મહાવિદેહમાં) સૂર્યનો અસ્ત થયેલો છે. અને આ વિપ્રતિસિદ્ધ = વિરોધ થયો. (અર્થાત્ એક જ દિશા ભરતને આશ્રયી પૂર્વ બની અને પૂર્વ વિદેહને આશ્રયી પશ્ચિમ બની) આ રીતે બીજી દિશા અંગે પણ સમજવું. તેથી (નિશ્ચયથી અમુક દિશા પૂર્વ જ કે અમુક દિશા પશ્ચિમ જ એવો નિર્ણય તેઓમાં ન થઈ શકતો હોવાથી આ સૂર્યકૃત દિશાઓ માત્ર વ્યવહાર રૂપ જ છે નિશ્ચય રૂપ નહીં.

હવે નૈશ્ચયિક દિશાને કઈ રીતે સમજવી ? એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો હોવાથી એનો જવાબ ભાષ્યકારશ્રી કહે છે.

❖ નૈશ્ચયિક દિશાની અપેક્ષાએ વ્યવસ્થા ❖

લોકમધ્યાવસ્થિતં... તિર્ય્ગ્લોકની મધ્યમાં રહેલો તેમજ સમભૂતલા પૃથ્વી ઉપર સ્થિત મેરુપર્વતમાં

૧. ંમેવેદં નિરં મુ. (ભાં.રા.)।

નિર્માણો રુચકશ્ચતુરસ્રાકૃતિઃ। સ કિલ દિશામૈન્દ્ર્યાદીનાં વિદિશાં ચાગ્નેયાદીનાં પ્રભવઃ, તત્ર દિશો દ્વિપ્રદેશાદિકાઃ પ્રદેશદ્વયોત્તરવૃદ્ધ્યા વર્ધમાના મહાશકટોદ્ધિસંસ્થાનાઃ સાદિકા વિગતપર્યવસાના નભો-દેશૈરનન્તૈર્વિશિષ્ટાકૃતિલબ્ધવ્યવસ્થાનૈર્જનિતસ્વરૂપાશ્ચતસ્રઃ, વિદિશસ્તુ મુક્તાવલીસન્નિભા એકૈકાકાશ-દેશરચનાહિતસ્વરૂપાઃ સાદિકાશ્ચાપર્યવસિતાશ્ચાનન્તપ્રદેશાશ્ચતસ્ર એવ, ઉપરિષ્ટાત્ તાનેવ ચતુરઃ પ્રદેશાન-વધીકૃત્યોપરિસ્થિતચતુઃપ્રદેશાદિકાઽનુત્તરા વિમલા નામ દિગ્ ભવતિ, તથાઽધસ્તાત્ તમોઽભિધાના-ઽધસ્તનાકાશપ્રદેશચતુષ્ટયપ્રવહેતિ॥

એતાશ્ચાનાદિકાલસન્નિવેશિન્યસ્તથાઽનાદિકાલપ્રસિદ્ધનામાનો નિશ્ચયનયાલમ્બનાત્ પ્રતિપત્તવ્યાઃ। ન તદજ્ઞીકરણેનોત્તરતો મેરુરુચ્યત ઇતિ। અતસ્તમેવંવિધં રુચકં દિગ્નિયમહેતું પ્રતીત્ય યથાસમ્ભવં = યેન પ્રકારેણ યસ્યાઃ સમ્ભવો દ્વિપ્રદેશાદિકેન દ્વ્યુત્તરાદિના એકપ્રદેશાદિના ચાનુત્તરેણ તથા ચતુઃપ્રદેશાદિના-ઽનુત્તરેણૈવ યથાસમ્ભવં ભવતીત્યુચ્યત ઇતિ॥૩/૧૦॥

રહેલો અને આઠ આકાશ પ્રદેશથી નિર્માણ પામેલો એવો ચોરસ આકૃતિવાળો રુચક પ્રદેશ છે. આ રુચકપ્રદેશ જ એન્દ્રી (પૂર્વ) આદિ દિશાનું તથા આગ્રેય (પૂર્વને દક્ષિણની વચ્ચેનો ખૂણો) વગેરે વિદિશાનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે.

બે આકાશ પ્રદેશથી પ્રારંભ છે જેણીનો એવી, બે બે પ્રદેશો વડે ઉત્તરોત્તર વધતી, વિશાલ ગાડાની ધૂંસરીના જેવા સંસ્થાનવાળી, ‘આદિ’ સહિત અને અંતથી શૂન્ય (= સાદિ અનંત), વિશિષ્ટ આકૃતિવડે પ્રાપ્ત થયેલ સ્થિતિવાળા એવા અનંત આકાશ પ્રદેશથી બનેલા સ્વરૂપવાળી દિશાઓ ચાર છે. મોતીના હારના જેવી આકૃતિવાળી, એક એક આકાશ પ્રદેશની રચનાથી પ્રાપ્ત થયેલા સ્વરૂપવાળી, સાદિ અનંત તથા અનંત પ્રદેશવાળી એવી તે વિદિશાઓ ચાર જ છે.

ઉપરની બાજુ રહેલ તે જ ચાર (રુચક) પ્રદેશોને આશ્રયીને ઉપર રહેલા ચાર પ્રદેશની આદિવાળી અનુત્તરા વિમલા નામની દિશા હોય છે તથા નીચેની બાજુ રહેલા તે જ ચાર રુચક પ્રદેશોને આશ્રયીને ‘તમસ્’ નામની અધો દિશા નીચેની બાજુ રહેલા એવા ચાર આકાશ પ્રદેશથી પ્રારંભાયેલી છે.

નિશ્ચયનયને આશ્રયીને આ દિશાઓ (ચતુષ્પ્રદેશી ઉર્ધ્વ -અધો દિશા તેમજ એન્દ્રાદિ દિશાઓ અને આગ્રેયાદિ વિદિશાઓ) અનાદિકાળથી રહેનારી તેમજ અનાદિકાળથી પ્રસિદ્ધ નામવાળી સ્વીકારવી.

નિશ્ચયનયને આશ્રયી દિશાઓના ઉત્તરમાં મેરુ છે એમ કહી શકાય નહીં. આથી આવા પ્રકારના દિશાના નિયમનમાં હેતુભૂત એવા ૮ રુચક પ્રદેશોને આશ્રયીને નૈશ્વર્યિક દિશાનું યથાસંભવ સંયોજન કરવું. તે આ રીતે કે રુચક પ્રદેશથી બે-બે પ્રદેશની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિવાળા એવા બે પ્રદેશોના પ્રારંભ વડે (એન્દ્રાદિ દિશાઓ) અને અનુત્તર = પ્રદેશની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ વિનાના એવા એક પ્રદેશના પ્રારંભ વડે (આગ્રેયાદિ વિદિશાઓ) તેમજ અનુત્તર ચાર પ્રદેશોના પ્રારંભ વડે (ઉર્ધ્વ અને અધો દિશા) યથાયોગ્ય રહી છે અર્થાત્ નિશ્ચયથી દિશા, વિદિશાનું ઉત્પત્તિ સ્થાન આ છે. ॥૩/૧૦॥

• સૂત્રમ્ •

તદ્વિભાજિનઃ પૂર્વાપરાયતા હિમવન્-મહાહિમવન્-નિષધ-નીલ-
રુક્મિ-શિખરિણો વર્ષધરપર્વતાઃ ॥૩/૧૧॥

• ભાષ્યમ્ •

તેષાં વર્ષાણાં વિભક્તારો હિમવાન્ મહાહિમવાન્ નિષધો નીલો રુક્મી શિખરીત્યેતે
ષડ્ વર્ષધરાઃ પર્વતાઃ ॥ ભરતસ્ય હૈમવંતસ્ય ચ વિભક્તા હિમવાન્ । હૈમવંતસ્ય હરિવર્ષસ્ય

• ગન્ધહસ્તી •

અથૈષાં ભરતાદિક્ષેત્રાણાં કિંકૃતો વિભાગ ઇત્યાહ—

[તદ્વિભાજિન ઇત્યાદિ (૩/૧૧) સૂત્રમ્]

તાનિ વિભક્તું શીલમેષામિતિ તદ્વિભાજિનોઽકૃત્રિમસન્નિવેશિત્વાત્ તચ્છીલાઃ, પૂર્વાપરાયતા ઇત્યુભયતો
લવણજલધિમવગાઢા હિમવદાદિસંજ્ઞાનિર્દેશઃ, વંશા વર્ષા વા ક્ષેત્રાણિ તેષાં ધારકાઃ = વિશિષ્ટવ્યવચ્છેદ-
કારિણો ગિરયોઽનાદિકાલવ્યવસ્થાનાઃ ।

તેષાં વર્ષાણામિત્યાદિ ભાષ્યં પ્રાયો ગતાર્થમ્, કથં પુનરમી વંશધરપર્વતા ઇત્યાદર્શયતિ— ભરતસ્ય
હૈમવંતસ્ય ચ વિભક્તા હિમવાન્ । તન્મધ્યવ્યવસ્થિતત્વાદ્ ભારત-હૈમવંતયોર્વિભાગમાપાદયતિ હિમવાન્ ।

• સૂત્રાર્થ •

તે (ક્ષેત્રો)નું વિભાજન કરનારા, પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં દીર્ઘ = લાંબા એવા હિમવાન,
મહાહિમવાન, નિષધ, નીલ, રુક્મિ અને શિખરી વર્ષધર પર્વતો છે. ॥૩/૧૧॥

• ભાષ્યાર્થ •

તે ક્ષેત્રોનું વિભાજન = જુદા કરનાર હિમવાન, મહાહિમવાન, નિષધ, નીલ, રુક્મી અને
શિખરી એમ આ ૬ વર્ષધર પર્વતો છે. ભરતક્ષેત્ર અને હૈમવંત ક્ષેત્રનો વિભાજક હિમવાનપર્વત,

• હેમગિરા •

❖ હિમવંત આદિ વર્ષધર પર્વતોનું સ્વરૂપ ❖

૩/૧૧ સૂત્રની અવતરણિકા : હવે આ ભરતાદિ ક્ષેત્રોનો વિભાગ કોનાથી કરાએલો છે એવા પ્રશ્નના
જવાબ માટે ૩/૧૧ સૂત્રને કહે છે - તેઓ (ક્ષેત્રો)ના વિભાગ કરવાનો સ્વભાવ છે જે (પર્વતો)નો,
આથી તદ્વિભાજિનઃ એવું વિશેષણ પર્વતોનું કહ્યું છે. આ પર્વતોની રચના સ્વાભાવિક હોવાથી તેઓનો
તેવો (ક્ષેત્રોના વિભાગ કરવાનો) સ્વભાવ છે.

આ પર્વતો પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં દીર્ઘ છે. અર્થાત્ એમના બન્ને પડખા લવણસમુદ્રને અવગાહીને
રહ્યા છે. આ પર્વતો કયા છે તે ‘હિમવંત’ વગેરે નામોનો નિર્દેશ ભાષ્યમાં કર્યો છે. વંશ, વર્ષ અથવા
ક્ષેત્ર, તેઓ (ક્ષેત્રો)ના ધારક અર્થાત્ (ક્ષેત્રોના) વિશિષ્ટ વ્યવચ્છેદ (= વિભાગ) કરનારા એવા આ પર્વતો
અનાદિકાળથી રહેલા છે.

તેષાં વર્ષાણાં... ઈત્યાદિ ભાષ્ય પ્રાયઃ સ્પષ્ટ અર્થવાળો છે. વળી, આ વંશધર પર્વતો કઈ રીતે
રહેલા છે ? તેને કહે છે - ભરતક્ષેત્ર અને હૈમવંત ક્ષેત્રનો વિભાગ કરનાર હિમવંતપર્વત છે, કેમકે તે

ચ વિભક્તા મહાહિમવાન્, इत्येवं शेषाः॥ तत्र पञ्च योजनशतानि षड्विंशानि षट्

તથા હૈમવંત-હરિવંશયોર્વ્યવસ્થાકારી મહાહિમવાન્। इत्येवं शेषगिरयोऽपि नामग्राहं वक्तव्या इत्यतिदिशति, હરિવંશ-વિદેહયોર્વિભક્તા નિષધઃ, વિદેહ-રમ્યકયોર્વિભક્તા નીલઃ, રમ્યક-હૈરણ્યવંતયોર્વિભક્તા રુક્મી, હૈરણ્યવતૈરાવતયોર્વિભક્તા શિખરીતિ॥

અધુનૈષાં ક્ષેત્રાણાં વિભાગે સતિ પ્રમાણમાખ્યાતિ— તત્ર ભરતક્ષેત્રમારોપિતચાપાકારમ્, અતઃ પ્રાગિષોરેવ પ્રમાણમુચ્યતે— પચ્ચ યોજનશતાનિ ષડ્વિંશત્યધિકાનિ ષટ્ ચૈકોનવિંશતિભાગા યોજનસ્ય ભરત-ક્ષેત્રવિષ્કમ્ભઃ।

અપરે ત્વિદમેવ ભાષ્યવાક્યં સૂત્રીકૃત્યાધીયતે। વિષ્કમ્ભત્ત્વમિતિ મધ્યપ્રદેશે ભવતિ, એવમૈરાવતક્ષેત્ર-

હૈમવત ક્ષેત્ર અને હરિવર્ષક્ષેત્રનો વિભાજક મહાહિમવાન, એ પ્રમાણે શેષ ક્ષેત્રો વિશે વિભાજક પર્વતો યથા યોગ્ય જાણવા.

આ ક્ષેત્રોમાં ભરતક્ષેત્રનો વિષ્કંભ (= પહોળાઈ) ૫૨૬ યોજન અને ૬ કલા (૫૨૬ પૂર્ણાંક

બન્ને-ક્ષેત્રની મધ્યમાં રહેલો છે. તેમજ હૈમવત ક્ષેત્ર અને હરિવંશ ક્ષેત્રનો વ્યવસ્થાપક = વિભાજક મહાહિમવાન પર્વત છે. આ રીતે શેષ પર્વતો પણ નામગ્રહણપૂર્વક કહેવા એવી ભલામણ ભાષ્યમાં કરી છે. (તે નામ ગ્રહણ પૂર્વક આ મુજબ કહેવા.) હરિવંશ ક્ષેત્ર અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રનો વિભાજક નિષધ પર્વત છે. મહાવિદેહ ક્ષેત્ર અને રમ્યક ક્ષેત્રનો વિભાજક નીલવંતપર્વત છે. રમ્યકક્ષેત્ર અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રનો વિભાજક રુક્મિપર્વત છે. હૈરણ્યવત ક્ષેત્ર અને ઐરાવત ક્ષેત્રનો વિભાજક શિખરી પર્વત છે.

હવે આ ક્ષેત્રોનો વિભાગ કહેવાયે છતે (ક્ષેત્રના) પ્રમાણને જણાવે છે. ત્યાં (ક્ષેત્રોમાં) ભરતક્ષેત્ર પ્રત્યંચા (= ધનુષની દોરી) ઉપર ચઢાવેલ બાણના જેવા આકારવાળો છે, આથી સર્વ પ્રથમ ઈષુનું જ પ્રમાણ કહેવાય છે. તે આ મુજબ-૫૨૬ યોજન અને અધિક ૬ કળા* (= ૫૨૬ પૂર્ણાંક ૬/૧૮ અંશ) ભરતક્ષેત્રનો વિષ્કંભ (= ઈષુ) જાણવો. (જુઓ પરિશિષ્ટ-૧૨, ચિત્ર નં.૪)

વળી બીજા ♦કેટલાક તો ભાષ્યના પચ્ચયોજન... થી માંડી વિષ્કમ્ભઃ સુધીના વાક્યને સૂત્રરૂપે કહે છે.

❖ હિમવંત આદિના ઈષુનું માપ ❖

ભરતક્ષેત્ર આટલા પ્રમાણવાળા ઈષુથી મધ્ય વિભાગમાં છે. આ પ્રમાણે ઐરાવત ક્ષેત્રનો વિષ્કંભ

□. વિવક્ષિત ક્ષેત્રની ‘જીવા’ના મધ્યભાગથી સમુદ્ર સુધીનો જે વિષ્કંભ તે ‘ઈષુ’ કે ‘શર’ (=‘બાણ’) કહેવાય છે.

★. એક યોજનનો ૧૮ મો ભાગ તે ‘કળા’ કહેવાય છે. એટલે ઓગણીશ ‘કળા’ નો એક યોજન કહેવાય. વળી કળાનો ઓગણીશમો ભાગ તે ‘વિકળા’ એવી ઓગણીશ ‘વિકળા’ની એક કળા હોય. (ક્ષે.લો.પ્ર.સર્ગ-૧૬ ગાથા-૧૨)

♦. દિગંબર સૂત્ર રચના ઘણા સ્થાને બહુ લાંબી લાંબી જોવામાં આવેલ છે. હકીકતમાં તે ભાષ્યનો જ એક અંશ દેખાય છે.

• ભાષ્યમ્ •

ચૈકોનવિંશતિભાગા (૫૨૬ ૬/૧૧) ભરતવિષ્કમ્ભઃ। સ દ્વિર્દ્વિર્હિમવદ્દૈમવતાદીનામા-
વિદેહેભ્યઃ। પરતો વિદેહેભ્યોઽર્ધાર્ધહીનાઃ॥

• ગન્ધહસ્તી •

વિષ્કમ્ભોઽપિ। હિમવદાદિપર્વતાનાં શેષક્ષેત્રાણાં ચૈવમતિદિશન્નાહ— સ દ્વિર્દ્વિર્હિમવદ્દૈમવંતાદીનામા-
વિદેહેભ્યઃ ઇતિ, સ ભરતેષુ દ્વિગુણોદ્વિગુણઃ પર્વતાનાં ક્ષેત્રાણાં ચ વિષ્કમ્ભો ભવત્યાવિદેહેભ્યઃ ઇતિ।
તદ્વથા—

હિમવચ્છિઃખરિણોર્યોજનસહસ્રં દ્વ્યુત્તરપચ્ચાશતાધિકં દ્વાદશ ચૈકોનવિંશતિભાગા યોજનસ્ય, હૈમવંત-
હૈરણ્યવતયોઃ સહસ્રદ્વયં શતં ચ પચ્ચોત્તરં પચ્ચ ચૈકોનવિંશતિભાગા યોજનસ્ય, મહાહિમવદ્-રુક્મિણોશ્ચત્વારિ
સહસ્રાણિ શતદ્વયં દશોત્તરં દશ ચૈકોનવિંશતિભાગા યોજનસ્ય, હરિ-રમ્યકયોરષ્ઠૌ સહસ્રાણિ ચત્વારિ
શતાન્યેકવિંશત્યધિકાનિ એકશ્ચૈકોનવિંશતિભાગો યોજનસ્ય, નિષધ-નીલયોઃ ષોડશ સહસ્રાણ્યષ્ઠૌ શતાનિ
દ્વ્યુત્તરચત્વારિંશતાધિકાનિ દ્વૌ ચૈકોનવિંશતિભાગૌ યોજનસ્ય, વિદેહાનાં ત્રયસ્ત્રિંશત્સહસ્રાણિ ષટ્ ચ
શતાનિ ચતુરશીત્યધિકાનિ ચત્વારશ્ચૈકોનવિંશતિભાગા યોજનસ્યેતિ।

પરતો વિદેહેભ્યોઽર્ધાર્ધહીના ઇતિ। નીલાદીનાં પ્રમાણમાચષ્ટે લાઘવિક આચાર્યઃ— વિદેહક્ષેત્રેષુર્ધહીનો

• ભાષ્યાર્થ •

૬/૧૯ અંશ) છે. હિમવંતપર્વત, હૈમવંતક્ષેત્રથી માંડીને છેક મહાવિદેહક્ષેત્ર સુધીનો વિસ્તાર તે
(ભરત ક્ષેત્રના વિસ્તાર કરતા) બમણો-બમણો જાણવો. મહાવિદેહક્ષેત્રની પછીના પર્વત અને
ક્ષેત્રોનો ક્રમશઃ અર્ધો અર્ધો ઓછો વિષ્કંભ જાણવો.

• હૈમગિરિ •

પણ સમજી લેવો. હિમવંત આદિ પર્વતોના તથા શેષ ક્ષેત્રોના ઈંધુની ભલામણ કરતા સ દ્વિર્દ્વિર્હિમવ...
આ ભાષ્યને કહે છે. હિમવંત, હૈમવત વગેરેથી માંડીને મહાવિદેહ સુધીનો તે ઈંધુ બમણો બમણો છે.
અર્થાત્ ભરતના ઈંધુથી બમણો-બમણો મહાવિદેહ સુધીના પર્વતો અને ક્ષેત્રોનો (ક્રમશઃ) વિષ્કંભ = ઈંધુ
હોય છે. તે આ મુજબ :-

હિમવંતપર્વત અને શિખરીપર્વતનો વિષ્કંભ ૧૦૫૨ યોજન અને ૧૨ કળા છે. હૈમવંતક્ષેત્ર અને
હૈરણ્યવંતક્ષેત્રનું પ્રમાણ ૨૧૦૫ યો. ૫/૧૯ કળાનું, મહાહિમવંતપર્વત અને રુક્મિપર્વતનું માપ ૪૨૧૦
યો. ૧૦/૧૯ કળાનું, હરિવર્ષક્ષેત્ર અને રમ્યક્ષેત્રનું માપ ૮૪૨૧ યો. ૧/૧૯ કળાનું, નિષધપર્વત અને
નીલપર્વતનું માપ ૧૬૮૪૨ યો. ૨/૧૯ કળાનું, મહાવિદેહક્ષેત્રનું માપ ૩૩૬૮૪ યો. ૪/૧૯ કળા છે
એમ જાણવું. “અડધું અડધું ઓછું માપ આ મહાવિદેહક્ષેત્રની પછીના ક્ષેત્ર અને પર્વતોનું છે.” એમ
સંક્ષેપપ્રિય આચાર્યશ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજા નીલાદિ પર્વત અને ક્ષેત્રોના માપને કહે છે. વિદેહક્ષેત્રનો
ઈંધુ અર્ધો કરતાં નીલપર્વતનો ઈંધુ થાય છે, તે નીલપર્વતનો ઈંધુ અર્ધો ઓછો કરતાં રમ્યક્ષેત્રનો ઈંધુ

પચ્ચવિંશતિયોજનાન્યવગાહો યોજનશતોચ્છ્રયો હિમવાન્। તદ્દ્વિર્મહાહિમવાન્। તદ્દ્વિ-
નિષધ ઇતિ॥

ભરતવર્ષસ્ય યોજનાનાં ચતુર્દશ સહસ્રાણિ ચત્વારિ શતાન્યેકસપ્તતીતિ ચ ષડ્ભાગા
વિશેષતઃ (૧૪૪૭૧ ૬/૧૯) જ્યા। ઇષુર્યથોક્તો ૫૨૬ ૬/૧૯ વિષ્કમ્ભઃ, ધનુઃકાષ્ઠં ચતુર્દશ

નીલેષુર્ભવતિ, સોડર્ધહીનો રમ્યકેષુરિત્યેવં યાવદૈરાવતક્ષેત્રમિતિ॥

અધુનૈષાં હિમવદાદિકુલપર્વતાનાં અવગાહોચ્છ્રાયાન્ પ્રતિપાદયતિ— પચ્ચવિંશતીત્યાદિ ઉચ્છ્રાય-
ચતુર્ભાગોડવગાહઃ સર્વેષામ્, ઉચ્છ્રાયો યોજનશતમવગાહઃ પચ્ચવિંશતિર્યોજનાનિ હિમવતઃ। એતદેવ દ્વિગુણ-
મુચ્છ્રાયાવગાહપ્રમાણં મહાહિમવતઃ, યોજનશતદ્વયમુચ્છ્રાયઃ પચ્ચાશદવગાહઃ। એતદ્દ્વિગુણં નિષધસ્ય, ચત્વારિ
શતાન્યુચ્છ્રાયઃ શતમવગાહ ઇતિ। નીલાદીનાં નિષધાદિભિસ્તુલ્યોચ્છ્રાયાવગાહાવિતિ॥

ઈદાર્નીં જીવા-ધનુઃકાષ્ઠે કથયતિ— ભરતવંશસ્યેત્યાદિ ભાષ્યમ્। હિમવત આરાદ્ભાગવર્તિનીં જીવેયં

હિમવંતપર્વત ૨૫ યોજન ઊંડો (અને) ૧૦૦ યોજન ઊંચો છે. તેના કરતા બમણો મહાહિમવંત
છે (અને) તેના કરતા બમણો નિષધ છે.

ભરતવંશની જીવા ચૌદ હજાર ચારસો ઈકોત્તેર યોજન અને છ કલા છે. (૧૪૪૭૧ પૂર્ણાંક
૬/૧૯ અંશ યોજનની છે) પૂર્વે કલા મુજબ ઈષુ (૫૨૬ પૂર્ણાંક ૬/૧૯ અંશ યોજન)ના વિષ્કંભ

થઈ જાય છે. આ રીતે છેક ઐરવતક્ષેત્ર સુધી છે એમ સમજી લેવું.

❖ હિમવંત આદિ પર્વતોની ઉંડાઈ અને ઉંચાઈ ❖

હવે આ હિમવંત આદિ સમગ્ર પર્વતોની અવગાહના (= ઊંડાઈ) અને ઉંચાઈનું પ્રતિપાદન કરે છે.
પચ્ચવિંશતિ... બધા પર્વતોની (પોતપોતાની) ઉંચાઈના ચોથા ભાગની ઉંડાઈ હોય છે. હિમવંત પર્વતની
૧૦૦ યોજન ઉંચાઈ અને ૨૫ યોજન (જમીનમાં) ઉંડાઈ છે. એના કરતા આ જ બમણી ઉંચાઈ અને
ઉંડાઈનું પ્રમાણ તે મહાહિમવંતનું છે, અર્થાત્ ૨૦૦ યોજન ઉંચો અને ૫૦ યોજન ઉંડો છે. આનાથી
બમણું માપ નિષધપર્વતનું છે. અર્થાત્ ૪૦૦ યોજન ઉંચો અને ૧૦૦ યોજન ઉંડો છે. નીલાદિ (નીલ,
રૂક્મિ, શિખરી)ની ઉંચાઈ અને ઊંડાઈ નિષધાદિપર્વતની જેમ યથાક્રમે સમાન જાણવી.

❖ ભરતની જીવા અને ધનુઃકાષ્ઠનું માપ ❖

હવે જીવા (= ધનુષની દોરી = પ્રત્યંચા) અને ધનુઃકાષ્ઠ (ધનુષનું કાષ્ઠ) કહે છે.

ભરતવંશસ્ય... આ ભાષ્યમાં કહેલી ૧૪૪૭૧ યોજન ૬/૧૯ કળાવાળી આ જીવા હિમવંતપર્વતના

• બાષ્યમ્ •

સહસ્રાણિ શતાનિ પચ્ચાષ્ટાવિંશાન્યેકાદશ ચ ભાગાઃ સાધિકાઃ (૧૪૫૨૮ ૧૧/૧૧)।

ભરતક્ષેત્રમધ્યે પૂર્વાપરાયત ઉભયતઃ સમુદ્રમવગાઢો વૈતાલ્યપર્વતઃ ષડ્ યોજનાનિ સક્રોશાનિ ધરણિમવગાઢઃ પચ્ચાશદ્ વિસ્તરતઃ પચ્ચવિંશત્યુચ્છિતઃ॥

• ગન્ધહસ્તી •

પ્રતિપત્તવ્યા, ધનુઃકાષ્ઠં ચ ઇષુર્યથોક્તો વિષ્કમ્ભ ઇતિ પ્રાગભિહિતોઽપિ પુનરિહોપન્યસ્ત ઇષુરિતિ, તત્રૈવ નોક્તસ્તસ્માત્ પુનરુપન્યાસ ઇતિ।

ભરતક્ષેત્રમધ્યમ્ ઇત્યાદિ। વૈતાલ્યપર્વતો દક્ષિણોત્તરાર્ધવિભાગકારી વિદ્યાધરાધિવાસઃ પચ્ચાશત્ષષ્ટિ-નગરયુક્તદક્ષિણોત્તરશ્રેણિદ્વયાલંકૃતો ગુહાદ્વયોપશોભિતશ્ચ પ્રતિપત્તવ્યઃ।

• ભાષ્યાર્થ •

રૂપ જાણવો. ધનુઃકાષ્ઠ યૌદ હજાર પાંચસો અઠ્યાવીસ યોજન અને ૧૧ કલાનું (૧૪૫૨૮ પૂર્ણાંક ૧૧/૧૯ અંશ યોજનનો) છે.

ભરતક્ષેત્રની મધ્યમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં (લવણ) સમુદ્ર સુધી લંબાયેલો એવો વૈતાલ્ય પર્વત એક કોશ સહિત ૬ (= સવા છ) યોજન જેટલો પૃથ્વીમાં રહેલો છે. વિસ્તારથી ૫૦ યોજન છે, ૨૫ યોજનની ઊંચાઈ છે.

• હેમગિરા •

પહેલાની જાણવી. (જીવા = વિવક્ષિત ક્ષેત્રની પૂર્વથી, પશ્ચિમ સુધીની ઉત્કૃષ્ટ લંબાઈ) અને ધનુઃકાષ્ઠ † પણ હિમવંતપર્વતની પહેલાનું જાણવું. (ધનુઃકાષ્ઠ = ધનુઃપૃષ્ઠ = ‘જીવા’ના પૂર્વ અને પશ્ચિમના છેડા રૂપ સીમા વડે સમુદ્ર સુધી પહોંચતી પરિધિ.) પૂર્વે ભાષ્યમાં કહેલો વિષ્કંભ તે જ ઈષુ છે. પણ ત્યાં (તે વિષ્કંભ તરીકે કહ્યો છે) ઈષુ તરીકે નથી કહ્યો. આથી ઈષુનો અહીં ફરી ઉપન્યાસ કર્યો છે.

❖ વૈતાલ્ય પર્વતનું પ્રતિપાદન ❖

ભરતક્ષેત્રમધ્ય... વૈતાલ્ય પર્વત (ભરતની મધ્યમાં હોવાથી ભરત ક્ષેત્રના) દક્ષિણાર્ધભરત અને ઉત્તરાર્ધભરત એમ બે વિભાગ કરનારો ‡ છે તથા, વિદ્યાધરોના નિવાસ-સ્થાનરૂપ, ૫૦ અને ૬૦ નગરોથી □યુક્ત એવી (ક્રમશઃ) દક્ષિણશ્રેણી અને ઉત્તરશ્રેણીરૂપ બે શ્રેણીથી અલંકૃત, તેમજ બે ગુફાઓ (= પશ્ચિમ અને પૂર્વ દિશામાં ક્રમશઃ તમિસ્રાગુફા અને ખંડપ્રપાતા ગુફા) થી શોભિત જાણવો.

♦. ગોળ પદાર્થનો એક છેલ્લો અમુક ભાગ કે જે ધનુષના આકારનો થાય છે, આ એક ખંડ કહેવાય. ખંડ પર્યન્તનો ઘેરાવો (ખંડિત ઘેરાવો) = ધનુઃપૃષ્ઠ અથવા ધનુષના આકારવાળા ખંડનો કામઠી (ધનુષની લાકડી) સરખો ભાગ ધનુઃપૃષ્ઠ કહેવાય. એ ધનુઃપૃષ્ઠના અતિમધ્યભાગથી તે ખંડના પર્યંત ભાગ સુધીનો બાણ સરખો સીધો ભાગ = પહોળાઈ તે ઈષુ કહેવાય.

‡. વૈતાલ્ય નામનો મહર્દિક દેવ અહીં વસે છે તેથી આ પર્વત વૈતાલ્ય નામે ઓળખાય છે.

□. નગર એટલે એકલું શહેર નહીં, પણ મહાન દેશ. અથવા અનેક ગ્રામ સહિત રાજધાની રૂપ મુખ્ય શહેર, તે નગર. આવા નગર, દેશ લાંબી પંક્તિમાં રહ્યા હોવાથી વિદ્યાધરશ્રેણી કહેવાય છે. આ સર્વ નગરોમાં વિદ્યાધર મનુષ્યો વસે છે.

વિદેહેષુ નિષધસ્યોત્તરતો મન્દરસ્ય દક્ષિણતઃ કાશ્ચનપર્વતશતેન ચિત્રકૂટેન વિચિત્રકૂટેન ચોપશોભિતા દેવકુરવઃ।

વિષ્કમ્ભેનૈકાદશ યોજનસહસ્રાણ્યષ્ઠૌ ચ શતાનિ દ્વિચત્વારિંશાનિ દ્વૌ ચ ભાગૌ।
 એવમેવોત્તરેણોત્તરાઃ કુરવશ્ચિત્રકૂટ-વિચિત્રકૂટહીના દ્વાભ્યાં ચ કાશ્ચનાભ્યામેવ યમક-

વિદેહેષ્વિત્યાદિ। મેરુગિરેર્દક્ષિણતો નિષધસ્યોત્તરતો દેવકુરવો ભવન્તિ, તે ચ કાશ્ચનપર્વતકશ-
 તેનોપશોભિતા હૃદપશ્ચકોભયપર્યન્તવ્યવસ્થિતૈર્દશભિર્દશભિઃ કાશ્ચનપર્વતૈર્વિભૂષિતાઃ, શીતોદાનદીપૂર્વાપરગૌ
 નિષધાચ્ચતુસ્ત્રિંશાશ્વતસચતુઃસપ્તભાગાન્તરૌ ચિત્ર-વિચિત્રકૂટૌ યોજનસહસ્રોચ્ચૌ તાવદધોવિસ્તૃતૌ તદર્ધમુપરિ
 તાભ્યાં ચોપશોભિતા દેવકુરવઃ। તે ચ-

વિષ્કમ્ભેણેત્યાદિ સુજ્ઞાનમ્। ઇદાનીમુત્તરકુરુનતિદિશતિ- એવમેવોત્તરેણોત્તરાઃ કુરવઃ કાશ્ચનકનગ-
 શતેનોપશોભિતાઃ, કિન્તુ ચિત્ર-વિચિત્રકૂટાભ્યાં હીનાસ્તત્સ્થાન એવ ચ કાશ્ચનાભ્યાં તત્પ્રમાણાભ્યામેવ

મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં નિષધ પર્વતના ઉત્તરમાં તથા મેરુપર્વતના દક્ષિણ તરફ ૧૦૦ સોનાના
 પર્વત (= કંચનગિરિ)થી ચિત્રકૂટ અને વિચિત્રકૂટ વડે શોભાયમાન એવું દેવકુરુક્ષેત્ર છે.

દેવકુરુક્ષેત્રનો વિષ્કંભ ૧૧૮૪૨ પૂર્ણાંક ૨/૧૯ અંશ યોજન (૧૧૮૪૨ યોજન અને ૨ કળા) છે.

આ પ્રમાણે જ ઉત્તર દિશા તરફ આવેલ ઉત્તરકુરુક્ષેત્ર-ચિત્રકૂટ, વિચિત્રકૂટ એ બે વિના
 (= ૧૦૦ કાંચન પર્વત) તેમજ બે સ્વર્ણમય ચમકપર્વત (= કુલ ૧૦૨ પર્વત) વડે શોભે છે.

❖ દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુનો પરિચય ❖

વિદેહેષુ... મેરુગિરિની દક્ષિણ બાજુ અને નિષધપર્વતની ઉત્તર બાજુ દેવકુરુ ક્ષેત્ર હોય છે અને તે
 ૧૦૦ કાંચનગિરિઓથી^૬ ઉપશોભિત હોય છે. અર્થાત્ પાંચ દ્રહોના (= સરોવરના) ઉભય પડખામાં રહેલા
 ૧૦-૧૦ કાંચનગિરિઓથી વિભૂષિત છે.

નિષધ પર્વત(ના ઉત્તર દિશાના છેડા)થી ઉત્તરમાં ૮૩૪ પૂર્ણાંક ૪/૭ અંશ યોજન પછી સીતોદા
 નદીના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારા ઉપર ચિત્રકૂટ અને વિચિત્રકૂટ નામના બે પર્વતો રહેલા છે. જે એક
 હજાર યોજન ઉંચા તથા તેટલા જ (૧૦૦૦) યોજન વિસ્તૃત નીચેના ભાગમાં છે. તેનાથી અર્ધ (૫૦૦
 યો.) વિસ્તૃત ઉપરના ભાગમાં છે અને તે બે પર્વતો વડે દેવકુરુ ક્ષેત્ર ઉપશોભિત છે.

વિષ્કમ્ભેણ.... ઈત્યાદિ ભાષ્ય સરળ છે. હવે ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રની ભલામણ કરે છે કે, આ પ્રમાણે
 જ (જે રીતે દેવકુરુ ક્ષેત્ર કહ્યું એ રીતે જ) ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્ર ઉત્તરદિશાના ૧૦૦ કંચનગિરિથી ઉપશોભિત

૬. આ દરેક કંચનગિરિની ઉપર નાની મોટી વાવડીઓમાં, સરોવરમાં, સરોવરની પંક્તિઓમાં ૧૦૦ પાંખડીવાળા, ૧૦૦૦
 પાંખડીવાળા કમળો રહેલા છે. જે કંચન (= સોના) ના વર્ણવાળા છે. તેથી તેમજ 'કાંચન' નામના દેવો આ પર્વતના
 અધિપતિ હોવાથી આ પર્વતો કાંચનગિરિ કહેવાય છે. (ક્ષે.લો.પ્ર.સર્ગ-૧૬ ગાથા-૨૬૩)

• ભાષ્યમ્ •

પર્વતાભ્યાં વિરાજિતાઃ। વિદેહા મન્દર-દેવકુરૂત્તરકુરુભિર્વિભક્તાઃ ક્ષેત્રાન્તરવદ્ ભવન્તિ પૂર્વે ચાપરે ચ। પૂર્વેષુ ષોડશ ચક્રવર્તિવિજયા નદી-પર્વતવિભક્તાઃ પરસ્પરસ્યાગમાઃ,

• ગન્ધહસ્તી •

યમકપર્વતાભ્યાં શીતાનદીકૂલગાભ્યાં વિરાજિતા ઇતિ॥

વિદેહા ઇત્યાદિ મન્દરગિરિના દેવકુરૂત્તર-કુરુભિશ્ચ વિભક્તા = વ્યવચ્છિન્નમર્યાદાઃ સ્થાપિતાઃ, એકક્ષેત્રાન્તઃપાતિનોડપિ ક્ષેત્રાન્તરવદ્ ભવન્તિ। તત્રત્યમનુષ્યાદીનાં પરસ્પરેણ ગમનાગમનાભાવાત્। અતઃ પૂર્વે ચાપરે ચોભયે વિદેહા ભવન્તિ, મેરોઃ પૂર્વતઃ પૂર્વે, અપરતોડપરે, તત્ર પૂર્વેષુ વિદેહેષુ ષોડશ ચક્ર-વર્તિવિજયા નદી-પર્વતવિભક્તાઃ પરસ્પરસ્યાગમાઃ ચક્રવર્તિનાં વિજેતવ્યા ભોક્તવ્યાશ્ચ, નદીભિર્ગિરિભિશ્ચ વિભક્તાઃ પરસ્પરેણાગમ્યાઃ ક્ષેત્રવિશેષા ઇત્યર્થઃ। અધુનાડપરાનપ્યતિદિશતિ— અપરેડપ્યેવંલક્ષણાઃ ષોડશૈવ

• ભાષ્યાર્થ •

વિદેહો તો મેરુપર્વત, દેવકુરુક્ષેત્ર અને ઉત્તરકુરુક્ષેત્રથી વિભાજિત કરાયેલા, બે ભિન્ન ક્ષેત્રની જેમ ‘પૂર્વમહાવિદેહક્ષેત્ર’ અને ‘પશ્ચિમમહાવિદેહ’ એમ શોભે છે. પૂર્વવિદેહમાં સોળ ચક્રવર્તીની વિજયો નદી અને પર્વતોથી વિભાજિત કરાયેલી (અને તેથી જ) પરસ્પર અગમ્ય છે અર્થાત્ વચ્ચે નદી અથવા પર્વત હોવાથી એક (વિજય)માંથી બીજી (વિજય)માં જઈ શકાતું નથી. પશ્ચિમવિદેહમાં

• હેમગિરા •

છે. પરંતુ ચિત્રકૂટ અને વિચિત્રકૂટ નામના (જે દેવકુરુમાં હતા તે) બે પર્વતોથી આ ઉત્તરકુરુ રહિત છે અને તેની જગ્યાએ તેટલા જ લંબાઈ વગેરે પ્રમાણવાળા, સીતા નદીના કાંઠે રહેલા, સ્વર્ણમય બે યમક (અને સમક) પર્વતો શોભી રહ્યા છે.

❖ મહાવિદેહ ક્ષેત્રનું દિગ્દર્શન ❖

વિદેહા... (હવે વિદેહક્ષેત્રની વાત કરે છે) આ વિદેહો એક ક્ષેત્રની અંદર રહેલી હોવા છતાં ય મેરુગિરિવડે^૧ અને દેવકુરુ તેમજ ઉત્તરકુરુ વડે વિભક્ત થઈ ગયેલી ચોક્કસ પ્રકારની મર્યાદાએ બે વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલી એક ક્ષેત્રની અંદર રહેલા જુદા ક્ષેત્રની જેમ છે. કેમકે ત્યાં રહેલા મનુષ્યો વગેરેનો પરસ્પર એકથી બીજી વિજયોમાં ગમનાગમનનો અભાવ છે. આથી પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમવિદેહ એમ બે વિદેહો છે. મેરુની પૂર્વમાં પૂર્વવિદેહ છે અને પશ્ચિમદિશામાં પશ્ચિમવિદેહ છે. ‘ત્યાં પૂર્વવિદેહમાં ચક્રવર્તિની ૧૬ વિજયો નદી-પર્વતથી વિભક્ત પરસ્પર અગમ્ય છે.’ આ ભાષ્ય પંક્તિનો સાર આ છે કે આ વિજયો ચક્રવર્તિને જીતવા યોગ્ય અને ભોગવવા યોગ્ય છે. તેમજ નદી અને પર્વતોથી વિભાજિત કરાયેલી આ

◆. જોડીયા ભાઈઓની પેઠે એઓનું સ્વરૂપ પરસ્પર એક સરખું છે. અથવા તો એમનો ‘યમક’ નામના પક્ષી જેવો આકાર છે તેથી એમને ‘યમક’ કહેવાય છે. (ક્ષે.લો.પ્ર.સર્ગ-૧૬ ગાથા-૨૪૧)

❧. મહાવિદેહ ક્ષેત્રની જે (૩૩૬૮૪ ચોજન ૪ કળા) પહોળાઈ છે. તેમાંથી મેરુપર્વતની (૧૦૦૦૦ ચોજન) પહોળાઈને બાદ કરતાં = ૨૩૬૮૪ ચોજન ૪ કળા આવે, ફરી આને બે થી ભાગતાં = ૧૧૮૪૨ ચોજન ૨ કળા આવે તે દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રની પહોળાઈ (વિષ્કંભ) જાણવી.

• ભાષ્યમ્ •

અપરેઽપ્યેવંલક્ષણાઃ ષોડશૈવ । તુલ્યાયામવિષ્કમ્ભાવગાહોચ્છ્રાયૌ દક્ષિણોત્તરૌ વૈતાલ્યૌ, તથા હિમવચ્છિશ્ચરિણૌ મહાહિમવદ્ભુક્ષિમણૌ નિષધ-નીલૌ ચેતિ ॥

ક્ષુદ્રમન્દરાસ્તુ ચત્વારોઽપિ ધાતકીચ્છ્રણ-પુષ્કરાર્ધકા મહામન્દરાત્ પચ્ચદશભિર્યોજન-

• ગન્ધહસ્તી •

ચક્રવર્તિવિજયાઃ સરિદ્ગિરિવિભક્તાઃ પરસ્પરાસમ્ભાવ્યમાનગમના इति । અધુનોત્તરભાગવર્તિપર્વતાન્ પ્રમાણતો નિર્દિશતિ— તુલ્યાયામેત્યાદિ ભાષ્યમેવ સુજ્ઞાનમ્ ।

ક્ષુદ્રમન્દરાસ્તિત્યાદિ ॥ ધાતકીચ્છ્રણે દ્વૌ પુષ્કરદ્વીપાર્ધે દ્વૌ इत्यેવં ચત્વારોઽપિ ક્ષુલ્લકમન્દરા ભવન્તિ જમ્બૂદ્વીપમધ્યવર્તિમેરોર્હીનપ્રમાણત્વાત્ । તત્ત્વાદર્શયતિ— મહામન્દરાત્ પચ્ચદશભિર્યોજન-સહસ્રૈર્હીનોચ્છ્રાયાઃ = ચતુરશીતિયોજનસહસ્રોચ્છ્રિતા इत्यર્થઃ । તથા ષડ્ભિર્યોજનશતૈર્ધરણિતલે હીનવિષ્કમ્ભાઃ = ચતુઃશતાધિકનવસહસ્રવિષ્કમ્ભા इत्यર્થઃ । તેષાં ચતુર્ણામપિ પ્રથમં કાણ્ડં મહા-

• ભાષ્યાર્થ •

પણ આવા જ પ્રકારની સોળ વિજયો છે. લંબાઈ, પહોળાઈ, અવગાહ અને ઊંચાઈ વડે દક્ષિણ વૈતાલ્યપર્વત સરખો જ ઉત્તર વૈતાલ્યપર્વત છે, હિમવંતપર્વતની સરખો શિખરી પર્વત અને મહાહિમવંતની સરખો રુક્મિપર્વત છે અને નિષધ પર્વતની સરખો નીલવંતપર્વત છે.

ધાતકીખંડ અને પુષ્કરાર્ધદ્વીપ સંબંધી ચારે ય લઘુ મેરુપર્વતો છે જે મહા મેરુપર્વત કરતા ૧૫ હજાર યોજન ઓછી ઊંચાઈવાળા છે. તેમજ પૃથ્વીતલમાં ૬૦૦ યોજન (૧૦૦૦૦ યોજન

• હેમગિરા •

વિદેહો એકબીજામાં ગમનાગમન ન થઈ શકે તેવા વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર રૂપ છે. હવે પશ્ચિમ વિદેહોની♦ પણ ભલામણ કરતા કહે છે કે પશ્ચિમ વિદેહોમાં પણ આવા લક્ષણવાળી નદી અને પર્વતથી વિભાજિત કરાયેલી, જેમાં અરસપરસ ગમનાગમન નહીં થઈ શકે તેવી ૧૬ જ ચક્રવર્તિ વિજયો છે.

હવે ઉત્તરભાગવર્તી પર્વતોનો પ્રમાણ થકી નિર્દેશ તુલ્યાયાં... ઈત્યાદિ ભાષ્યમાં સ્પષ્ટ છે.

❖ નાના મેરુ પર્વતોની ઓળખ ❖

ક્ષુદ્રમન્દરા... ધાતકીખંડમાં બે મેરુ તથા પુષ્કરાર્ધદ્વીપમાં બે, એમ ચારે ય મેરુ નાના છે, કેમકે જંબૂદ્વીપના મધ્યમાં રહેલ મેરુની અપેક્ષાએ એ ચારે મેરુ ન્યૂન પ્રમાણવાળા છે. તેનું વર્ણન કરે છે → મહામેરુ પર્વત કરતા ૧૫ હજાર યોજન હીન એટલે ૮૪ હજાર યોજન ઊંચાઈવાળા (આ ચારે મેરુ) છે. તથા પૃથ્વીતળમાં (મહા મેરુથી) ૬૦૦ યોજન ન્યૂન એટલે = ૮૪૦૦ યોજન વિષ્કંભ (=વિસ્તાર) વાળા (આ નાના મેરુ પર્વતો) છે. ચારે (આ પર્વતો)નો પ્રથમકાંડ મહામેરુની જેમ પૃથ્વીતલમાં ૧૦૦૦ યોજન

♦. મહાવિદેહના ૪ વિભાગ છે. (૧) પૂર્વ મહાવિદેહ (૨) પશ્ચિમ મહાવિદેહ (૩) ઉત્તરકુરુ (૪) દેવકુરુ. આ ચારે ક્ષેત્રોના મધ્યમાં મંદર (= મેરુગિરિ) આવેલો છે. તેથી આ ચારે ક્ષેત્રાન્તર જેવા ભાસે છે. મેરુની ઉત્તર તરફનો ભાગ તે ઉત્તરકુરુ, મેરુની દક્ષિણ તરફનો ભાગ તે દેવકુરુ, મેરુની પૂર્વ તરફનો ભાગ તે પૂર્વવિદેહ, મેરુની પશ્ચિમ તરફનો ભાગ તે પશ્ચિમ વિદેહ.

• ભાષ્યમ્ •

સહસ્રૈર્હીનોચ્છ્રાયાઃ। ષટ્ભિર્યોજનશતૈર્ધરણિતલે હીનવિષ્કમ્ભાઃ। તેષાં પ્રથમં કાણ્ડં મહામન્દરતુલ્યમ્। દ્વિતીયં સપ્તભિર્હીનમ્। તૃતીયમષ્ટાભિઃ। ભદ્રશાલ-નન્દનવને મહામન્દરવત્। અર્ધષટ્પચ્ચાશદ્ યોજનસહસ્રાણિ સૌમનસં પચ્ચશતવિસ્તૃતમેવ। તતોઽષ્ટાવિંશતિસહસ્રાણિ પાણ્ડુકં ચતુર્નવતિચતુઃશતવિસ્તૃતમેવ ભવતિ। ઉપરિ ચાધશ્ચ વિષ્કમ્ભોઽવગાહશ્ચ તુલ્યો

• ગન્ધહસ્તી •

મન્દરતુલ્યં ધરણિમવગાઢં સહસ્રપ્રમાણમિત્યર્થઃ। દ્વિતીયં કાણ્ડં સપ્તભિઃ સહસ્રૈર્હીનં મન્દરાત્ = ષટ્પચ્ચાશત્સહસ્રપ્રમાણમિત્યર્થઃ। તૃતીયં કાણ્ડમષ્ટાભિઃ સહસ્રૈર્હીનં મેરોઃ સકાશાદ્ = અષ્ટાવિંશતિસહસ્રપ્રમાણમિત્યર્થઃ।

ભદ્રશાલ-નન્દનવને મહામન્દરે ઇવ દ્રષ્ટ્યે, ધરણ્યાં ભદ્રશાલવનમ્, તદુપરિ પચ્ચશત્યાં નન્દનમિતિ, તત ઉપરિ અર્ધષટ્પચ્ચાશત્સહસ્રાણ્યારુહા સૌમનસમ્, પચ્ચ શતાનિ નન્દનવનેનાક્ષિપ્તાનિ દ્વિતીય-કાણ્ડસ્યાતોઽર્ધષટ્પચ્ચાશત્સહસ્રાણિ ગત્વા તત્ પચ્ચશતવિસ્તીર્ણમેવ ભવતિ। તતોઽષ્ટાવિંશતિ-સહસ્રાણ્યારુહા પાણ્ડુકવનં ચતુર્નવતિચતુઃશતવિસ્તીર્ણમેવાવસેયમ્, તથોપરિ ચાધશ્ચ વિષ્કમ્ભોઽવગાહશ્ચ તુલ્યો મહામન્દરેણ યથાસદ્ગ્રહ્યમત્રાભિસમ્બન્ધઃ, ઉપરિ મસ્તકે યો વિષ્કમ્ભઃ સ મહામન્દરેણૈષાં

• ભાષ્યાર્થ •

વિસ્તારવાળા મોટા મેરુ કરતા) ઓછા વિષ્કંભવાળા છે. તેઓ (ચારે) નો પ્રથમ કાંડ મહામેરુ જેવો જ છે. બીજો કાંડ ૭ (હજાર) યોજન ન્યૂન છે. ત્રીજો કાંડ ૮ (હજાર) યોજન ઓછો છે. ભદ્રશાલવન અને નંદનવન મોટા મેરુ પર્વત વિશે રહેલા ભદ્રશાલ વન અને નંદનવન જેવા સમજવા. નંદનવનથી સાડા પંચાવન હજાર યોજન ઊંચે પાંચસો યોજન વિસ્તૃત જ સૌમનસ વન છે. ત્યાર બાદ અઢાવીસ હજાર યોજન ઉંચે ૪૯૪ યોજન વિસ્તૃત પાંડુકવન છે. વળી આ ચારે લઘુ મેરુ પર્વતોનો ઉપરી વિષ્કંભ તથા નીચેની અવગાહના મહામેરુ પર્વત સમાન જ સમજવા

• હેમગિરા •

રહેલો છે. બીજો કાંડ મહામેરુ કરતા ૭૦૦૦ યોજન હીન એટલે ૫૬૦૦૦ યોજન પ્રમાણ છે. ત્રીજો કાંડ મહામેરુ કરતા ૮૦૦૦ યોજન હીન એટલે ૨૮૦૦૦ યોજન પ્રમાણ છે.

મહામેરુની જેમ ભદ્રશાલવન અને નંદનવન (આ ચારે નાના મેરુને વિશે પણ) જાણવા. ભદ્રશાલવન (મેરુની) તળેટીએ છે. તેની ઉપર ૫૦૦ યોજન ગયા પછી નંદનવન છે. તેની ઉપર ૫૫,૫૦૦ યોજન ગયા પછી સૌમનસવન આવે છે. બીજા કાંડના ૫૦૦ યોજન નંદનવનથી ગ્રહણ કરાયેલાં છે આથી તેના ૫૫,૫૦૦ યોજન ઉપર ગયા પછી ૫૦૦ યોજનના વિસ્તારવાળુ જ સૌમનસવન હોય છે. ત્યારબાદ ૨૮,૦૦૦ યોજન ગયા પછી ૪૯૪ યોજનના વિસ્તારવાળુ જ પાંડુકવન જાણવું. તેમજ પ્રસ્તુત ચારે ક્ષુદ્રક = નાના મેરુનો ઉપર અને નીચેનો વિષ્કંભ અને અવગાહ મોટા મેરુપર્વત તુલ્ય છે.

અહીં (ઉપર અને અધ શબ્દનો વિષ્કંભ અને અવગાહના સાથે) યથાક્રમ સંબંધ કરવો. તે આ

મહામન્દરેણ। ચૂલિકા ચેતિ॥

વિષ્કમ્ભકૃતેર્દશગુણાયા મૂલં વૃત્તપરિક્ષેપઃ,

તુલ્યઃ, સહસ્રપ્રમાણમિત્યર્થઃ, અથશ્ચ યોઽવગાહઃ સોઽપિ મહામન્દરેણ તુલ્યઃ, યોજનસહસ્રમાનઃ, ણ્ણં ભવતિ। ચૂલિકા ચૈષાં મહામન્દરચૂડાસદૃશી પ્રમાણતોઽવસાતવ્યેતિ।

અધુના લાઘવાર્થં દ્વીપાદીનાં પરિધિ-ગણિતપદ-જીવાદ્યાનયનાય કરણોપાયા ભળ્યન્તે। તત્રેપ્સિત-વૃત્તક્ષેત્રપરિધેરાનયનાયેદં કરણસૂત્રમ્—

વિષ્કમ્ભકૃતેર્દશગુણાયા મૂલં વૃત્તપરિક્ષેપઃ, વિષ્કમ્ભો યોજનશતસહસ્રં તલ્લક્ષગુણં, કૃતિઃ વર્ગો ભવતિ, પુનર્દશગુણા ક્રિયતે, પશ્ચાન્મૂલમાનીયતે, તદ્ વૃત્તક્ષેત્રપરિક્ષેપઃ, તત્ર યોજનરાશૌ લબ્ધવ્યે ત્ર્યેક-ષટ્-દ્વિ-દ્વિક-સપ્તકૈઃ ક્રમેણ મૂલમાનેતવ્યમ્, તતોઽયં રાશિરધસ્તાત્ જાતઃ ૬૩૨૪૫૪। ણ્ણોઽર્ધેન છિન્નો

અને ચૂલિકા (પણ) એ પ્રમાણે જ જાણવી.

દશથી ગુણાએલી એવી, વિષ્કંભની કૃતિ (=વર્ગ)નું જે મૂળ તે વૃત્ત પરિધિ કહેવાય, તે (વૃત્ત

મુજબ કે - તેઓના (= નાના મેરુ પર્વતોના) ઉપરના ભાગમાં = મથાળે જે વિષ્કંભ છે તે મહા મેરુપર્વતની તુલ્ય છે અર્થાત્ એક હજાર યોજન પ્રમાણ છે અને તેઓનો અધો ભાગનો (ભૂમિની અંદર) જે અવગાહ છે તે પણ મહામેરુ પર્વતની તુલ્ય છે અર્થાત્ એક હજાર યોજન પ્રમાણ છે. આ ચારેની ચૂડા (ચૂલિકા) મહામેરુની ચૂલિકાના સરખી પ્રમાણવાળી જાણવી.

હવે લાઘવ માટે દ્વીપાદિની પરિધિ, ગણિતપદ ♦ તથા જીવા આદિના માપો લાવવા/જણાવવા માટે કરણોના ઉપાય (કોર્મ્યુલા) કહેવાય છે.

❖ વૃત્ત ક્ષેત્રની પરિધિ ❖

ગોળ ક્ષેત્રની પરિધિ લાવવાનું કરણ-સૂત્ર કહેવાય છે. વિષ્કમ્ભકૃતેર્દશગુણઃ.... દશથી ગુણાયેલી એવી વિષ્કંભની કૃતિ (= વર્ગ)નું જે વર્ગ મૂળ તે વૃત્ત પરિધિ. દા.ત. જંબૂદ્વીપનો વિષ્કંભ = વિસ્તાર ૧ લાખ યોજન છે. આ એક લાખ ને એક લાખે ગુણતા કૃતિ = વર્ગ થાય. ફરી દશ ગણી આ કૃતિ કરાય પછી તેનું વર્ગમૂળ લાવવું. જે સંખ્યા આવે તે વૃત્તક્ષેત્રની પરિધિ કહેવાય.

જંબુદ્વીપનો વિષ્કંભ ૧,૦૦,૦૦૦ યોજન છે. ૧ લાખ X ૧ લાખ = ૧૦ અબજ (૧૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦) = વર્ગ. ૧૦ અબજ X ૧૦ = ૧૦૦ અબજ (એકડા ઉપર ૧૧ મીંડા ૧,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦). આનું વર્ગમૂળ કાઢવું. (આનું વર્ગમૂળ કાઢવાની પદ્ધતિ બૃહત્ક્ષેત્રસમાસમાં વિસ્તારથી આપેલી છે.) ત્યાં યોજનની રાશિ લાવવી હોય ત્યારે ક્રમશઃ ૩,૧,૬,૨,૨ અને ૭ આ સંખ્યાવડે

♦. વિવક્ષિત ક્ષેત્રના એક યોજન લાંબા, પહોળા જેટલા ખંડો થાય તે એ ક્ષેત્રનું ક્ષેત્રફળ = ગણિતપદ કહેવાય.

યોજનત્રિલક્ષ-ષોડશસહસ્ર-સપ્તવિંશતિ-દ્વિશતસદ્વ્યુ ભવતિ, શેષમુપરીદં ૪૮૪૪૭૧ ચતુર્ભિર્ગુણ્યતે, ચતુર્ગવ્યૂતં યોજનં યતઃ, તતો ગવ્યૂતરાશિર્ભવતિ। ષડાદિરાશિના ભાગો હાર્યઃ, લબ્ધમિદં ગવ્યૂતત્રયં શેષમુપરીદં ૪૦૫૨૨। ધનુઃસહસ્રદ્વયેન ગુણ્યતે જાતસ્તતો ધનુરાશિઃ। ષડાદિરાશિના ભાગલબ્ધમિદં ૧૨૮, શેષમુપરીદં ૮૧૮૮૮। ષણ્ણવત્યદ્વિગુલં ધનુર્ભવતીતિ ષણ્ણવત્યા ગુણ્યતે, જાતોડ્વિગુલરાશિઃ। ભાગલબ્ધમિદં ૧૩, શેષમુપરીદં ૪૦૭૩૪૬। દ્વાભ્યાં ગુણ્યતે યતોડ્વિગુલદ્વયેનૈકમદ્વિગુલં ભવતિ, જાતોડ્વિગુલરાશિઃ, ષડાદિરાશિના ભાગલબ્ધમિદં ૧। શેષાશ્ચાર્ધાદ્વિગુલભાગા એતાવન્ત ઉદ્ધરિતાઃ ૧૮૨૨૩૮। અધસ્તાદ્ ષડાદિરાશિરેષ જમ્બૂદ્વીપપરિધિઃ। વૃત્તગ્રહણં ચતુરસ્રાદિક્ષેત્રવ્યાવૃત્ત્યર્થમ્, પરિક્ષેપગ્રહણં વિષ્કમ્બેષુજીવાદિવ્યાવૃત્ત્યર્થમિતિ।

ક્રમથી મૂળ લાવવું. તે(આ વિધિ કરવા)થી નીચે (= ધ્રુવભાજક) ૬૩૨૪૫૪ ની રાશિ આવે. આ સંખ્યા - બે વડે ભાગેલી (એટલે અર્ધી કરાયેલી) ૩,૧૬,૨૨૭ સંખ્યા પ્રમાણ થાય છે અને ઉપર રહેલી ૪૮૪૪૭૧ આ સંખ્યા ચાર વડે ગુણાય છે. કેમકે ચાર ગાઉ બરાબર એક યોજન થાય છે. તેથી (ચાર વડે ગુણવાથી) ગાઉની (૧૮૩૭૮૮૪) સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે.

આનો ૬ આદિ (= ૬૩૨૪૫૪) રાશિથી ભાગાકાર કરવો. (એ ભાગ કરવાથી) ત્રણ ગાઉ પ્રાપ્ત થયા અને શેષ ઉપર ૪૦૫૨૨ સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય. ત્યાર પછી આ રાશિને ૨૦૦૦ ધનુષ્ય વડે ગુણતા (૮૧૦૪૪૦૦૦) ધનુષ્ય રાશિ થઈ. એને ૬ આદિ (= ૬૩૨૪૫૪) રાશિ વડે ભાગ કરતા ૧૨૮ (ધનુષ્ય) ભાગ પ્રાપ્ત થયા અને શેષ ઉપર ૮૮૮૮૮ રહ્યા. ૯૬ અંગુલ બરાબર એક ધનુષ થાય છે. એથી ૯૬ વડે ગુણતા (૮૬૨૯૨૪૮) અંગુલ રાશિ થઈ (આને) ૬ આદિ (૬૩૨૪૫૪) વડે ભાગતા ૧૩ (અંગુલ) ભાગ પ્રાપ્ત થયા અને ઉપર શેષ ૪૦૭૩૪૬ રહ્યા. તેને બે વડે ગુણવી. કેમકે ૨ અર્ધ અંગુલનો એક અંગુલ થાય તેથી (૮૧૪૬૯૨) અર્ધાંગુલ રાશિ થઈ. તેને ૬ આદિ (= ૬૩૨૪૫૪) રાશિ વડે ભાગ કરતા શેષ ૧૮૨૨૩૮ જેટલા અર્ધ અંગુલો રહ્યા અને નીચે ૬ આદિ (= ૬૩૨૪૫૪)ની રાશિ રહી.

આ જંબૂદ્વીપની પરિધિ છે. □^૬

પ્રસ્તુતમાં 'વૃત્ત' પદનું ગ્રહણ તે ચોરસાદિ ક્ષેત્રની બાદબાકી માટે છે. અર્થાત્ પરિધિ ગોળ ક્ષેત્રની કહેવાની છે ચોરસ ક્ષેત્રની નહીં. પરિક્ષેપ = પરિધિનું ગ્રહણ વિષ્કંભ, ઈષુ, જીવા આદિની વ્યાવૃત્તિ માટે જ છે.

◆. અહીં ૧૦૦ અબજના વર્ગમૂળ કાઢવા દશવિલ ૬૩૨૪૫૪ યોજનની રાશિને ધ્રુવ ભાજક (છેદરાશિ) જાણવી. કેમકે આગળ ગાઉ, ધનુષ, અંગુલ આદિના માપ કાઢવા માટે આ જ ભાજક રાશિ સર્વત્ર ઉપયોગી બનવાથી ધ્રુવ ભાજક કહેવાય છે.

□. અર્થાત્ ૩,૧૬,૨૨૭ યોજન, ૩ ગાઉ, ૧૨૮ ધનુષ અને ૧૩ ૧/૨ અંગુલ અધિક આ જ જંબૂદ્વીપની પરિધિ છે.

ઙ. ગોળ વસ્તુનો ઘેરાવો = પરિધિ.

• ભાષ્યમ્ •

સ વિષ્કમ્ભપાદાભ્યસ્તો ગણિતમ્।

• ગન્ધહસ્તી •

અધુના ગણિતપદમાનીયતે જમ્બૂદ્વીપસ્ય, તત્રેદં કરણસૂત્રમ્— સ વિષ્કમ્ભપાદાભ્યસ્તો ગણિતં પ્રક્રાન્તવિષ્કમ્ભો લક્ષૈકપાદઃ પચ્ચવિંશતિસહસ્રાણિ વિષ્કમ્ભપાદેનાભ્યસ્તો = ગુણિતો વિષ્કમ્ભપાદાભ્યસ્તઃ, સ્વેતિ પરિધિર્જમ્બૂદ્વીપસ્યાભિસમ્બધ્યતે, પ્રક્રાન્તાર્થપરામર્શિત્વાત્ સર્વનામશબ્દાનામ્। ગણિતમિતિ = ગણિતપદમિત્યર્થઃ। જમ્બૂદ્વીપે યોજનપ્રમાણાનિ ચતુરસ્રઘ્નડાન્યેતાવન્તિ ભવન્તીતિવાક્યાર્થઃ। તત્ર પરિધિયોજનરાશિઃ પચ્ચવિંશતિસહસ્રગુણિતોઽયં ૭૧૦૫૬૭૫૦૦૦। ગવ્યૂતત્રિતયં પચ્ચવિંશતિસહસ્રગુણં જાતમિદં ૭૫૦૦૦। ગવ્યૂતરાશિશ્ચાયં યોજનીક્રિયતે। ચતુર્ભિર્ભાગલબ્ધમિદં ૧૮૭૫૦। યોજનરાશિરયમ્। ધનુરાશિરપિ પચ્ચવિંશતિસહસ્રગુણઃ, જાતમિદં ૩૨૦૦૦૦૦। અયમપિ ધનુરાશિર્યોજનીક્રિયતે। અષ્ટૌ ધનુઃસહસ્રાણિ યોજનં ભવતીતિ વચનાદષ્ટાભિઃ સહસ્રૈર્ભાગલબ્ધમિદં ૪૦૦। અયમપિ યોજનરાશિરનન્તરરાશૌ

• ભાષ્યાર્થ •

પરિધિ) વિષ્કંભના પા ભાગ વડે ગુણાયેલી ‘ગણિતપદ’ = ક્ષેત્રફળ કહેવાય.

• હેમગિરા •

❖ વૃત્ત ક્ષેત્રજ્ઞ ક્ષેત્રફળ ❖

હવે જંબૂદ્વીપનું ગણિતપદ (= ક્ષેત્રફળ) લવાય છે. ત્યાં આ કરણ સૂત્ર છે → સ વિષ્કમ્ભપાદાભ્યસ્ત... તે (= વૃત્ત પરિધિને) વિષ્કંભના પા ભાગથી ગુણતા ક્ષેત્રફળ (= ગણિતપદ) રૂપ બને છે. અર્થાત્ પ્રસ્તુત વિષ્કંભ એક લાખ યોજન પ્રમાણ છે. તે એક લાખનો પા ભાગ એટલે ૨૫ હજાર અને તે ૨૫ હજાર રૂપ વિષ્કંભના પા ભાગથી ગુણાયેલી તે વૃત્ત પરિધિ ગણિત = ગણિતપદ = ક્ષેત્રફળ રૂપ બને છે.

અહીં ભાષ્યના ‘સ’ શબ્દથી જંબૂદ્વીપની પરિધિ સમજવાની છે કારણકે સર્વનામ શબ્દો (હંમેશા) જેનો (અહીં જંબૂદ્વીપનો) અધિકાર ચાલતો હોય તેના માટે વપરાય છે.

(વિષ્કંભ ૧ લાખનો છે. તેનો પા = ચોથો ભાગ ૨૫૦૦૦ થાય. આ સંખ્યાને પરિધિ ૩૧૬૨૨૭ યોજન ૭ ગાઉ, ૧૨૮ ધનુષ, ૧૩। આંગળ સાથે ગુણવી, ગુણતા જેટલી સંખ્યા આવે. તે જંબૂદ્વીપનું ક્ષેત્રફળ છે.)

ક્ષેત્રફળ એટલે જંબૂદ્વીપમાં યોજન પ્રમાણ સમયોરસ ટુકડા એટલા હોય છે એમ વાક્યનો અર્થ થયો. ત્યાં પરિધિની યોજનની રાશિ = ૩૧૬૨૨૭ ને ૨૫૦૦૦ થી ગુણતા ૭ અબજ ૯૦ કોડ ૫૬ લાખ ૭૫ હજાર (૭૯૦૫૬૭૫૦૦૦) રાશિ થઈ. ત્રણ ગાઉ ૨૫૦૦૦ થી ગુણાએલા આ ૭૫૦૦૦ ગાઉ થયા.

અને આ ગાઉની રાશિને યોજનમાં ફેરવવા માટે ૭૫૦૦૦ ને ૪ વડે ભાગાકાર કરવા, તે કરતા આ ૧૮૭૫૦ પ્રાપ્ત થયા. આ યોજનની રાશિ છે.

ધનુષની રાશિ (= ૧૨૮) ને ૨૫૦૦૦ વડે ગુણતા આ ૩૨,૦૦,૦૦૦ પ્રમાણ થાય. આ ધનુષ્યની રાશિ યોજનમાં લાવવા માટે ૩૨ લાખને ૮ હજારથી ભાગતા ૪૦૦ (યોજન) ભાગ પ્રાપ્ત થાય. કેમકે

• બાષ્પમ્ •

इच्छावगाहोनावगाहाभ्यस्तस्य विष्कम्भस्य चतुर्गुणस्य मूलं ज्या।

• ગન્ધહસ્તી •

પ્રક્ષિપ્તઃ, જાતમિદં ૧૧૧૫૦। અયમપિ ચ સપ્તકોટિશતાદિરાશૌ, જાતમિદં ૭૧૦૫૬૧૪૧૫૦। અન્ગુલરાશિઃ પન્ચવિંશતિસહસ્રગુણો જાતમિદં ૩૨૫૦૦૦। અર્ધાન્ગુલં પન્ચવિંશતિસહસ્રગુણં જાતમિદં ૨૫૦૦૦। અસ્યાર્ધાન્ગુલરાશેરર્ધં ગૃહ્યતે તતોઽન્ગુલાનિ લભ્યન્તેઽમૂનિ ૧૨૫૦૦। એતાન્યન્ગુલરાશૌ ક્ષિપ્યન્તે, જાતમિદં ૩૩૭૫૦૦। તતઃ ષણ્ણવત્યા ભાગો યસ્માત્ ષણ્ણવત્યન્ગુલં ધનુર્ભવતિ। ભાગલબ્ધમિદં ૩૫૧૫। અયં ધનૂરાશિઃ, શેષમન્ગુલાનાં ષષ્ટિઃ। અસ્ય ધનૂરાશેર્ભાગઃ સહસ્રદ્વયેન, લબ્ધમેકં ગવ્યૂતં શેષમિદં ૧૫૧૫॥

અધુના જીવાનયનમુચ્યતે— ઇચ્છાવગાહોનાવગાહાભ્યસ્તવિષ્કમ્ભસ્ય ચતુર્ગુણસ્ય મૂલં જ્યા॥
ઈપ્સિતોઽવગાહો યાવાન્ સ ઇચ્છાવગાહસ્તેનોનો વિષ્કમ્ભ ઇચ્છાવગાહોનઃ પુનરવગાહેનાભ્યસ્યતે = ગુણ્યતે,

• ભાષ્યાર્થ •

પહેલા ઈચ્છાવગાહ (ઈષુ) વડે બાદ કરાયેલ, પછી ઈચ્છાવગાહ (ઈષુ) વડે ગુણાયેલ અને ત્યાર પછી ચાર વડે ગુણાયેલ એવા વિષ્કંભનો જે વર્ગમૂળ તે વૃત્ત ક્ષેત્રની જ્યા કહેવાય.

• હેમગિરા •

૮ હજાર ધનુષ બરાબર એક યોજન થાય એવું આગમવચન છે. આ પણ યોજનની રાશિને પૂર્વોક્ત ગાઉના યોજનની રાશિમાં (૧૮૭૫૦ માં) ઉમેરવાથી ૧૮૧૫૦ યોજન થાય અને આ પણ યોજનની સંખ્યાને સાતસો કરોડ વગેરેની રાશિમાં (૭,૮૦,૫૬,૭૫૦૦૦ યોજનમાં) ઉમેરવાથી આ ૭,૮૦,૫૬,૮૪,૧૫૦ યોજન પ્રમાણ રાશિ થઈ. અંગુલની રાશિ (= ૧૩ અંગુલ) ને ૨૫૦૦૦ વડે ગુણતા ૩,૨૫,૦૦૦ (અંગુલ) થાય.

અર્ધાંગુલ (એક છે એટલે એક) ને ૨૫૦૦૦ વડે ગુણતા ૨૫૦૦૦ (અર્ધાંગુલ) થાય. આ અર્ધાંગુલની સંખ્યાનું અહીં અડધું ગ્રહણ કરાય છે. તેથી આ ૧૨૫૦૦ અંગુલો પ્રાપ્ત થાય છે. આ અર્ધ અંગુલોને અંગુલોની રાશિ (૩,૨૫૦૦૦) માં ઉમેરવી એટલે ૩,૩૭,૫૦૦ અંગુલરાશિ થઈ. ત્યાર બાદ (આને ધનુષમાં બદલવા) ૯૬ થી ભાગવી. કારણ કે ૯૬ અંગુલ બરાબર એક ધનુષ થાય છે. ભાગ કરતા ૩૫૧૫ ભાગ થાય. આ ધનુની રાશિ થઈ. (ભાગ કરતા જે) શેષ ૬૦ રહ્યા તે શેષ ૬૦ અંગુલની રાશિ શેષ રહી. આ ધનુ રાશિને ૨,૦૦૦ થી ભાગતા ૧ ગાઉ પ્રાપ્ત થાય = અને (ઉપર) શેષ આ ૧૫૧૫ ધનુષ આવે. આ રીતે સંપૂર્ણ ક્ષેત્રફળ (ગણિતપદ) ૭૮૦,૫૬,૮૪,૧૫૦ યોજન, ૧ ગાઉ, ૧૫૧૫ ધનુષ, ૬૦ અંગુલ પ્રમાણ થયું.

❖ વૃત્તક્ષેત્રની જીવા ❖

હવે જીવા લાવવાનું કરણ સૂત્ર કહેવાય છે → ઇચ્છાવગાહોનાવગાહા... પહેલા ઈચ્છાવગાહ (ઈષુ) વડે બાદ કરાયેલ, પછી ઈચ્છાવગાહ (ઈષુ) વડે ગુણાયેલ અને ત્યાર પછી ચાર વડે ગુણાયેલ એવા

ઈચ્છાવગાહોનશ્વાસાવગાહાભ્યસ્તશ્ચેચ્છાવગાહોનાવગાહાભ્યસ્તઃ, તસ્ય પુનશ્ચતુર્ભિર્ગુણિતસ્ય યન્મૂલં સા મણ્ડલક્ષેત્રસ્ય જીવા ભવતિ। અત્ર વિષ્કમ્ભો યોજનલક્ષઃ, એષ ઈપ્સિતાવગાહોનઃ ક્રિયતે, ઈપ્સિતશ્ચાયં ૫૨૬ ષટ્ ચ કલા ૬। એષ ઉપરિતનો રાશિઃ સંવર્ણ્યતે કલીક્રિયત ઇત્યર્થઃ। એકોનવિંશત્યા ગુણ્યતે, જાતમિદં ૧૧૧૪। અત્ર ષટ્ કલાઃ ક્ષિપ્યન્તે, જાતમિદં ૧૦૦૦૦। વિષ્કમ્ભરાશિરપિ સંવર્ણ્યતે એકોનવિંશત્યા, જાતમિદં ૧૧૦૦૦૦૦। એષોઽવગાહરાશિરમુતઃ પાત્યતે, જાતમિદં ૧૮૧૦૦૦૦। પુનરવગાહરાશિના ગુણ્યતે, જાતમિદં ૧૮૧૦૦૦૦૦૦૦૦। તતશ્ચતુર્ભિર્ગુણ્યતે જાતમિદં ૭૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦। અસ્ય મૂલં જીવા ભવતિ, તચ્ચ ગ્રાહ્યં દ્વિ-સપ્ત-ચતુષ્ક-નવ-પચ્ચ-ચતુષ્કૈઃ, ક્રમેણ જાતમિદં

વિષ્કંભનો જે વર્ગમૂળ તે વૃત્તક્ષેત્રની જીવા કહેવાય. ઈચ્છિત અવગાહ જેટલો હોય તે ઈચ્છા અવગાહ. તેનાથી બાદબાકી પામેલો જે વિષ્કંભ હોય, તે ઈચ્છા અવગાહથી ન્યૂન એવો વિષ્કંભ. તેને ઈચ્છા અવગાહથી ગુણવો એટલે ઈચ્છા અવગાહથી ન્યૂન અને ઈચ્છા અવગાહથી ગુણાયેલો એવો વિષ્કંભ. ઇચ્છાવગાહોના-વગાહાભ્યસ્તઃ.... આ પદમાં દ્વન્દ્વ સમાસ થયેલ છે. વિગ્રહ ટીકામાં સ્પષ્ટ છે. ફરી તે વિષ્કંભને ચાર વડે ગુણવામાં આવે. આવા વિષ્કંભનું જે મૂળ છે તે મંડલ = ગોળાકાર ક્ષેત્રની 'જીવા' થાય છે. ♦

અહીં (જંબૂદ્વીપનો) વિષ્કંભ = વિસ્તાર ૧ લાખ યોજન છે. આમાંથી ઈચ્છિત અવગાહની બાદબાકી કરવી. પ્રસ્તુતમાં ઈચ્છિત અવગાહના (ભરતક્ષેત્રની) ૫૨૬ યોજન અને ૬ કળા પ્રમાણ છે. આ ઉપરની (યોજનની) રાશિને કળામાં રૂપાંતરિત કરાય છે (તેથી એને) ૧૯ વડે ગુણાય છે. આ ૯૯૯૪ કળા થઈ. અહીં (= એ સંખ્યામાં) ૬ કળા ઉમેરાય છે. આ કુલ સંખ્યા ૧૦,૦૦૦ કળાની થઈ. (આને કળા = ઈષુ કહેવાય)

જંબૂદ્વીપની વિષ્કંભ રાશિ = ૧ લાખ યોજન પણ ૧૯ વડે ગુણવા દ્વારા કળામાં રૂપાંતરિત કરાય છે. એ સંખ્યા ૧૯,૦૦,૦૦૦ = ૧૯ લાખ કળાની થઈ. આમાંથી એ અવગાહના રાશિ (= ઉપરોક્ત ભરતની કળા = ઈષુ ૧૦,૦૦૦) બાદ કરાય છે. તેમ કરતા આ ૧૯,૯૦,૦૦૦ સંખ્યા થઈ. આને ફરી અવગાહ રાશિ = ૧૦,૦૦૦ કળા વડે ગુણતા આ ૧૯,૯૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ = ૧૯ અબજ, ૯૦ કરોડ કળાની સંખ્યા થઈ. ત્યાર પછી આને ૪ વડે ગુણતા આ ૭૫,૬૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ = ૭૫ અબજ ૬૦ કરોડ કળાની સંખ્યા થઈ.

આનું વર્ગમૂળ એ જીવા થાય અને તે મૂળ ક્રમથી આ ૨૭૪૯૫૪ અને કાંઈક ન્યૂન એક કળા એટલે કે ૨૯૭૮૮૪/૫૪૯૯૦૮ સંખ્યા વડે ગ્રહણ કરવું. (= ઉપર શેષ ૨૯૭૮૮૪ તથા નીચેની છેદ

♦. ક્ષેત્ર સમાસ મુજબ આ રીતે 'જીવા' કાઢી શકાય - વૃત્ત પદાર્થોનો જે વિસ્તાર હોય તેમાંથી ઈષુને બાદ કરી ત્યાર પછી ઈષુને ૪ થી ગુણતા જે આવે તેના વડે (ઈષુ બાદ કરતા આવેલી રકમનો) ગુણાકાર કરવો. જે આવે તેનું વર્ગમૂળ કાઢતા વૃત્ત ક્ષેત્રની 'જીવા' (= ધનુષની દોરી સરખી ઉત્કૃષ્ટ લંબાઈ) પ્રાપ્ત થાય.

૬. વર્ગમૂળની ટૂંકમાં સમજ :

૧. જેનું વર્ગમૂળ કાઢવું છે, તેના અંક સમ = બેકી સંખ્યક (Even Digits = ૧૦,૧૦૦૦, ૫૫૫૫, ૧૦૦૦૦૦ વગેરે) હોય તો સર્વ પ્રથમ બે અંકનું (૧૦૦૦ ની સંખ્યા હોય તો ૧૦ નું) વર્ગમૂળ કાઢવું. વિષમ = એકી સંખ્યક

● ગન્ધહસ્તી ●

(૨૧૭૮૮૪ / ૫૪૯૯૦૮) અધસ્ત્યોડર્થેન ચ્છિન્નો જાતમિદં ૨૭૪૯૫૪। અસ્ય રાશેરકોનર્વિશત્યા ભાગલબ્ધમિદં ૧૪૪૭૧। કલાશ્ચ પન્ન। શેષં યદુદ્ધરિતં તત્રૈકા ન્યૂના કલા લભ્યત ઇત્યેષા જીવા।।

● હેમગિરા ●

રાશિ (ધ્રુવભાજક) ૫૪૯૯૦૮ આવે.) નીચેની રાશિ (= ૫૪૯૯૦૮) બે વડે ભાગતા (અથવા અર્ધી કરતા) આ ૨૭૪૯૫૪ સંખ્યા પ્રમાણ થઈ. ૧૯ વડે ભાગતા આ રાશિ (૨૭૪૯૫૪)ના ૧૪૪૭૧ ભાગ (યોજન) અને ૫ કળા પ્રાપ્ત થાય. શેષ જે રહી તેની કંઈક ન્યૂન એક કળા મેળવાય. આ પ્રમાણે (આ ન્યૂન કળાને પણ ઉમેરતા ૧૪૪૭૧ યોજન અને કંઈક ન્યૂન ૬ કળા થાય છે) આ જીવા છે.

(ODD DIGITS = ૧૦૦૦૦, ૫૫,૫૫૫ વગેરે) હોય તો પ્રથમ એક અંકનું (૫૫,૫૫૫ હોય તો ૫ નું) વર્ગમૂળ કાઢવું. ત્યાર પછી ક્રમશઃ બે બે આંક નીચે ઉતરતા જવી.

II. પ્રસ્તુતમાં ૭૫૬૦૦૦૦૦૦૦ = વિષમ (૧૧) આંકડા છે. તેથી જ વર્ગમૂળ કાઢવા પ્રથમ આંક ૭ લેવો. વર્ગમૂળ કાઢવા ૩ નહીં લેવાય કેમ કે ૩ x ૩ = ૯ એ ૭થી વધી જશે. માટે ૨ અંક પસંદ કર્યો. એ ૨ અંકને ભાજક (જેનાથી ભાગ કરવાનો છે તે) કહેવો.

III. હવે બે અંકના વર્ગ (= ૪) ને ભાજ્ય રાશિ (= ૭)માંથી બાદ કરી જવાબની રકમ ૩ સાથે ઉપરથી પદની સંખ્યા જોડવી = ૩૫૬.

IV. હવે એ ૩૫૬ની રકમનો ભાજક રકમ વડે એવી રીતે ભાગાકાર કરવો કે ભાજક અંક-૪ની આગળ જે અંક ગોઠવાય = ૭, તે જ અંક સહિતનો ગુણાકાર = ૪૭ x ૭ = ૩૨૯, ભાજ્ય = ૩૫૬ માંથી બાદ થાય.

V. હવે તે ગુણકે રકમ ૭ને પુનઃ જવાબના = ભાજક સંખ્યા ૪ની બાજુના સ્થાને સ્થાપવી. હવે નવો ભાજક ૪૭ થશે.

VI. શેષ બચેલી રકમ = ૨૭ની બાજુમાં ઉપરથી ભાજ્યસંખ્યામાંથી બે આંક = ૦૦ ઉતારવા અને નવી બનેલી સંખ્યા = ૨૭૦૦ નો પણ ઉપરોક્ત રીતે ભાગાકાર કરતા જવું.

VII. જ્યાં સુધી ઉપરની સંખ્યા પૂર્ણ ન થાય, ત્યાં સુધી ઉપરથી બે-બે આંક ઉતારી ઉપરોક્ત રીતે ભાગાકાર કરતા જવું. એ રીતે સંપૂર્ણ રકમનું વર્ગમૂળ કાઢવું. તે સાધિક ૨૭૪૯૫૪ કળા આવશે.

VIII. (=૨૭૪૯૫૪ કળાને યોજનમાં બદલવા માટે) ૧૯ થી ભાગતા ૧૪૪૭૧ યોજન અને ૫ કળા આવે. (આ ભરત ક્ષેત્રની 'જીવા' જાણવી.)

IX. ભાગતા જે શેષ રહે છે તેમાં કાંઈક ઓછી એક કળા પ્રાપ્ત થાય છે.

ભરતક્ષેત્રની જીવા :

ભાગાકાર → ૨, ૭૪, ૯૫૪ કળા

ભાજ્ય સંખ્યા

ભાજક - ૨	૭૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦
ભાગાકાર - + ૨	- ૪
ભાજક - ૪૭	૩૫૬
ભાગાકાર - + ૭	- ૩૨૯
ભાજક - ૫૪૪	૦૨૭૦૦
ભાગાકાર - + ૪	- ૨૧૭૬
ભાજક - ૫૪૮૯	૦૫૨૪૦૦
ભાગાકાર - + ૯	- ૪૯૪૦૧
ભાજક - ૫૪૯૮૫	૦૨૯૯૯૦૦
ભાગાકાર - + ૫	- ૨૭૪૯૨૫
ભાજક - ૫૪૯૯૦૪	૦૨૪૯૭૫૦૦
ભાગાકાર - + ૪	- ૨૧૯૯૬૧૬
ધ્રુવ ભાજક - ૫૪૯૯૦૮	શેષ ભાજ્ય - ૦૨૯૭૮૮૪ કળા

∴ જીવા = ૨,૭૪,૯૫૪ પૂર્ણાંક $\frac{૨૯૭૮૮૪}{૫૪૯૯૦૮}$ અંશ કળા.

જ્યા-વિષ્કમ્ભયોર્વર્ગવિશેષમૂલં વિષ્કમ્ભાચ્છોધ્યં શેષાર્ધમિષુઃ।

અધુના કરણસૂત્રમિષોરાનયનાય— જ્યા-વિષ્કમ્ભયોર્વર્ગવિશેષમૂલં વિષ્કમ્ભાચ્છોધ્યં શેષાર્ધ-મિષુઃ। જીવાવર્ગસ્ય વિષ્કમ્ભવર્ગસ્ય ચ (યો) વિશેષસ્તસ્ય મૂલં વિષ્કમ્ભાચ્છોધ્યતે, શેષસ્ય યદર્ધં સ ઇષુર્ભવતિ, તત્ર જીવાવર્ગોઽયં ૭૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦ વિષ્કમ્ભવર્ગશ્ચાયમેકષષ્ટયુત્તરત્રિશતગુણઃ ૩૬૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦। અસ્માજીવાવર્ગે વિશુદ્ધે શેષમિદં ભવતિ ૩૫૩૪૪૦૦૦૦૦૦૦૦। અસ્ય મૂલમાદીયતે, શૂન્યાષ્ટકસ્યાર્ધેન ચત્વારિ શૂન્યાનિ શેષસ્ય મૂલમેવ^૧ કાષ્ઠકાષ્ઠકૈર્લબ્ધમિદં ૧૮૮૦૦૦૦। એતદ્ વિષ્કમ્ભાદેકોનવિંશતિગુણાચ્છોધ્યમ્, શેષં જાતમિદં ૨૦૦૦૦। અસ્યાર્ધેનેદં ૧૦૦૦૦। અસ્યૈકોનવિંશત્યા ભાગલબ્ધમિદં ૫૨૬ ષટ્ ચ કલા ઇષુરિતિ॥

ઈષુનું માપ : જ્યાના વર્ગને વિષ્કંભના વર્ગમાંથી બાદ કરી જે શેષ રહે, તેના વર્ગમૂળને વિષ્કંભમાંથી બાદ કરતા જે શેષ બચે, તે (શેષ) નો અર્ધ ભાગ ‘ઈષુ’ કહેવાય.

❖ પૃતક્ષેત્રનું ઈષુ ❖

અત્યારે ‘ઈષુ’ લાવવા માટે કરણ સૂત્ર કહેવાય છે → જ્યા-વિષ્કમ્ભ... જીવાના વર્ગને વિષ્કંભના વર્ગમાંથી બાદ કરતા જે શેષ રહે તેના વર્ગમૂળને વિષ્કંભમાંથી બાદ કરતાં જે શેષ રહે તેનું અડધું તે ‘ઈષુ’ થાય. ત્યાં (દા.ત. ભરતક્ષેત્રનો) જીવા વર્ગ એ ૭૫,૬૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ = ૭૫ અબજ ૬૦ કરોડ કળા છે. (જંબૂદ્વીપનો) વિષ્કંભ ૧૮,૦૦,૦૦૦ = ૧૮ લાખ (કળા) છે. તેને ૧૮ લાખથી ગુણતા ૩૬,૧૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ = ૩૬ ખર્વ ૧૦ અબજ કળા પ્રમાણ વર્ગ થાય. આ (વિષ્કંભનો વર્ગ ૩૬ ખર્વ અને ૧૦ અબજ)માંથી જીવાનો વર્ગ = ૭૫ અબજ અને ૬૦ કરોડ બાદ કરે છતાં ૩૫ ખર્વ ૩૪ અબજ, ૪૦ કરોડ કળાની સંખ્યા શેષ રહે છે.

ત્યારબાદ આ ૩૫ ખર્વ, ૩૪ અબજ, ૪૦ કરોડ = ૩૫,૩૪,૪૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ની સંખ્યાનું વર્ગમૂળ કાઢવું છે. આમાં ૮ મીડાના અડધા ૪ મીડા થાય છે. બાકી રહેલ સંખ્યા ૩૫૩૪૪નું વર્ગ મૂળ ૧૮૮ આવશે. બન્નેને જોડવાથી ૧૮,૮૦,૦૦૦ કળાની સંખ્યા મળશે. કાષ્ઠ-કાષ્ઠકો વડે ? શેષનું આ મૂળ ૧૮ લાખ ૮૦ હજાર મેળવાયું. આ વર્ગમૂળ (૧૮,૮૦,૦૦૦) ને જંબૂદ્વીપના વિષ્કંભ ૧૮,૦૦,૦૦૦ (કળા)માંથી બાદ કરવા. શેષ ૨૦,૦૦૦ કળાની સંખ્યા થઈ. આને બે વડે ભાગતા ૧૦ હજાર કળા પ્રાપ્ત થાય, આને યોજનમાં લાવવા ૧૮ થી ભાગતા ૫૨૬ યોજન ૬ કળા૩૫ ભાગ પ્રાપ્ત થાય. આ જ ‘ઈષુ’ છે.

• બાષ્પમ્ •

ઇષુવર્ગસ્ય ષડ્ગુણસ્ય જ્યાવર્ગયુતસ્ય મૂલં ધનુઃકાષ્ઠમ્।

જ્યાવર્ગચતુર્ભાગયુક્તમિષુવર્ગમિષુવિભક્તં તત્પ્રકૃતિવૃત્તવિષ્કમ્ભઃ।

• ગન્ધહસ્તી •

અધુના ધનુઃકાષ્ઠાનયનાય કરણસૂત્રમ્— ઇષુવર્ગસ્ય ષડ્ગુણસ્ય જ્યાવર્ગયુક્તસ્ય (કૃતસ્ય) મૂલં ધનુઃકાષ્ઠમ્॥ ઇષોઃ કલીકૃતસ્યાયં વર્ગઃ ૧૦૦૦૦૦૦૦૦। એષ ષડ્ભિર્ગુણ્યતે, જાતમિદં ૬૦૦૦૦૦૦૦૦। એષ જ્યાવર્ગો ક્ષિપ્યતે, જ્યાવર્ગશ્ચાયં ૭૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦। જાતમિદં ૭૬૨૦૦૦૦૦૦૦૦। અસ્ય મૂલમાત્રં ધનુઃકાષ્ઠં ભવતિ, તચ્ચ દ્વિક-સપ્ત-ષટ્-શૂન્ય-ચતુષ્ક-ત્રિકૈઃ ક્રમેણાદીયતે, તતોડયં રાશિર્ભવતિ અધસ્ત્યસ્યા (૨૬૨૧૫૧/૫૫૨૦૮૬) ધેન છિન્નસ્યૈકોનવિંશત્યા ભાગલબ્ધમિદં ૧૪૫૨૮। એકાદશ ચૈકોનવિંશતિભાગા इति॥

સમ્પ્રતિ વિષ્કમ્ભાનયનાય કરણસૂત્રમિદમ્— જ્યાવર્ગચતુર્ભાગયુક્તમિષુવર્ગમિષુવિભક્તં તત્પ્રકૃતિ-

• ભાષ્યાર્થ •

ધનુઃકાષ્ઠનું માપ : ઈષુના વર્ગને ૬ થી ગુણી એને જીવાના વર્ગમાં જોડી, એનું જે વર્ગમૂળ આવે તે ધનુઃકાષ્ઠ કહેવાય.

સ્વભાવ વૃત્ત વિષ્કંભ : જીવાના વર્ગને ચારથી ભાગતા જે આવે તેને ઈષુના વર્ગમાં ઉમેરવા. જે આવે તેને ઈષુથી ભાગતા આવેલી સંખ્યા તે સ્વભાવ વૃત્ત-વિષ્કંભ કહેવાય.

• હેમગિરા •

❖ વૃત્તક્ષેત્રનું ધનુઃકાષ્ઠ ❖

હવે ધનુઃકાષ્ઠ લાવવા માટે કરણ સૂત્ર કહેવાય છે → ઇષુવર્ગસ્ય... ઈષુનો વર્ગ કરી તેને ૬થી ગુણી એને જીવાના વર્ગમાં ઉમેરવું. એનું જે વર્ગમૂળ આવે તે ધનુઃકાષ્ઠ કહેવાય છે. → ભરતક્ષેત્રનો ઈષુનો વર્ગ = ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ = ૧૦ કરોડ કળા છે. આને છ વડે ગુણાય છે એટલે એ ૬૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ = ૬૦ કરોડ થાય છે. આ સંખ્યા જ્યાનો વર્ગ જે ૭૫,૬૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ૭૫ અબજ ૬૦ કરોડ પ્રમાણ છે તેમાં ઉમેરાય છે, તેથી એ ૭૬,૨૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ = ૭૬ અબજ ૨૦ કરોડ પ્રમાણ થાય. આનું વર્ગમૂળ જ ધનુઃકાષ્ઠ થાય છે અને તે કમસર ૨,૭૬,૦૪૩ આવે. અહીં છેદ રાશિ = ૫૫૨૦૮૬ થાય છે. બે વડે ભાગતા (અથવા અર્ધી કરતા) એવી આ નીચેની રાશિ ૨૭૬૦૪૩ પ્રમાણ થાય છે. એને ૧૮ થી ભાગતા આ ૧૪,૫૨૮ યોજન અને ૧૧ કળા (= ૧૪,૫૨૮ પૂર્ણાંક અને ૧૧/૧૮ અંશ) પ્રાપ્ત થાય છે. (આ ભરતનું ધનુઃકાષ્ઠ જાણવું.)

❖ વૃત્તક્ષેત્રનો વિષ્કંભ ❖

હવે વિષ્કંભ લાવવા માટે કરણ સૂત્ર આ છે - જ્યાવર્ગ... જીવાના વર્ગના ચોથા ભાગ વડે યુક્ત એવો ઈષુનો વર્ગ, ઈષુથી વિભાજિત થયેલો તે સ્વભાવ વૃત્ત વિષ્કંભ થાય છે. એટલે

• ભાષ્યમ્ •

ઉદગ્ધનુઃકાષ્ટાદ્ દક્ષિણં શોધ્યં શેષાર્થં બાહુરિતિ। અનેન કરણાભ્યુપાયેન ^૧ક્ષેત્રાણાં વૈતાલ્યાદિપર્વતાનામાયામ-વિષ્કમ્ભ-જ્યેષ્ઠ-ધનુઃકાષ્ટપરિમાણાનિ જ્ઞાતવ્યાનિ ॥૩/૧૧॥

• ગન્ધહસ્તી •

વૃત્તવિષ્કમ્ભઃ ॥ જીવાવર્ગચતુર્ભાગેન યુક્ત ઇષુવર્ગઃ ઇષુણા વિભક્તઃ સ્વભાવવૃત્તવિષ્કમ્ભો ભવતિ, જ્યાવર્ગઃ ૭૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦। અસ્ય ચતુર્ભાગોઽયં ૧૮૯૦૦૦૦૦૦૦૦। એષ ઇષુવર્ગે ક્ષિપ્યતે, ઇષુવર્ગશ્ચાયં ૧૦૦૦૦૦૦૦૦। એકીકૃતમિદં જાતં ૧૯૦૦૦૦૦૦૦૦૦। [ભાગપરાવૃત્યા એકષષ્ટ્યધિકશતત્રયેણેષુર્ગુણ્યતે, એકોનવિંશતિભાગેનૈકઃ સ ગુણકાર ઉપરિતનસ્ય, ઇતરસ્ય ચૈકોનવિંશતિભાગેનૈકોનવિંશતિરેવ, શૂન્યચતુષ્કાપગમે તયા ભાગલબ્ધમિદં ૧૦૦૦૦૦ ॥] (અસ્માત્ ઇષૌ વિશુદ્ધે શેષમિદં ભવતિ ૧૯૦૦૦૦૦ કલા। અયમપિ કલારાશિયોજનીક્રિયતે। એકોનવિંશત્યા ભાગેન લબ્ધમિદં ૧,૦૦,૦૦૦ યોજનમ્ ॥?)

અધુના બાહુરાનીયતે, તત્રેદં કરણસૂત્રમ્— ઉદગ્ધનુઃકાષ્ટાદ્ દક્ષિણં શોધ્યં શેષાર્થં બાહુરિતિ।

• ભાષ્યાર્થ •

બાહુનું માપ : ઉત્તર દિશા સંબંધી ધનુઃકાષ્ઠમાંથી દક્ષિણ દિશા સંબંધી ધનુઃકાષ્ઠ ને બાદ કરતા આવતી શેષ રાશિની અર્ધ સંખ્યા ને બાહુ કહેવાય.

આ કરણના ઉપાયો (ગણિત પદ્ધતિઓ) દ્વારા સર્વ ક્ષેત્રોના તથા વૈતાલ્યાદિ સર્વ પર્વતોના લંબાઈ, પહોળાઈ, જયા, ઈષુ અને ધનુઃકાષ્ઠના માપો જાણવા ॥૩/૧૧॥

• હેમગિરા •

$[(જીવા)^2 / ૪ + ઈષુ^2] / ઈષુ = જીવાના વર્ગનો ૪થો ભાગ કરી તેને ઈષુના વર્ગમાં ઉમેરવો. ત્યાર પછી તેને ઈષુ વડે ભાગવો. આનો જવાબ તે ગોળ વસ્તુનો વિષ્કંભ. દા.ત. ભરતક્ષેત્રની જીવા - ૨૭૪૯૫૪ પૂર્ણાંક ૨૯૭૮૮૪/૫૪૯૯૦૮ અંશ આટલી કળા પ્રમાણ છે. તે જીવાનો વર્ગ = ૭૫,૬૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ = ૭૫ અબજ ૬૦ કરોડ કળા છે. તેનો ચોથો ભાગ ૧૮,૯૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ = ૧૮ અબજ ૯૦ કરોડ કળા છે. આ ચોથો ભાગ ઈષુના વર્ગમાં ઉમેરાય છે. આ ઈષુનો વર્ગ ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ = ૧૦ કરોડ છે. આ બન્ને ભેગા મળી (= ૧૮,૯૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ + ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦) કુલ ૧૯,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ (૧૯ અબજ) થયા. તે ૧૯ અબજને ૧૦,૦૦૦ થી ભાગતા ૧૯ લાખ કળા પ્રાપ્ત થશે, તેને ૧૯થી ભાગતા ૧ લાખ યોજનની સંખ્યા વૃત્ત વિષ્કંભની પ્રાપ્ત થશે. (વૃત્ત વિષ્કંભ જંબૂદ્વીપનો જાણવો.)$

❖ વૃત્તક્ષેત્રનો બાહુ ❖

હવે (લઘુ હિમવંતની) બાહુ (= બાહુ) કાઢવાની રીત કહે છે. ત્યાં કરણસૂત્ર આ છે → ઉદગ્ધનુકાષ્ટા... ઉત્તરસંબંધી (લઘુ હિમવંત ક્ષેત્રના) ધનુઃકાષ્ઠમાંથી દક્ષિણના ધનુઃકાષ્ઠને બાદ કરી શેષ જે વધે તેનું અડધું પ્રમાણ 'બાહુ' કહેવાય છે.

અનેન કરણાભ્યુપાયેન ક્ષેત્રાણાં વૈતાઢ્યાદિપર્વતાનામાયામ-વિષ્કમ્ભ-જ્યેષ્ઠ-ધનુઃકાષ્ઠપરિમાણાનિ જ્ઞાતવ્યાનિ॥ ઉદગધનુઃકાષ્ઠમિદં ૨૫૨૩૦ કલા ૪ ચત્વારશ્ચૈકોનવિંશતિભાગાઃ, અમુષ્માદ્ દક્ષિણં ધનુઃકાષ્ઠં પાત્યન્તે, તચ્ચેદં ૧૪૫૨૮ કલા એકાદશ ચૈકોનવિંશતિભાગાઃ, પાતિત ઉપરિતનરાશિરયં ૧૦૭૦૨। અધસ્તાદેકાદશ કલા ન પતન્તિ ચતસૃભ્યઃ કલાભ્યઃ ઇતિકૃત્વોપરિતનરાશિર્ન દદાત્યર્ધમતો રૂપમેકમવતાર્યતે, એકોનવિંશતિમધ્યાદેકાદશ શુદ્ધા અષ્ટૌ શેષકલાચતુષ્ટયક્ષેપાદ્ દ્વાદશ જાતાઃ અર્ધેન ષટ્, ઉપરિતનરાશિર્ન દદાત્યર્ધમતો રૂપમેકમવતાર્યતે એકોનવિંશતિરપિ નાર્ધં દદાતીત્યેકોનવિંશતિ-રૂપમપનીયતે, તસ્યાર્ધેનાર્ધકલાઃ, અષ્ટાદશાનામર્ધેન નવ-ષટ્કપચ્ચદશકલાઃ સાર્ધા જાતા ઉપરિતનરા-શેરર્ધેનેદં ૫૩૫૦।

एतावती बाहा क्षुल्लहिमवत इत्यनेन च परिक्षेपज्यानयनकरणाभ्युपायेन सर्वक्षेत्राणां सर्वपर्वतानां

આ કરણ સૂત્ર રૂપ ઉપાય વડે ક્ષેત્રોની, વૈતાઢ્ય આદિ પર્વતોની લંબાઈ, પહોળાઈ, જયા, ઈષુ, ધનુઃકાષ્ઠના પરિમાણો જણાય છે.

ઉત્તર (લઘુ હિમવંત ક્ષેત્ર) નું ધનુઃકાષ્ઠ ૨૫૨૩૦ યોજન ૪/૧૯ કળા છે. આ (ઉત્તરધનુ)માંથી દક્ષિણનું ધનુઃકાષ્ઠ બાદ કરાય અને તે (દક્ષિણ ધનુઃકાષ્ઠ) ૧૪૫૨૮ યોજન - ૧૧/૧૯ કળા પ્રમાણ છે. આને ૨૫૨૩૦ યોજન ૪ કળામાંથી બાદ કરે છતે ઉપરની (યોજનની સંખ્યાની) રાશી ૧૦૭૦૨ યોજન પ્રમાણ થાય. પણ ચાર કળામાંથી નીચેની ૧૧ કળા બાદ થઈ શકતી નથી. આથી ઉપરની (નીચેની ? કળાની) રાશિ અર્ધી કરી શકાતી નથી.

એક રૂપ ઉપરની રાશિમાંથી એક યોજન નીચે ઉતારાય છે અને (એક યોજન રૂપ) ૧૯ કળાની મધ્યમાંથી ૧૧ કળા શુદ્ધ (બાદ) કરાએ છતે શેષ ૮ કળાઓમાં ચાર કળા ઉમેરવાથી ૧૨ કળા થઈ. એ અર્ધી કરેલી ૬ કળા થઈ. હજુ ઉપરની (= યોજનની) રાશિ અડધી કરી શકાતી નથી. આથી એક રૂપ (= ૧ યોજન ઉપરની રાશિમાંથી) નીચે ઉતારાય છે. એ (એક યોજન રૂપ) ૧૯ કળાને પણ અર્ધી કરી શકાતી નથી. આથી ૧૯મું રૂપ (૧૯મી કળા એમાંથી) ઓછું કરાય છે. તેની (૧૯મી કળાના બે ભાગ કરી) અર્ધી-અર્ધી કળા કરાય છે. ૧૮ કળાને બે વડે ભાગતા ૯ કળા અને (પૂર્વની) ૬ કળા એમ કુલ સાડા પંદર ૧૫ ૧/૨ કળા થઈ અને ઉપરની (= યોજનની) રાશિને બે વડે ભાગતા ૫૩૫૦ (યોજન પ્રમાણ) થઈ. (એમ કુલ ૫૩૫૦ યોજન અને ૧૫ ૧/૨ કળા થઈ.)

આટલી 'બાહા' લઘુ હિમવંત પર્વતની છે. આ પ્રમાણે આ પરિધિ, જીવા લાવવા માટેના કરણ સૂત્ર રૂપ ઉપાયો વડે સર્વ ક્ષેત્રોની અને સર્વ પર્વતોની લંબાઈ, પહોળાઈ, ઈષુ અને ધનુઃકાષ્ઠના પ્રમાણો સમજી લેવા.

❖ संग्रह ग्रंथમાં संक्षेप ઉચિત, વિસ્તાર અનુચિત ❖

વળી બીજા કેટલાક વિદ્વાનો આ પ્રસ્તાવમાં વિસ્તાર કરવાના અભિપ્રાયથી સ્વયં નવા સૂત્રો રચીને

• સૂત્રમ્ •
દ્વિર્ધાતકીચ્છણ્ડે ॥૩/૧૨॥

• ભાષ્યમ્ •

૧^૧એતે મન્દરવર્ષવંશધરા જમ્બૂદ્વીપેઽભિહિતા એતે દ્વિગુણા ધાતકીચ્છણ્ડે દ્વાભ્યામિષ્વા-

• ગન્થહસ્તી •

ચાયમ-વિષ્કમ્ભેષુ-ધનુઃકાષ્ઠપ્રમાણાન્યવગન્તવ્યાનીતિ । અપરે પુનર્વિદ્વાંસોઽતિબહૂનિ સ્વયં વિરચય્યાસ્મિન્ પ્રસ્તાવે સૂત્રાણ્યધીયતે વિસ્તરદર્શનાભિપ્રાયેણ, તન્ન યુક્તમયં સઙ્ગ્રહઃ સૂરિણા સંક્ષેપઃ કૃત ઇત્યતોઽત્ર વિસ્તરાભિધાનમપાત્તીનમાચક્ષતે પ્રવચનનિપુણાઃ । અથ વિસ્તરતો વિવક્ષિતસ્તતો ગ્રન્થલક્ષપરિભાષિતાયા જમ્બૂદ્વીપદેશનાયાઃ પટુપ્રજ્ઞૈસ્તૈર્વિસ્તૃણદ્વિરપિ કિયદત્ર વિસ્તૃતં સ્યાદ્ ? વિસ્તરાર્થિનો વા બહુગુણઃ સિદ્ધાન્ત એવ તત્કૃતસૂત્રેભ્ય ઇત્યત ઉપેક્ષણીયસ્તદભિપ્રાય ઇતિ ॥ ૩/૧૧ ॥

એવમિમાં જમ્બૂદ્વીપવક્તવ્યતાં પરિસમાપ્ય સમાસતઃ સમ્પ્રતિ દ્વીપાન્તરવક્તવ્યતાભિધિત્સયોવાચ—
 અસ્ય ભાષ્યમ્ ।

• સૂત્રાર્થ •

ધાતકીખંડમાં (ક્ષેત્રો, પર્વતો) બમણા હોય છે. ॥૩/૧૨॥

• ભાષ્યાર્થ •

જે આ મેરુપર્વત, ક્ષેત્રો અને વંશધરપર્વતો જંબૂદ્વીપમાં કહ્યા છે તેના કરતા બમણા ધાતકી ખંડને વિશે (છે અને તે) દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં લાંબા એવા બે ઈષુકાર પર્વતોથી વિભાજિત

• હેમગિરા •

ઉમેરે છે તે યુક્તિયુક્ત નથી. (કારણ કે) આચાર્યશ્રી ઉમાસ્વાતિજીએ આ સંગ્રહ ગ્રંથ સંક્ષેપવાળો કર્યો છે. (નહીં કે વિસ્તારવાળો) આ પ્રમાણે હોવાથી પ્રવચનનિપુણ (વ્યાખ્યા કુશળ) પુરુષો અહીં (સંક્ષિપ્ત સંગ્રહરૂપ સૂત્રમાં) વિસ્તાર કથનને અપાયીન = અપ્રસિદ્ધ, અનુચિત ગણે/કહે છે.

હવે જો વિસ્તારથી કહેવાની ઈચ્છા હોય તો વિસ્તાર કરનારા તે પટુ પ્રજ્ઞાવાન પુરુષો દ્વારા લાખો શ્લોકો (= ગાથા = ગ્રંથો) વડે નિરૂપિત કરાયેલા જંબૂદ્વીપની પ્રરૂપણાનો અહીં કેટલો વિસ્તાર કરી શકશો ? (અર્થાત્ નહીં કરી શકો કારણ કે આ ગ્રંથ સંગ્રહ ગ્રંથ છે, અહીં લાખું કરવા જતા ગ્રંથનો ઉદ્દેશ્ય ગૌણ થાય છે) અર્થાત્ વિસ્તારના અર્થોને માટે તો તે (વિદ્વાનોના) સ્વયં રચેલા સૂત્રો કરતાં આગમ જ ઘણા ગુણવાળું છે. (તેથી તેઓએ આગમ ગ્રંથોનો આશ્રય કરવો જોઈએ. લાંબા સૂત્રો કરવાનો કોઈ અર્થ નથી) આ પ્રમાણે હોવાથી તેઓનો (સ્વયં નવા સૂત્ર રચી વિસ્તારથી બોધ કરાવનારાઓનો) અભિપ્રાય ઉપેક્ષણીય છે. ॥૩/૧૧॥

૩/૧૨ સૂત્રની અવતરણિકા : આ પ્રમાણે આ જંબૂદ્વીપની વક્તવ્યતાને સંક્ષેપથી સમાપ્ત કરીને હમણા અન્યદ્વીપની વક્તવ્યતાને કહેવાની ઈચ્છાથી ૩/૧૨ સૂત્રને કહે છે. આ ૩/૧૨ સૂત્રનું (નિમ્ન લિખિત) ભાષ્ય છે.

૧. યે એતે મુ.(ખં.)।

• ભાષ્યમ્ •

કારપર્વતાભ્યાં દક્ષિણોત્તરાયતાભ્યાં વિભક્તાઃ। એભિરેવ નામભિર્જમ્બૂદ્વીપકસમસદ્ગ્રહ્યા પૂર્વાર્ધેઽપરાર્ધે ચ ચક્રારકસંસ્થિતા નિષધસમોચ્છ્રાયાઃ કાલોદ-લવણજલસ્પર્શિનો વંશધરાઃ

• ગન્ધહસ્તી •

[દ્વિર્ધાતકીત્યાદિત્યાદિ (૩/૧૨) સૂત્રમ્]

યે એતે મન્દરવર્ષવંશેત્યાદિ ભાષ્યમ્। લવણજલનિધેર્બહિર્ધાતકીખણ્ડો દ્વીપો ધાતકીવૃક્ષસમ્બન્ધાદ્ વલયાકૃતિર્લક્ષચતુષ્ટયવિષ્કમ્ભઃ, તસ્મિન્ ધાતકીખણ્ડે મન્દરાદયો જમ્બૂદ્વીપકમન્દરાદિભ્યઃ સદ્ગ્રહ્યા દ્વિગુણમાના વેદિતવ્યાઃ, જમ્બૂદ્વીપે મેરુકેસત્ર દ્વૌ પૂર્વાપરદિગ્મધ્યવ્યવસ્થિતૌ મેરુ, વંશા ભરતાદિ-ક્ષેત્રાણ્યૈરાવતપર્યવસાનાનિ, તાનિ તત્ર દ્વિસદ્ગ્રહ્યાયુક્તાનિ પ્રત્યેકં ૨। વંશધરા હિમવદાદયઃ પર્વતા વૈતાલ્યાદયશ્ચ તેઽપિ તત્ર દ્વિર્દ્વિઃ સ્થિતાઃ, એતે ચ સર્વેઽપિ મન્દરાદયો દ્વાભ્યામિષ્વાકારપર્વતા-ભ્યામૃજુભ્યામિત્યર્થઃ દક્ષિણોત્તરદિગ્મધ્યવ્યવસ્થિતાભ્યાં દક્ષિણોત્તરાયતાભ્યાં ચ વિભક્તાઃ=વિચ્છિન્ના પૂર્વાર્ધે ચાપરાર્ધે ચ વ્યવસ્થિતાઃ, એભિરેવ નામભિર્જમ્બૂદ્વીપકૈઃ સમા સદ્ગ્રહ્યા યેષાં ભરતાદિપ્રતિક્ષેત્રં

• ભાષ્યાર્થ •

કરાયેલ છે. આ જ નામોવાળા જંબૂદ્વીપની જેમ સરખી સંખ્યાવાળા, પૂર્વાર્ધ ધાતકીખંડમાં અને પશ્ચિમાર્ધ ધાતકીખંડમાં ચક્રના આરાના આકારે રહેલા, નિષધપર્વત જેટલી ઉંચાઈવાળા, કાલોદહિ અને લવણ સમુદ્રના પાણીને સ્પર્શનારા એવા ઈષુકાર પર્વત સહિતના વર્ષધર પર્વતો તેમજ ચક્રના

• હેમગિરા •

❖ ધાતકીખંડમાં ક્ષેત્રાદિની ભલામણ ❖

યે એતે... લવણ સમુદ્રની બહાર ધાતકીખંડ નામનો દ્વીપ છે. કેમકે આ દ્વીપમાં (ઘણા) ધાતકીના = ધાવડીના વૃક્ષો (ના વનો) આવેલા છે. તેની વલયના જેવી ગોળ આકૃતિ છે અને ચાર લાખ યોજનની પહોળાઈ છે. તે ધાતકીખંડ દ્વીપમાં મેરુ આદિ પર્વતો સંખ્યામાં જંબૂદ્વીપ સંબંધી મેરુ આદિ પર્વતો કરતા બમણા જાણવા. જંબૂદ્વીપમાં ૧ મેરુ પર્વત છે. ત્યાં (ધાતકીખંડમાં) પૂર્વ દિશાની મધ્યમાં અને પશ્ચિમ દિશાની મધ્યમાં રહેલા બે મેરુ પર્વતો છે. વંશો એટલે ભરતાદિથી માંડી ઐરાવત સુધીના (સાતે) ક્ષેત્રો, તેઓ દરેક ત્યાં ધાતકીખંડ ક્ષેત્રમાં બમણા (= બે ગણા) છે. વંશધરો એટલે હિમવંત આદિ અને વૈતાલ્ય આદિ પર્વતો. તે પણ ત્યાં બમણા રહેલા છે.

❖ ઈષુકાર પર્વતનું વર્ણન ❖

વળી આ બધા ૫ મેરુ વગેરે એ દક્ષિણ અને ઉત્તરદિશાની મધ્યમાં રહેલા, દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં લાંબા એવા બે ઈષુકાર એટલે ઋજુ = સીધા પર્વતોથી વિભાજિત થયેલા પૂર્વાર્ધ (ધાતકીખંડ) અને પશ્ચિમાર્ધ (ધાતકીખંડ)માં રહેલા છે.

જંબૂદ્વીપ સંબંધી ભરતાદિ ક્ષેત્રોના જેવી સરખી સંખ્યા છે જેઓની એવા તે (પૂર્વાર્ધ-પશ્ચિમાર્ધ ધાતકી ખંડના) ભરત વગેરે દરેક ક્ષેત્ર જંબૂદ્વીપ સંબંધી (ભરતાદિ ક્ષેત્રોના જેવી) સમાન સંખ્યાવાળા અને નામવાળા છે. અર્થાત્ જંબૂદ્વીપના ભરતાદિ ક્ષેત્રોના જે નામ અને જેટલી સંખ્યા છે તે જ નામ અને તેટલી જ સંખ્યા

• ભાષ્યમ્ •

સેષ્વાકારા આરવિવરસંસ્થિતા વંશા ઇતિ ॥ ૩/૧૨ ॥

• ગન્ધહસ્તી •

જમ્બૂદ્વીપકસમસદ્ગ્રહ્યાઃ, ચક્રનાભિપ્રતિબદ્ધારકવત્ સંસ્થિતાઃ, તત્ર વર્ષધરપર્વતા નિષધગિરિ-સદૃશોચ્છ્રાયાશ્ચતુર્યોજનશતોચ્છ્રાયા ઇત્યર્થઃ।

કાલોદલવળજલસ્પર્શિનો વંશધરાઃ સેષ્વાકારાઃ કાલોદસમુદ્રો ધાતકીખણ્ડપરિક્ષેપી લવણોદ-ધિર્જમ્બૂદ્વીપપરિક્ષેપી, એતયોર્જલં કાલોદલવળજલં તત્સ્પ્રદ્યું શીલમેષામિતિ કાલોદલવળજલસ્પર્શિનો હિમવદાદયઃ, સહેષ્વાકારપર્વતાભ્યાં પન્નયોજનશતોચ્છ્રાયાભ્યામિતિ। ધાતકીખણ્ડવર્તિનશ્ચ હિમવદાદયો જમ્બૂદ્વીપકહિમવદાદિવિચ્છેદપ્રતિનિધિના વ્યવસ્થિતા વૈતાલ્યાદયઃ ક્ષેત્રાણિ ચેતિ। અરવિવરસંસ્થિતા વંશા ઇતિ। અરાણાં વિવરાણ્યન્તરાલાનિ તદ્વદ્ વ્યવસ્થિતા વંશાઃ = ક્ષેત્રાણિ તત્રેતિ। સદ્ક્ષેપાત્ તુ પ્રતિપત્તવ્યમિદં યન્નામ કિન્ચિન્નદી-દેવકુરુત્તરકુરુપ્રભૃતિ જમ્બૂદ્વીપેઽભિહિતં તત્ સર્વ ધાતકીખણ્ડે દ્વિર્વિવસાતવ્યમિતિ ॥ ૩/૧૨ ॥

• ભાષ્યાર્થ •

આરાનાં વિવરના આકારે રહેલા વંશો = ક્ષેત્રો પણ હોય છે. ॥૩/૧૨॥

• હેમગિરા •

ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં રહેલા ભરતાદિ ક્ષેત્રોની છે. રથના પૈડાની નાભિથી જોડાયેલા આરાના જેવા આકારે રહેલા એવા ત્યાં (ધાતકી ખંડમાં) વર્ષધર પર્વતો, નિષધ પર્વતની તુલ્ય ઊંચાઈવાળા ♦ અર્થાત્ ૪૦૦ યોજનની ઊંચાઈવાળા છે.

કાલોદ.... કાલોદ અને લવણ સમુદ્રના જળને સ્પર્શનારા ઈષુકાર પર્વત સહિત વંશધર પર્વતો છે. કાલોદધિ સમુદ્ર ધાતકીખંડને વીંટીને રહ્યો છે તેમજ લવણ સમુદ્ર જંબૂદ્વીપને વીંટીને રહ્યો છે. આ બંનેનું જે જળ તે કાલોદધિ સમુદ્ર અને લવણ સમુદ્રનું જળ કહેવાય, તેને સ્પર્શવાનો સ્વભાવ છે જેઓનો એવા કાલોદ અને લવણના જળને સ્પર્શવાના સ્વભાવવાળા હિમવંતાદિ ક્ષેત્રો છે કે જેઓ ૫૦૦ યોજનની ઊંચાઈવાળા એવા ઈષુકાર પર્વતોની સહિત છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ-૧૨, ચિત્ર નં.૫)

વળી ધાતકીખંડમાં રહેલા હિમવંત વગેરે પર્વતો જંબૂદ્વીપ સંબંધી હિમવંત વગેરે પર્વતોની જેમ વિભાગના સ્થાને રહેલા છે. (એ જ રીતે) વૈતાલ્ય વગેરે પર્વતો અને ક્ષેત્રો પણ રહેલા છે.

અર... વંશા = વંશો આરાના વિવરમાં રહેલા છે અર્થાત્ ત્યાં ધાતકીખંડમાં પૈડાના આરાના વિવરમાં = આંતરામાં વંશો = ક્ષેત્રો રહેલા છે.

ટૂંકમાં તો એટલું સમજવું કે આ જે કોઈ નામવાળા નદી, દેવકુરુ, ઉત્તરકુરુ આદિ જંબૂદ્વીપમાં કહેવાયા હતા તે બધા અહીં ધાતકીખંડમાં બમણા ઠીકમણા જાણવા. ॥૩/૧૨॥

♦. ધાતકીખંડમાં વર્ષધર પર્વતોની ઊંચાઈ ભાષ્યમાં નિષધ સમાન ૪૦૦ યોજનની કહી છે પણ બૃહત્સૈન્યસમાસમાં તે દરેકની ઊંચાઈ જંબૂદ્વીપના તે તે પર્વતોની સમાન કહી છે. ગાથા-૨૨૭, ‘હલકુંડ... પૂર્વસમ્.’ ઠી. ધાતકીખંડ એક મહાયક (= રથના પૈડા) સરખો છે. જેમાં જંબૂદ્વીપ સહિત લવણ સમુદ્ર તે ચક્રની મધ્યમાં નાભિ સમાન છે. એવા આ ધાતકીખંડ ૩૫ મહાયકમાં ૧૨ વર્ષધર અને ૨ ઈષુકાર મળી કુલ ૧૪ પર્વતો આરા સરખા છે. તેમજ આ ૧૪ આરાના ૧૪ આંતરામાં ૧૪ મહાક્ષેત્રો છે. એ કાણા = છિદ્ર સરખા છે.

• સૂત્રમ્ •
પુષ્કરાર્થે ચ ॥ ૩/૧૩ ॥

• ભાષ્યમ્ •
 યશ્ચ ધાતકીખણ્ડે મન્દરાદીનાં સેષ્વાકારપર્વતાનાં સઙ્ખ્યાવિષયે નિયમઃ સ એવ
 પુષ્કરાર્થે વેદિતવ્યઃ ॥

તતઃ પરં માનુષોત્તરો નામ પર્વતો માનુષ્યલોકપરિક્ષેપી સુનગરપ્રાકારવૃત્તઃ પુષ્કરદ્વીપાર્થે

• ગન્ધહસ્તી •
 યથૈવ ધાતકીખણ્ડે જમ્બૂદ્વીપવિધિર્દ્વિરુક્તસ્તથૈવ—

[પુષ્કરાર્થે ચ (૩/૧૩) સૂત્રમ્]

પુષ્કરદ્વીપઃ કાલોદસમુદ્રપરિક્ષેપી ષોડશલક્ષવિષ્કમ્ભસ્તસ્યાર્ધમારાત્તનમષ્ટૌ યોજનલક્ષાસ્તસ્મિન્
 પુષ્કરાર્થે ચ જમ્બૂદ્વીપવિધિર્દ્વિર્દ્રષ્ટવ્યઃ । યશ્ચ ધાતકીખણ્ડે વિધિરુક્ત ઇષ્વાકારૌ દક્ષિણોત્તરદિઙ્મધ્યા-
 વસ્થિતૌ દક્ષિણોત્તરાયતૌ પચ્ચશતોચ્ચૌ, તથા મન્દરૌ ચતુરશીતિસહસ્રોચ્છ્રયાદિકૌ વંશધરાશ્ચતુઃશતોચ્ચા
 इत्येवमादिकः सङ्ख्याविशेषनियमः स पुष्करार्थेऽप्यशेषो वेदितव्य इति ।

તતઃ પરમિત્યાદિ ભાષ્યમ્ । આરાત્તનપુષ્કરાર્ધાત્ પરતઃ સમનન્તરો ધાન્યપલ્યકાર્ધાકૃતિઃ વલયંવૃત્તો

• સૂત્રાર્થ •
 અર્ધ પુષ્કરદ્વીપમાં મેરુ આદિ (ધાતકી ખંડની જેમ) જાણવા. ॥૩/૧૩॥

• ભાષ્યાર્થ •
 ધાતકીખંડ વિશે ઈષુકાર પર્વત સહિત મેરુ આદિનો સંખ્યા સંબંધી જે નિયમ છે તે જ
 નિયમ અર્ધપુષ્કરદ્વીપ વિશે જાણવો.

ત્યાર (અર્ધ-પુષ્કરદ્વીપ) પછી મનુષ્ય લોકને વીંટળાઈને રહેનારો એક સુંદર નગરના કિલ્લાની

• હેમગિરા •
 ૩/૧૩ સૂત્રની અવતરણિકા : જે રીતે જંબૂદ્વીપની વિધિ (ક્ષેત્ર-પર્વતાદિની સંખ્યા) ધાતકીખંડ વિશે
 બમણી કહી તે રીતે જ અર્ધપુષ્કરદ્વીપ વિષે પણ છે. (એ વાત જણાવતા આ ૩/૧૩ સૂત્રને કહે છે.)

❖ પુષ્કરાર્થ દ્વીપનું કથન ❖

કાલોદધિ સમુદ્રને વીંટળાયેલો, ૧૬ લાખ યોજનના વિષ્કંભવાળો જે પુષ્કર દ્વીપ છે તેનો શરૂઆતનો
 અડધો વિભાગ ૮ લાખ યોજનના વિષ્કંભવાળો છે અને તે અર્ધપુષ્કરદ્વીપ વિષે જંબુદ્વીપની વિધિ બમણી-
 બમણી જાણવી.

જે વિધિ ધાતકીખંડમાં કહેવાઈ હતી અર્થાત્ દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશાના મધ્યમાં રહેલા, દક્ષિણ
 અને ઉત્તર તરફ લાંબા, ૫૦૦ યોજનની ઉંચાઈવાળા બે ઈષુકાર પર્વતો તેમજ ૮૪,૦૦૦ યોજનની ઉંચાઈ
 આદિવાળા બે મેરુ પર્વતો તેમજ ૪૦૦ યોજનની ઉંચાઈવાળા વંશધર પર્વતો વગેરે આવા પ્રકારનો જે
 વિશિષ્ટ સંખ્યાનો નિયમ કહેવાયો હતો તે બધું અર્ધપુષ્કરદ્વીપ વિષે પણ જાણવું.

તતઃ પરં... શરૂઆતના અર્ધપુષ્કરદ્વીપ પછી તરત (ધાન્ય માપવાના પલ્લ નામનું સાધન વિશેષ

નિર્દિષ્ટઃ કાશ્ચનમયઃ। સપ્તદશૈકવિંશાનિ યોજનશતાન્યુચ્છ્રિતઃ। ચત્વારિ ત્રિંશાનિ ક્રોશં
ચાધો ધરણિ-તલમવગાઢઃ। યોજનસહસ્રદ્વાવિંશમધસ્તાદ્ વિસ્તૃતઃ। સપ્તશતાનિ ત્રયોવિંશાનિ
મધ્યે। ચત્વારિ ચતુર્વિંશાન્યુપરીતિ।

ન કદાચિદસ્માત્ પરતો જન્મતઃ સંહરણતો વા ચારણ-વિદ્યાધર્ઋદ્ધિપ્રાપ્તા અપિ મનુષ્યા
ભૂતપૂર્વા ભવન્તિ ભવિષ્યન્તિ ચ।

માનુષોત્તરાભિધાનો ગિરિર્માનુષ્યલોકપરિક્ષેપી મહાનગરપ્રાકારપ્રતીકાશઃ કનકમયઃ પુષ્કરદ્વીપાર્ધ-
વિભાગકારીતિ। શેષં સમુચ્છ્રાયાદિ સુજ્ઞાનમ્।

ન કદાચિદસ્માદિત્યાદિ। અસ્માન્માનુષોત્તરાદ્ ગિરેઃ પરતો ન કસ્મિંશ્ચિદપિ કાલે જાયન્તે
જનિષ્યન્તેઽજનિષત્ત ચેતિ મનુષ્યા इत्यत एवायं માનુષોત્તરોઽભિધીયતે। તથા સંહરણતોઽપિ ન સન્તિ

જેમ ગોળ, સુવર્ણમય એવો માનુષોત્તર નામનો પર્વત[□] અર્ધપુષ્કરદ્વીપમાં કહેવાયો છે જે ૧૭૨૧
યોજનની ઉંચાઈવાળો છે. ૪૩૦ યોજન અને એક કોશ પૃથ્વીતલમાં નીચે રહેલો છે. ૧૦૨૨ યોજન
નીચેના (મૂળ) ભાગમાં વિસ્તૃત છે. મધ્યમાં ૭૨૩ યોજન વિસ્તૃત છે. ઉપરના ભાગમાં ૪૨૪ યોજન
વિસ્તૃત છે.

ક્યારેય આની (માનુષોત્તર પર્વતની) પછી (બહાર) જન્મ થકી અથવા સંહરણ થકી ચારણ
મુનિઓ, વિદ્યાધરો અને ઋદ્ધિને પ્રાપ્ત થએલા પણ મનુષ્યો પૂર્વ ભૂતકાળમાં હતા નહીં,
વર્તમાનકાળમાં હોતા નથી અને ભવિષ્યકાળમાં થશે નહીં.

તે) અર્ધપલ્લવીની આકૃતિ જેવો, બંગાડી જેવો ગોળ એવો માનુષોત્તર નામનો પર્વત છે, જે મનુષ્યલોકને
વીંટળાઈને રહેનારો, મહાનગરના એક કિલ્લા જેવો, સ્વર્ણમય તેમજ પુષ્કરવરદ્વીપના અડધા (અભ્યંતર
પુષ્કરદ્વીપ અને બાહ્યપુષ્કરદ્વીપ એમ બે) વિભાગને કરનારો છે. આની ઉંચાઈ વગેરે શેષ બાબતો (ભાષ્યમાં
કહ્યા મુજબ) સુગમ છે.

❖ માનુષોત્તર નામનું કારણ ❖

માનુષ = મનુષ્યલોક, તેની ઉત્તર = પછી આવેલો હોવાથી તે માનુષોત્તર પર્વત કહેવાય છે.

ન કદાચિદસ્માત્.... માનુષોત્તર પર્વત પછીના સ્થળમાં કોઈ પણ કાળે મનુષ્યો જન્મતા નથી,
જન્મશે નહીં કે જન્મ્યા નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી જ આ પર્વત માનુષોત્તર કહેવાય છે. તથા સંહરણને
આશ્રયીને પણ સામાન્યથી મનુષ્યો (આ પર્વતની પછી) હોતા નથી. સંહરણ એટલે વૈર વગેરેના અનુબંધને

✦ જુઓ પરિશિષ્ટ-૬ ટી.૪૧ □. આ માનુષોત્તર પર્વત અઢીદ્વીપની બહાર છતાં પુષ્કરાર્ધમાં ગણાયો છે. મનુષ્યક્ષેત્રની
સીમા કરવા (મર્યાદા બાંધવા)માં ઉત્તર (= તત્પર) હોવાથી માનુષોત્તર કહેવાય છે. જેમ જંબૂદ્વીપને જગતી વીંટળાઈને
રહી છે તેમ માનુષોત્તર પર્વત મનુષ્યલોકને વીંટળાઈને રહ્યો છે.

મનુષ્યાઃ, તત્ર સંહરણં નામ વૈરાઘ્યનુબન્ધાત્ કેનચિદ્ દેવ-વિદ્યાધરાદિનાં હૃત્યમનુષ્યસ્તત્રોત્ક્રિષ્ટ્ય નીયેતાય-મત્રોર્ધ્વશૈષં શુષ્યતુ મ્રિયતાં વાપ્યકૃતપ્રતીકારઃ ક્ષિપ્રમેવં વૈરાદિનિર્યાતનાર્થં, સંહરણમમૂં વિહાય ક્રિયતે—

✽“સમર્ણી અવગતવેદં, પરિહાર-પુલાગમપ્પમત્તં ચ। ચોદ્ધસપુલ્લિં આહારયં ચ ણવિ કોઢ સંહરઢ।” આર્ય

તસ્માદપિ સંહરણતો ન મનુષ્યાસ્તત્પરત્વં ઇતિ, અવશ્યં હિ મનુષ્યેણ મર્તવ્યમન્તર્માનુષોત્તરનગસ્યેતિ। તથા ચારણ-વિદ્યાધરર્દ્ધિપ્રાપ્તા અપિ મનુષ્યાસ્તમુલ્લઙ્ઘ્ય ગતાઃ સન્તઃ પરતો ન મ્રિયન્તે ઇતિ નિયમ્યતે, ન પુનર્ગમનમેષાં માનુષોત્તરાદ્ બહિર્નિષિધ્યતે, તપોવિશેષાનુષ્ઠાનાજ્ઞઙ્ઘાચારિણો વિદ્યાચારિણશ્ચ સંયતા નન્દીશ્વરાદિદ્વીપાન્ ગચ્છન્તિ ચૈત્યવન્દનાયૈ, પ્રસિદ્ધશ્ચાયમાવશ્યકાદિષ્વપિ પ્રાયો વિધિઃ, તથા વિદ્યાધરા મહાવિદ્યાસમ્પન્નાઃ ઋદ્ધિપ્રાપ્તાશ્ચ વૈક્રિયાદિશરીરભાજઃ સર્વે ગચ્છન્તિ પરતઃ, ન તુ પ્રાણાન્ પરિત્યજન્તિ

લીધે કોઈક દેવ અથવા વિદ્યાધર આદિ વડે અહીં (ભરતાદિ ક્ષેત્ર)નો મનુષ્ય ત્યાં (માનુષોત્તર પછીના ક્ષેત્રમાં) ઉપાડીને લઈ જવાય તે સંહરણ કહેવાય. “આ મનુષ્યનું આગળનું શેષ જીવન અહીં પુરૂ થઈ જાઓ અથવા દુઃખનો પ્રતીકાર ન કરવા દ્વારા જલ્દીથી મરી પણ જાઓ એમ વૈર વગેરેનો બદલો વાળવા માટે સંહરણ કરાય છે.

❖ અસંહરણીય સાત વ્યક્તિઓ ❖

હવે કહેવાતા આ સાત પ્રકારના મનુષ્યોને છોડીને શેષ કોઈ પણ મનુષ્યનું સંહરણ થઈ શકે છે :-

(૧) સાધ્વીજનું, (૨) વેદ રહિત આત્માવાળાનું (= નવમા ગુણસ્થાનકના અમુક ભાગથી માંડી ૧૪ ગુણકાણા સુધીના મનુષ્યનું) (૩) પરિહારવિશુદ્ધ ચારિત્રીનું, (૪) પુલાક લબ્ધિધારીનું, (૫) અપ્રમત્ત સંયમીનું, (૬) ચૌદ પૂર્વધરનું તેમજ (૭) આહારક લબ્ધિધારીનું (આ ૭ વ્યક્તિઓનું) કોઈ સંહરણ કરી શકતું નથી.

આમ હોવાથી સંહરણ થકી પણ મનુષ્યો તે (માનુષોત્તર) પર્વતની પછી હોતા નથી. (સંહરણ પામનાર મનુષ્ય પણ ત્યાં કાયમી રહી નથી શકતા). મનુષ્યો અવશ્ય માનુષોત્તર પર્વતની અંદર જ (મનુષ્યલોકમાં જ) મરે છે. વિશેષ એ કે ચારણ મુનિઓ, વિદ્યાધરો અને લબ્ધિવાળા મનુષ્યો તે (માનુષોત્તર) ને ઓળંગીને જઈ શકે છે, ત્યાં હોવા છતાં ત્યાં મરતા નથી એવો નિયમ ચોક્કસ છે. પણ એ ચારણવિદ્યાધર આદિના માનુષોત્તર પછીના ગમનનો નિષેધ કરાયો નથી.

વિશિષ્ટ તપ-અનુષ્ઠાનના પ્રભાવે પ્રગટ થયેલી લબ્ધિવાળા એવા જંઘાચારી અને વિદ્યાચારી સંયમીઓ ચૈત્યોની વંદના માટે નંદીશ્વર આદિ દ્વીપોમાં જાય છે અને આ ગમનવિધિ આવશ્યકાદિ ગ્રંથોમાં પણ પ્રાયઃ પ્રસિદ્ધ છે. તથા મહાવિદ્યાસંપન્ન એવા વિદ્યાધરો, વૈક્રિયાદિ શરીરને ધરાવનારા એવા ઋદ્ધિયુક્ત મનુષ્યો તે બધા માનુષોત્તર પર્વતથી આગળ જાય છે ખરા, પરંતુ ત્યાંજ પ્રાણોને છોડતા નથી. આવા પ્રકારના અતિશયને પ્રાપ્ત થએલા પણ મનુષ્યો ત્યાં મરતા નથી (પણ મનુષ્યલોકમાં જ પ્રાણ છોડે છે)

૧. ંશોષં (મુ.પ્ર.) ચં। ✽. શ્રમણીમપગતવેદં પરિહારં પુલાકમપ્રમત્તં ચ। ચતુર્દશપૂર્વિગ્નમાહારકં ચ નૈવકોઢપિ સંહરતિ।। (ભગવતીસૂત્રે શતકે-૨૫, ઉદ્દેશે-૬ વૃત્તૌ)

• ભાષ્યમ્ •

અન્યત્ર સમુદ્ઘાતોપપાતાભ્યામત એવ ચ માનુષોત્તર ઇત્યુચ્યતે ।

• ગન્ધહસ્તી •

તત્રૈવેતિ । એવંવિધાતિશયપ્રાપ્તા અપિ તત્ર નો પ્રિયન્તે, કિમુત નિરતિશયમનુષ્યા ઇતિ દર્શયતિ—

અન્યત્ર સમુદ્ઘાતોપપાતાભ્યામિત્યપોદ્યતે મારણાન્તિકસમુદ્ઘાતેન સમુપહતઃ કશ્ચિદર્ધતૃતીય-
દ્વીપાન્તર્વર્તી બહિર્વર્તિદ્વીપ-સમુદ્રેષૂત્પદ્યતે તેન ચોત્પત્તિપ્રદેશે પ્રક્ષિપ્તમાત્મપ્રદેશજાલમિલિકાગતિના પશ્ચાન્મિયતે
તત્ર વ્યવસ્થિત ઇતિ । તથોપપાતમઙ્ગીકૃત્ય જન્માભિસમ્બદ્યતે બહિર્દ્વીપ-સમુદ્રવર્તિનાઽસુમતા યેન મનુષ્યા-
યુર્નિબદ્ધમર્ધતૃતીયદ્વીપાભ્યામન્તરે ચોત્પત્સ્યતે વક્રગત્યા, તસ્ય તન્મનુષ્યાયુર્વક્રકાલે વિપચ્યતે, તદૈવ
ચાસૌ મનુષ્યો જાતસ્તદુદયવર્તિત્વાત્ ।

તથા ચાગમઃ— □“મણુસ્સે ણં ભંતે ! મણુસ્સેસુ ઉવવજ્જઙ્ગ અમણુસ્સે મણુસ્સેસુ ઉવવજ્જઙ્ગ ? ગોયમા !
મણુસ્સે ૨ સુ ઉવવજ્જઙ્ગ, નો અમણુસ્સે મણુસ્સેસુ ઉવવજ્જઙ્ગ ॥” એવં સમુદ્ઘાતોપપાતૌ વિરહય્ય નાન્યેન પ્રકારેણ

• ભાષ્યાર્થ •

(મરણ) સમુદ્ઘાત અને ઉપપાત સિવાય આ નિયમ જાણવો. આથી જ (આ પર્વત)
‘માનુષોત્તર’ એવા નામે કહેવાય છે.

• હેમગિરા •

તો પછી સામાન્ય નિરતિશય માનવોની તો શી વાત કરવી ? અર્થાત્ તેઓ પણ નથી જ મરતા. હવે
અપવાદ દેખાડે છે →

“સમુદ્ઘાત અને ઉપપાત સિવાયની અપેક્ષાએ, એ નિયમ જાણવો” એવું (ભાષ્યમાં કહેવા દ્વારા)
‘માનવના જન્મ મરણ અઢીદ્વીપ પછીના સ્થાનોમાં ન સંભવે’ એ સામાન્ય નિયમનો વિશેષ અપવાદ દર્શાવાયો
છે. અર્થાત્ મનુષ્યના જન્મ-મરણ, સમુદ્ઘાત અને ઉપપાતની અપેક્ષાએ, માનુષોત્તર પર્વતની પછી ય
સંભવે છે. મરણ સમુદ્ઘાતને આશ્રયી મરણનો સંબંધ કરાય છે. તે આ રીતે કે -

મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતને પામેલ કોઈ અઢીદ્વીપની અંતર્વર્તિ મનુષ્ય બહિર્વર્તિ દ્વીપ-સમુદ્ર વિશે (તિર્યચ
તરીકે) ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે તે મનુષ્ય ઉત્પત્તિ પ્રદેશોમાં (પોતાના) આત્મપ્રદેશોનો સમૂહ ઈલિકાગતિ
વડે નાંખે છે અને ત્યાર પછી ત્યાં (અઢીદ્વીપની બહાર રહેલો) મરણ પામે છે. ઉપપાતને = ઉત્પત્તિને
આશ્રયી જન્મનો સંબંધ કરાય છે. તે આ રીતે કે બહિર્દ્વીપ અને સમુદ્રવર્તિ પ્રાણી કે જેના વડે મનુષ્યાયુષ્ય
બંધાયુ છે અને જે જીવ વક્રગતિ વડે (બહિર્વર્તિ-દ્વીપ અને સમુદ્રમાંથી) અઢીદ્વીપની અંદર ઉત્પન્ન થવાનો
છે, તે જીવને તે મનુષ્યાયુષ્ય વક્રગતિના કાળમાં વિપાક પામે છે અર્થાત્ ઉદયમાં આવે છે. તેનો ઉદય
થવાથી તે કાળે જ તે (અઢીદ્વીપની બહાર) જન્મે છે.

❖ માનુષોત્તર પર્વતની પ્રકરણા ❖

તેમજ આગમ પાઠ છે કે - “હે ભગવાન ! શું મનુષ્ય મનુષ્યો વિશે ઉત્પન્ન થાય છે કે અમનુષ્ય

□. મનુષ્યો ભદન્ત ! મનુષ્યેષુ ઉત્પદ્યતે, અમનુષ્યો મનુષ્યેષુ ઉત્પદ્યતે ? ગૌતમ ! મનુષ્યો મનુષ્યેષુ ઉત્પદ્યતે, નો અમનુષ્યો
મનુષ્યેષુ ઉત્પદ્યતે ।

● ભાષ્યમ્ ●

તદેવમર્વાગ્માનુષોત્તરસ્યાર્ધતૃતીયા દ્વીપાઃ, સમુદ્રદ્વયં, પચ્ચ મન્દરાઃ પચ્ચત્રિંશત્ ક્ષેત્રાણિ, ત્રિંશદ્ વર્ષધરપર્વતાઃ, પચ્ચ દેવકુરવઃ, પચ્ચોત્તરાઃ કુરવઃ, શતં ષષ્ટ્યધિકં ચક્રવર્તિ-

● ગન્ધહસ્તી ●

બહિર્માનુષોત્તરધરણીધરાન્ મરણં મનુષ્યાણાં જન્મ વા સમ્ભાવ્યત્ત્વમિતિ। યે ત્વેતદ્ ભાષ્યં ગમનપ્રતિષેધદ્વારેણ ચારણ-વિદ્યાધરર્દ્ધિપ્રાપ્તાનામાચક્ષતે તેષામાગમવિરોધઃ, સર્વેષાં હિ ચારણાદીનાં આગમે ગમનાભ્યનુજ્ઞાનાદ્, બહિર્જન્મમરણે ન સમ્ભાવ્યતેત્ત્વમિત્યવધીકૃત્યેદમુચ્યતે- અત્ત એવ માનુષોત્તર ઇતિ।

તદેવમર્વાગ્ માનુષોત્તરસ્યેત્યાદિ ભાષ્યમ્। વ્યાવર્ણિતલક્ષણસ્ય માનુષોત્તરગિરેર્વાગ્ જમ્બૂદ્વીપ-ધાતકીખણ્ડ-પુષ્કરાર્ધાન્યર્ધતૃતીયા દ્વીપાઃ; લવણ-કાલોદૌ સમુદ્રદ્વયમ્; જમ્બૂદ્વીપ એકો ધાતકીખણ્ડે દ્વૌ, પુષ્કરાર્ધે ચ દ્વાવેવં પચ્ચ મન્દરાઃ; જમ્બૂદ્વીપે ભરતાદીનિ સપ્ત ધાતકીખણ્ડે ચતુર્દશ, પુષ્કરાર્ધે ચતુર્દશૈવં પચ્ચત્રિંશત ક્ષેત્રાણિ; જમ્બૂદ્વીપે ષટ્, ધાતકીખણ્ડે દ્વાદશ, પુષ્કરાર્ધે દ્વાદશૈવં ત્રિંશદ્

● ભાષ્યાર્થ ●

આ પ્રમાણે માનુષોત્તર પર્વતની પહેલા અઢી દ્વીપો છે, બે સમુદ્રો છે, પાંચ મેરુ પર્વતો છે, ૩૫ ક્ષેત્રો છે, ૩૦ વર્ષધર પર્વતો છે, પાંચ દેવકુરુઓ છે, પાંચ ઉત્તરકુરુઓ છે. ચક્રવર્તિની

● હેમગિરા ●

મનુષ્યો વિશે ઉત્પન્ન થાય છે ? હે ગૌતમ ! મનુષ્ય મનુષ્યો વિશે ઉત્પન્ન થાય છે, અમનુષ્ય મનુષ્યો વિશે ઉત્પન્ન ન થાય.” ‘જ’ એ વાક્યાલંકારમાં છે.

આ પ્રમાણે સમુદ્ધાત કે ઉપપાતને છોડી બીજા કોઈ પણ પ્રકાર વડે માનુષોત્તર પર્વતની બહાર મનુષ્યોના મરણ અથવા જન્મ સંભવતા નથી.

વળી જેઓ આ ભાષ્યની સંગતિ અઢીદ્વીપના બાહ્ય ક્ષેત્રમાં ચારણમુનિ, વિદ્યાધર, ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત મનુષ્યોના ગમનના પ્રતિષેધ અર્થમાં કરે છે તેઓને આગમ સાથે વિરોધ આવે છે. કારણ કે આગમમાં બધા જ વિદ્યાધરો અને ચારણ મુનિઓ આદિ મનુષ્યોના ગમનની વાત (પ્રસ્તુત અઢીદ્વીપની બહાર નંદીશ્વર-કુંડલ-રુચકદ્વીપ સુધી) કહેવાયેલી છે. માત્ર જન્મ મરણ ત્યાં ન સંભવે આવી વાતને ધ્યાનમાં લઈને અત્ત એવ માનુષોત્તર ઇતિ.... એવું ભાષ્ય કહેવાયુ છે.

❖ મનુષ્ય લોકમાં દ્વીપ-સમુદ્ર આદિની સંખ્યા ❖

તદેવમર્વાગ્.... કહેલા સ્વરૂપવાળા માનુષોત્તર પર્વતની પહેલા જંબૂદ્વીપ, ધાતકીખંડ અને અર્ધપુષ્કર એમ અઢીદ્વીપ છે, લવણ અને કાલોદ એમ બે સમુદ્રો છે, જંબૂદ્વીપમાં એક, ધાતકીખંડમાં બે અને અર્ધપુષ્કરમાં બે એમ ૫ મેરુપર્વતો છે. જંબૂદ્વીપમાં ભરતાદિ ૭, ધાતકીખંડમાં ૧૪, અર્ધપુષ્કરમાં ૧૪ એમ ૩૫ ક્ષેત્રો છે. જંબૂદ્વીપમાં ૬, ધાતકીખંડમાં ૧૨, અર્ધપુષ્કરમાં ૧૨, એમ ૩૦ પર્વતો છે. જંબૂદ્વીપમાં ૧, ધાતકીમાં

◆. કોઈ પણ (તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવ કે નરક) જીવ જ્યારે મરીને મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે તેના ઉત્પન્ન થયા પૂર્વે જ વિગ્રહ ગતિમાં મનુષ્ય આયુષ્યનો ઉદય થઈ જાય છે. તેથી ત્યારે તેને મનુષ્ય તરીકે જે વ્યવદેશ થાય છે તે અપેક્ષાએ એમ કહેવાય છે કે મનુષ્ય મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અમનુષ્ય નહીં)

• ભાષ્યમ્ •

વિજયાનામ્। દ્વે શતે પચ્ચપચ્ચાશજનપદાનામ્, અન્તરદ્વીપાઃ ષટ્પચ્ચાશદિતિ ॥ ૩/૧૩ ॥

• ગન્ધહસ્તી •

વર્ષધરપર્વતાઃ; જમ્બૂદ્વીપ એકઃ, ધાતકીખણ્ડે દ્વૌ, પુષ્કરાર્ધે દ્વાવેવં પચ્ચ દેવકુરવઃ, એવમેવ પચ્ચોત્તરાઃ કુરવઃ; જમ્બૂદ્વીપે દ્વાત્રિંશત્, ધાતકીખણ્ડે ચતુઃષ્ટિઃ, પુષ્કરાર્ધે ચતુઃષ્ટિશ્ચૈવં ષષ્ટ્યધિકં શતં ચક્રવર્તિવિજયાનામ્; પચ્ચસુ ભરતેષુ પચ્ચસુ ચૈરાવતેષુ પ્રત્યેકં પચ્ચવિંશતિર્જનપદા અર્ધં ચાર્યાઃ એતે દશગુણા દ્વે શતે પચ્ચપચ્ચાશદધિકે જનપદાનામાર્યાણામ્; જમ્બૂદ્વીપ એવ હિમવતઃ પ્રાક્ પચ્ચાદ્ વિદિક્ષુ સપ્ત સપ્તાન્તરદ્વીપા એકત્રાષ્ટાવિંશતિસ્તથા શિખરિણોઽપ્યષ્ટાવિંશતિરેવમેતે ષટ્પચ્ચાશદ્ ભવન્તિ।

ઉત્સેધાઙ્ગુલં સહસ્રગુણિતં પ્રમાણાઙ્ગુલં ભવતિ, તદનુમાનેન ચૈષાં દ્વીપ-ક્ષેત્ર-ગિરિ-કૂટ-સરિત્-સાગર-કાણ્ડ-પાતાલ-ભવન-કલ્પ-વિમાનાદીનાં વિષ્કમ્ભાયામ-પરિધયો ગ્રાહ્યાઃ। ક્ષેત્રાદીનિ ચ

• ભાષ્યાર્થ •

વિજયો ૧૬૦ છે, ૨૫૫ (આર્ય) દેશો છે અને ૫૬ અંતર્દ્વીપ છે. ॥૩/૧૩॥

• હેમગિરા •

૨, અર્ધપુષ્કરમાં ૨ એમ ૫ દેવકુરુઓ અને આ પ્રમાણે જ ૫ ઉત્તરકુરુઓ સમજવા. જંબૂદ્વીપમાં ૩૨, ધાતકીમાં ૬૪ અને અર્ધપુષ્કરમાં ૬૪, એમ ૧૬૦ ચક્રવર્તિની વિજયો છે. ૫ ભરત અને ૫ ઐરાવત પ્રત્યેકમાં સાડા પચ્ચીસ આર્ય દેશો છે. એ ૨૫ ૧/૨ ને ૧૦ થી ગુણતા (૨૫ ૧/૨ X ૧૦) ૨૫૫ આર્ય દેશો છે.

જંબૂદ્વીપમાં જ હિમવંત પર્વતના પૂર્વ અને પશ્ચિમ બાજુની ૪ વિદિશાઓમાં (થી નીકળેલી દાઢાઓમાં) ૭-૭-અંતર્દ્વીપો છે. એમ કુલ ૨૮ અંતર્દ્વીપો છે. તેમજ શિખરી પર્વતની વિદિશામાં પણ આ રીતે ૨૮ અંતર્દ્વીપો છે. આ પ્રમાણે આ કુલ ૫૬ અંતર્દ્વીપો થાય છે.

❖ પ્રમાણ અંગુલથી દ્વીપાદિની લંબાઈ આદિનું પરિમાણ ❖

હજારથી ગુણાયેલો ઉત્સેધઅંગુલ પ્રમાણાંગુલ બને છે. અને આ પ્રમાણાંગુલના માપથી આ દ્વીપ, ક્ષેત્ર, પર્વત, કુટ = શિખર, નદી, સાગર, કાંડ, પાતાળ, ભવન^૬, કલ્પ, વિમાનાદિની પહોળાઈ, લંબાઈ અને પરિધિ ગ્રહણ કરવી. વળી ક્ષેત્ર વગેરેને યથાવત્ પરિમાણથી જાણીને તે ક્ષેત્રાદિના પરિમાણની પ્રતીતિ

✦ જુઓ પરિશિષ્ટ-૬ ટી.૪૨ □. હિમવંત પર્વતથી દાંતના આકારના ચાર દાઢા નીકળે છે. તેમાં બે દાઢા તે પર્વતના પૂર્વ દિશાવાળા છેડાથી નીકળીને તથા બે દાઢા પશ્ચિમ છેડાથી નીકળીને લવણસમુદ્રમાં આવે છે. દરેક દાઢા ઉપર ૭-૭ અંતર્દ્વીપો છે. એથી કુલ ૨૮ દ્વીપો થયા. એ પ્રમાણે જ શિખરી પર્વતથી નીકળતી ૪ દાઢા ઉપર ૨૮ અંતર્દ્વીપ છે.

◆. અનુયોગદ્વારયૂર્ણિમાં ઉત્સેધાંગુલની પહોળાઈ પ્રમાણ એક પ્રમાણાંગુલ કહ્યો છે અર્થાત્ ૨ ૧/૨ ઉત્સેધાંગુલ = ૧ પ્રમાણાંગુલ અને ઉંચાઈનું પ્રમાણ ૪૦૦ ઉત્સેધાંગુલ = ૧ પ્રમાણાંગુલ. પહોળાઈના પ્રમાણ (૨ ૧/૨)ને ઉંચાઈના પ્રમાણ (૪૦૦) સાથે ગુણતા ટીકામાં ઉક્ત (૧૦૦૦ ઉત્સેધાંગુલ = ૧ પ્રમાણાંગુલનું) પ્રમાણ આવે. જો માત્ર ૨ ૧/૨ ઉત્સેધાંગુલ = ૧ પ્રમાણાંગુલ કરશુ તો અતિ અલ્પ યોજન પ્રમાણ જ ભરતાદિ ક્ષેત્રોનું માપ આવશે, પરંતુ યોજન વગેરે માપો બંધબેસતા નહીં આવે. (અંગુલસિત્તરી પ્રકરણ) ટી. ભવન = ભવનપતિ નિકાયના દેવોના રહેવાસો, કલ્પ = ૧૨ દેવલોકના વિમાનો, વિમાન = ૯ ગ્રૈવેયક અને ૫ અનુત્તરના વિમાનો.

યથાવત્પરિમાણતો જ્ઞાત્વા તત્પ્રત્યયાર્થં સદ્ગ્રહ્યાનમુક્તમ્, તત્ત્વ ગણિતગ્રન્થેભ્યઃ સાક્ષાત્ સમ્બન્ધિ-
ફલત્વાદવ્યભિચારિ પ્રત્યેતવ્યમ્, યૈશ્ચ ક્ષેત્રાદિપરિમાણં સદ્ગ્રહ્યાતં તૈરવશ્યં સદ્ગ્રહ્યાનશાસ્ત્રં પ્રમાણેયમ્
(પ્રણેયમ્ ?), પ્રમેયપદાર્થપ્રણયને પ્રમાણ-પ્રણયનવત્, યદ્યપિ ચેયન્તા આગમમાત્રપ્રતિપાદ્યા [^૧તથાડનુ]♦
(તથાડપ્યત્ર સમ્બન્ધિત્વાત્ સદ્ગ્રહ્યાનશાસ્ત્રં પ્રણેયં, પ્રતિપાદિતં ?) તદન્યૈરપિ સદ્ગ્રહ્યાનં તત્સદ્ગ્રહ્યાનલક્ષણં
તુ નોક્તમ્, યદપ્યુક્તમ્ તદપિ ક્ષેત્રપરિક્ષેપાદિ વ્યભિચરતિ, સર્વભુવનકોશાદિપ્રક્રિયાન્તઃપાતિ પ્રદર્શ્ય,
પ્રાયશ્ચ સાવર્ણિ-સાંશપાયન-બુદ્ધાદયઃ સાતિશયજ્યોતિષ-ક્ષેત્ર-ગણિતશાસ્ત્રાનભિજ્ઞાસ્તેષામવિષય એવાયમ્।

યદિ નામ મૂઢતયા કશ્ચિદભિનિવિશેત, સ તુ પ્રતિવૃત્તફલક-સૂત્ર-દીપચ્છાયાદિભિઃ પ્રત્યયૈઃ પ્રત્યાય્યઃ,
યસ્યેયાન્ વિષ્કમ્ભસ્તસ્ય પરિક્ષેપઃ કિયાન્ ભવતીતિ સદ્ગ્રહ્યાનનિયમાત્, પૂર્વાપરાવિરોધિ પ્રત્યક્ષફલં ચ

માટે સંખ્યાન એટલે કરણસૂત્ર આદિ ગણિત કહેવાયુ છે. અને તે (કરણસૂત્રો) ગણિતના ગ્રંથો થકી સાક્ષાત્
સંબંધિના ફળ રૂપ હોવાથી અવ્યભિચારી (= સત્ય) જાણવા.^૨ વળી જેઓ (= અન્યમતવાળા) ક્ષેત્રાદિના
પરિમાણને કહે છે તેઓએ અવશ્ય ગણિતશાસ્ત્ર અર્થાત્ તેના કરણસૂત્રો પણ કહેવા જોઈએ. જેમ પ્રમેયના
નિરૂપણમાં (પ્રત્યક્ષાદિ) પ્રમાણનું નિરૂપણ આવશ્યક છે તેમ.

❖ ગણિતશાસ્ત્ર-સર્વજ્ઞ કથિત સાચું ❖

પ્રશ્ન :- જંબૂદ્વીપાદિના ક્ષેત્રફળાદિ માપોનું જ્ઞાન જ અહીં પર્યાપ્ત છે, તેના કરણસૂત્રો (Formulae)ની
માથાકૂટ શા માટે કરવી ?

જવાબ :- જો કે જંબૂદ્વીપાદિનું માપ આગમોમાં કહ્યું જ છે અને તે જ ઈષ્ટ છે, છતાં ‘સંખ્યાનશાસ્ત્ર’
= કરણસૂત્રવાળું ગણિતશાસ્ત્ર પણ કહેવું જ જોઈએ, કારણકે એનાથી દરેક ક્ષેત્ર-પર્વત-નદીના ઈષ્ટફળ
લાવી શકાય. અન્ય લોકોએ પણ ક્ષેત્ર-પર્વતાદિના તે રીતના માપો કહ્યા છે પણ કરણસૂત્ર તેમજ તે
કરણસૂત્રના લક્ષણ કહ્યા નથી. વળી જે પણ કહ્યા છે તે પણ ક્ષેત્રની પરિધિ આદિ સાથે બંધબેસતા
નથી આવતા. અર્થાત્ તે કરણસૂત્રોમાં ક્ષેત્રાદિના માપો સાથે વ્યભિચાર આવે છે. જેમ કે સર્વભુવનકોશ
વગેરે (ગ્રંથોમાં દર્શિત) પ્રક્રિયાની અંતર્ગત આવતો વ્યભિચાર જોવા યોગ્ય છે.

આશય એ છે કે આ સર્વજ્ઞ કથિત ક્ષેત્રાદિના પરિધિ આદિ માપો તથા કરણસૂત્રોમાં કોઈ વ્યભિચાર
નથી. જ્યોતિષ શાસ્ત્ર, ક્ષેત્ર શાસ્ત્ર અને ગણિત શાસ્ત્રને અતિશય = વિશિષ્ટતા સાથે નહીં જાણનારા
એવા જે સાવર્ણિ, સાંશપાયન અને બુદ્ધ વગેરે (જે દર્શનકારો) છે તેઓનો આ (ક્ષેત્ર પરિમાણ) વિષય
જ નથી. એટલે કે તેમની બુદ્ધિ અહીં કથિત માપોને સમજવા ટૂંકી પડે છે.

જો કોઈ માણસ મૂઢતાથી મિથ્યા આગ્રહ કરે અર્થાત્ આ ક્ષેત્રાદિના પરિમાણને ન સ્વીકારે તો તેને
પ્રતિવૃત્ત ફલક = ચારે બાજુથી ગોળ લાકડું, સૂત્ર = દોરડા, દીપકની છાયા આદિ પ્રતીતિઓ વડે વિશ્વાસ

૧. તથાડપ્યત્ર સમ્બન્ધિત્વાત્ સદ્ગ્રહ્યાનશાસ્ત્રં પ્રણેયં, પ્રતિપાદિતં તદન્યૈ... ઇતિ પાઠો હારિભદ્રીયે દૃષ્ટમસ્તિ તદત્રોચિતં ભાસતે ।

♦ [] આવા કૌંશની અંદરનો ભાગ અસંબદ્ધ લાગે છે. ૨. પ્રસ્તુતમાં કથિત ક્ષેત્રાદિના કરણસૂત્રો વિવિધ ગણિતના ગ્રંથોમાં
ઉપલબ્ધ હોવાથી તેમજ જે ઈષ્ટ ક્ષેત્રફળાદિ છે તે ફળને લાવતા હોવાથી અવ્યભિચારી છે તેમ જાણવું.

• સૂત્રમ્ •

પ્રાહ્ માનુષોત્તરાન્મનુષ્યાઃ ॥૩/૧૪॥

• ભાષ્યમ્ •

અત્રાહ— ઉક્તં ભવતા— માનુષસ્ય સ્વભાવમાર્દવાર્જવત્વં ચ (અ.૬ સૂ.૧૮) ઇતિ। તત્ર કે મનુષ્યાઃ ક્વ વેતિ ?। અત્રોચ્યતે—

પ્રાહ્ માનુષોત્તરાત્ પર્વતાત્ પદ્મત્રિંશત્સુ ક્ષેત્રેસુ સાન્તરદ્વીપેષુ જન્મતો મનુષ્યા ભવન્તિ।

• ગન્ધહસ્તી •

સદ્ગ્રહ્યાનમ્, અતઃ સર્વજ્ઞજ્ઞાનવિષયાભ્યન્તરત્વાજ્ઞાનાતિશયત્વાચ્ચ મહાતડાગોદરસંસ્થિતજલદ્રવ્યપલપરિ-
માણપરિજ્ઞાનોપાયોપદેશવત્ તીર્થકરૈઃ સર્વમિદમનવદ્યમાદર્શિતં સર્વજ્ઞતાલાઙ્છનમિતિ ॥ ૩/૧૩ ॥

અત્રાહ— ઉક્તં ભવતેત્યાદિ પાતનિકાગ્રન્થઃ। સૂત્રેષૂક્તમાશ્રવપ્રસ્તાવે ષષ્ઠેઽધ્યાયે (સૂ.૧૮) સ્વભાવ-
માર્દવાર્જવં ચ માનુષસ્યેતિ, તત્ર કે મનુષ્યા આર્યાદિભેદેન^૧ વ્યવસ્થિતાઃ ક્વ વા દ્વીપક્ષેત્રે સમુદ્રે વા ?।
અત્રોચ્યતે—

• સૂત્રાર્થ •

મનુષ્યો માનુષોત્તરની પૂર્વે હોય છે. ॥૩/૧૪॥

• ભાષ્યાર્થ •

પ્રશ્ન :- આપે આગળ ૬/૧૮ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે મનુષ્યના આયુષ્યનું કારણ સ્વભાવની ઋજુતા અને મૃદુતા છે. ત્યાં આ મનુષ્યો કોણ છે ? અથવા આ મનુષ્યો ક્યાં હોય છે ?

જવાબ :- ૩/૧૪ સૂત્રમાં કહેવાય છે.

માનુષોત્તર પર્વતની પૂર્વે અંતર્દ્વીપ સહિતના ૩૫ ક્ષેત્રો વિશે જન્મથી મનુષ્યો હોય છે. વળી

• હેમગિરા •

પમાડવો. અર્થાત્ જેનો અમુક વિષ્કંભ હોય તેનો પરિક્ષેપ (પરિધિ) કેટલો હોય ?

એમ સંખ્યાનના નિયમ થકી (ગણિત પ્રક્રિયાથી) સિદ્ધ કરવું. પૂર્વાપર અવિરોધિ અને પ્રત્યક્ષ ફળવાળું આ સંખ્યાન (= ગણિત) છે. તેથી તીર્થકરોએ કહેલું આ ક્ષેત્રાદિનું પ્રમાણાદિ બધું જ નિર્દોષ છે, સર્વજ્ઞતાની છાપવાળું છે કારણ કે સર્વજ્ઞના જ્ઞાનના વિષયવાળું છે તેમજ જ્ઞાનના અતિશયવાળું છે. કોની જેમ ? તે જણાવતા એક દાખલો આપે છે - જેમ વિશાળ તળાવમાં રહેલું જળ-દ્રવ્ય કેટલા પળ (= એક માપ વિશેષ) પ્રમાણ છે તેનું ગણિત આ સર્વજ્ઞો ચોક્કસ જણાવી શકે છે તેમ આ ક્ષેત્રાદિ વિશે પણ સર્વજ્ઞોની નિર્દોષતા સમજવી. ॥૩/૧૩॥

૩/૧૪ સૂત્રની અવતરણિકા : અત્રાહ - ઉક્તં ભવતા ઈત્યાદિ ભાષ્ય (૩/૧૪ સૂત્રની) પાતનિકા = અવતરણિકા રૂપે છે. તે આ પ્રમાણે, આશ્રવનું પ્રકરણ ૬/૧૮ સૂત્રમાં “મનુષ્યના આયુષ્યનું કારણ જીવના સ્વભાવની ઋજુતા, મૃદુતા છે” એમ કહેવાયું છે. તો મનુષ્યો કોણ છે ? તેના આર્ય આદિ ક્યા ભેદો છે ? આ પ્રશ્નના જવાબમાં ૩/૧૪ સૂત્ર કહેવાય છે.

• ભાષ્યમ્ •

સંહરણ-વિદ્યર્દ્ધિયોગાત્ તુ સર્વેષ્વર્થતૃતીયેષુ દ્વીપેષુ સમુદ્રદ્વયે ચ સમન્દરશિખરેષ્વિતિ।
ભારતકા હૈમવતકા इत्येवमादयः क्षेत्रविभागेन। जम्बूद्वीपका लवणका इत्येवमादयो
द्वीप-समुद्रविभागेनेति॥૩/૧૪॥

• ગન્ધહસ્તી •

[પ્રાહ્ માનુષોત્તરેત્યાદિ (૩/૧૪) સૂત્રમ્]

માનુષોત્તરગિરિમર્યાદાવ્યવચ્છિન્નાઃ, પચત્રિંશત્સુ ભરતક્ષેત્રાદિષુ, સાન્તરદ્વીપેષુ જન્માસાદયન્તિ
મનુષ્યાઃ, એતેન ભાષ્યેન ન વ્યાપ્તિર્ધર્તૃતીયદ્વીપાનાં સમુદ્રસ્ય દર્શિતા। અધુના વ્યાપ્તિમાદર્શયતિ—
સંહરણ-વિદ્યર્દ્ધિયોગાત્ ત્વિત્યાદિ। સર્વત્ર સંહરણાદિભિઃ કારણૈઃ સન્નિધાનં સ્યાન્મનુષ્યાણામિતિ। એવમેષાં
સ્થાનાનિ નિરૂપ્ય મનુષ્યાણાં ક્ષેત્રાદિવિભાગેન ભેદમાખ્યાતિ— ભારતકા इत्यादि सुज्ञानम्॥ ૩/૧૪॥

અધુનૈષાં ક્ષેત્રાદિકૃત એવ વિભાગો વિશેષ્યતે કર્મનિર્વૃત્તિસંશ્રયેણ, અતસ્તદાખ્યાનાયાહ—

• ભાષ્યાર્થ •

સંહરણ, વિદ્યા કે ઋદ્ધિના યોગથી તો માનવો મેરુપર્વતના શિખર સહિત અઢી દ્વીપ અને બે સમુદ્રને
વિશે સંભવે છે. ભારતીય, હૈમવતીય આ પ્રમાણેના મનુષ્યના ભેદો ક્ષેત્રોના વિભાગ વડે, જંબૂદ્વીપકો,
લવણસમુદ્રીયો આ પ્રમાણેના ભેદો દ્વીપો અને સમુદ્રોના વિભાગ વડે છે. ॥૩/૧૪॥

• હેમગિરા •

❖ મનુષ્યોના સ્થાન ❖

માનુષોત્તર... માનુષોત્તર પર્વતની મર્યાદામાં રહેલા એવા મનુષ્યો ૫૬ અંતર્દ્વીપ સહિતના ૩૫ ભરતક્ષેત્ર
વગેરેમાં જન્મ પામે છે. અહીં દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ, મહાવિદેહ ક્ષેત્રની અંતર્ગત હોવાથી એ (૧૦) ની
સંખ્યા ગણવામાં આવી નથી માટે ૩૫ ક્ષેત્ર લખ્યા છે અન્યથા ૪૫ આવે - એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

આ ભાષ્યમાં અઢીદ્વીપોની તેમજ સમુદ્રની વ્યાપ્તિ મનુષ્યોની સાથે બતાવી નથી. એટલે કે આ દ્વીપ-
સમુદ્રમાં બધે જ મનુષ્યની ઉપસ્થિતિ કહી નથી. જે વ્યાપ્તિ હવેના સંહરણ-વિદ્યર્દ્ધિ... ઇત્યાદિ ભાષ્યથી
દર્શાવે છે. સંહરણ આદિ કારણો થકી (મેરુના શિખરો સહિત) સર્વત્ર (અઢી દ્વીપની અંદરના અને બહારના
દ્વીપ, સમુદ્ર વિશે) મનુષ્યોનું સંનિધાન રહેકાણ હોઈ શકે. આ પ્રમાણે આ મનુષ્યોના સ્થાનો (દ્વીપ,
સમુદ્ર-પર્વત)નું નિરૂપણ કરીને તે સ્થાનોને મનુષ્યોના ક્ષેત્રાદિના વિભાગથી ભેદને દર્શાવે છે. ભારતકા...
ઈત્યાદિ ભાષ્ય સુગમ છે. ॥૩/૧૪॥

❖ મનુષ્યના ભેદો ❖

૩/૧૫ સૂત્રની અવતરણિકા : તે સ્થાનોનો ક્ષેત્રાદિથી કરાયેલો જ વિભાગ હવે તે તે વ્યાપારના
આશ્રય વડે વિશેષિત કરાય છે. અર્થાત્ તે ક્ષેત્ર-વિભાગોમાં જાતિ, કુલ આદિ કેવા પ્રકારના હોય છે
તેને જણાવવા માટે કહે છે.

• સૂત્રમ્ •
આર્યા મ્લેચ્છાશ્ચ ॥૩/૧૫॥

• ભાષ્યમ્ •

દ્વિવિધા મનુષ્યા ભવન્તિ— આર્યા મ્લેચ્છાશ્ચ । તત્રાર્યાઃ षડ્વિધાઃક્ષેત્રાર્યાઃ, જાત્યાર્યા, કુલાર્યાઃ, કર્માર્યાઃ, શિલ્પાર્યાઃ, ભાષાર્યા ઇતિ । તત્ર ક્ષેત્રાર્યાઃ પચ્ચદશસુ કર્મભૂમિષુ

• ગન્ધહસ્તી •

[આર્યા મ્લેચ્છાશ્ચ (૩/૧૫) સૂત્રમ્]

ચશબ્દોઽનેન ભેદત્વમુભયોરાપાદયતિ ।

દ્વિવિધા ઇત્યાદિ ભાષ્યમ્ । તત્રાર્ધષડ્વિંશતિજનપદજાતા ભૂયસા આર્યાઃ, અન્યત્ર જાતા મ્લેચ્છાઃ, તત્ર ક્ષેત્ર-જાતિ-કુલ-કર્મ-શિલ્પ-ભાષા-જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રેષુ શિષ્ટલોકન્યાય-ધર્માનિપેતાચરણશીલા આર્યાઃ, એતદ્વિપરીતાસ્તુ મ્લેચ્છા ભવન્ત્યવ્યક્તાનિયતભાષા-ચેષ્ટત્વાત્ ।

તત્રાર્યાઃ षડ્વિધા ઇત્યાદિ । ક્ષેત્ર-જાતિ-કુલ-કર્મ-શિલ્પ-ભાષાભેદેન, તત્ર ક્ષેત્રાર્યા ઇત્યાદિ સુજ્ઞાનમ્ । જાત્યાર્યા ઇક્ષ્વાકવ ઇત્યાદિ । સર્વ એતે જાતિભેદાઃ કેનચિન્નિમિત્તાન્તરેણાધ્યવસેયાઃ । કુલાર્યા

• સૂત્રાર્થ •

આર્યો અને મ્લેચ્છો એમ બે ભેદે મનુષ્યો છે. ॥૩/૧૫॥

• ભાષ્યાર્થ •

મનુષ્યો બે પ્રકારે હોય છે. આર્યો અને મ્લેચ્છો, ત્યાં આર્યો ૬ પ્રકારે છે. તે આ રીતે :-
 (૧)-ક્ષેત્ર આર્યો, (૨) જાતિ આર્યો, (૩) કુલ આર્યો, (૪) કર્મ આર્યો, (૫) શિલ્પ આર્યો, (૬) ભાષા આર્યો. ત્યાં (૧) ક્ષેત્ર આર્યો :- ૧૫ કર્મભૂમિઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા તથા ભરત વિશે

• હેમગિરા •

સૂત્રમાં જે ‘ચ’ શબ્દ છે તે આ સૂત્ર વડે (અનેન) બંને (આર્ય-અનાર્ય)ના ભેદને પ્રતિપાદન કરે છે.

દ્વિવિધા..... સાડા પચ્ચીશ દેશોમાં જન્મેલા મોટા ભાગે આર્યો હોય છે. એ સિવાયના દેશોમાં જન્મેલા મ્લેચ્છો (= અનાર્યો) હોય છે. ક્ષેત્ર, જાતિ, કુલ, કર્મ, શિલ્પ, ભાષા, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રને વિશે શિષ્ટ લોકોના ન્યાય અને ધર્મથી યુક્ત આચરણ કરવાના સ્વભાવવાળા આર્યો હોય છે. આનાથી વિપરિત સ્વભાવવાળા તે મ્લેચ્છ કહેવાય છે. કેમકે એ લોકો અવ્યક્ત અને અનિયત એવી ભાષા અને ચેષ્ટાવાળા હોય છે.

❖ ક્ષેત્રાર્ય-જાત્યાર્ય-કુલાર્ય-કર્માર્ય ❖

તત્રાર્યાઃ षડ્વિધા... ત્યાં આર્યો ક્ષેત્ર, જાતિ, કુલ, કર્મ, શિલ્પ અને ભાષાના ભેદથી ૬ પ્રકારે છે.

(૧) તત્ર ક્ષેત્રાર્યા... ઈત્યાદિ ભાષ્ય સુગમ છે. (૨) જાત્યાર્યાઃ... જાતિઆર્યોમાં દશવિલ ઈક્ષ્વાકુ વગેરે બધા જાતિના ભેદો કોઈક જુદા-જુદા નિમિત્ત લઈને (જ ઉભા થયેલા) જાણવા. (૩) કુલાર્યા...

• ભાષ્યમ્ •

જાતાસ્તથા ભરતેષ્વર્ધષડ્વિંશતિષુ જનપદેષુ જાતાઃ શેષેષુ ચ ચક્રવર્તિવિજયેષુ। જાત્યાર્યા
 ઇક્ષ્વાકવો વિદેહા હરયોઽમ્બઞ્ઞા જ્ઞાતાઃ કુરવઃ^૧ બુંવુનાલા ઉગ્રા ભોગા^૨ રાજન્યા ઇત્યેવમાદયઃ।
 કુલાર્યાઃ કુલકરાશ્ચક્રવર્તિનો બલદેવા વાસુદેવા યે ચાન્યે આ તૃતીયાદા પશ્ચમાદા
 સપ્તમાદ્ વા કુલકરેભ્યો વા વિશુદ્ધાન્વયપ્રકૃતયઃ। કર્માર્યા યજન-યાજનાધ્યયનાધ્યાપન-
 પ્રયોગ-કૃષિ-લિપિ-વાણિજ્ય-યોનિપોષણવૃત્તયઃ। શિલ્પાર્યાસ્તન્તુવાય-કુલાર-નાપિત-
 તુન્નવાય-દેવટાદયોઽલ્પસાવદ્યા અગર્હિતા જીવાઃ। ભાષાર્યા નામ યે શિષ્ટભાષાનિયતવર્ણ
 લોકરૂઢ-સ્પષ્ટશબ્દં પશ્ચવિધાનામપ્યાર્યાણાં સંવ્યવહારં ભાષન્તે॥

• ગન્ધહસ્તી •

ઇત્યાદિ। અત્રાપિ નિમિત્તભેદેન ભિદ્યન્તે। અપરે પરિભાષન્તે— પિત્રન્વયો જાતિઃ, માત્રન્વયઃ કુલમ્।
 કર્માર્યા ઇત્યાદિ। અનાચાર્યકં કિલ કર્મ તત્રાર્યાઃ કર્માર્યાઃ। શિલ્પાર્યા ઇત્યાદિ। આચાર્યોપદેશાત્
 શિક્ષિતં શિલ્પં તન્તુવાયાદિ તત્રાર્યાઃ શિલ્પાર્યાઃ। ભાષાર્યા નામેત્યાદિ। શિષ્ટાઃ સર્વાતિશયસમ્પન્ના

• ભાષ્યાર્થ •

સાડા પચ્ચીશ (આર્ય) દેશો વિશે જન્મેલા અને શેષ (મહાવિદેહક્ષેત્રની) ચક્રવર્તિ વિજયોમાં જન્મેલા જાણવા.

(૨) જાતિ આર્યો :- ઈક્ષ્વાકુ, વિદેહ, હરિ, અંબજ, જ્ઞાત, કુરુ, બુંવુનાલ, ઉગ્ર, ભોગ, રાજન્ય ઇત્યાદિ ઉત્તમ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો જાતિ આર્ય જાણવા.

(૩) કુલ આર્યો :- કુલકરો, ચક્રવર્તિઓ, બળદેવો, વાસુદેવો અને અન્ય જેઓ કુલકરોથી ત્રીજી પેઢી સુધી, પાંચમી પેઢી સુધી અથવા તો સાતમી પેઢી સુધી થનારા જે વિશુદ્ધ વંશ અને વિશુદ્ધ સ્વભાવવાળા હોય છે.

(૪) કર્મ આર્યો :- યજ્ઞ = પૂજન કરવું, કરાવવું, અધ્યયન, અધ્યાપન, પ્રયોગ, કૃષી, લિપી, વાણિજ્ય યોનિપોષણ વગેરેની આજીવિકાવાળા જાણવા.

(૫) શિલ્પ આર્યો :- વણકર (દરજી), કુંભાર, હજામ, ચરખો ચલાવનારા, દેવટ (=શિલ્પી) આદિ જાતિવાળા જીવો અલ્પ સાવધવાળી એવી અનિન્દિત આજીવિકાવાળા જાણવા.

(૬) ભાષા આર્યો :- જેઓ શિષ્ટોની ભાષાના નિયત અક્ષરવાળા, લોકમાં પ્રચલિત, સ્પષ્ટ શબ્દવાળા એવા શાબ્દવ્યવહારને પાંચે ય આર્યોની સાથે કરે/બોલે છે તેઓ ભાષા આર્યો કહેવાય છે.

• હેમગિરા •

અહીં (કુલ નામના આર્યોને વિષે) પણ નિમિત્તના ભેદથી ભેદ છે. બીજાઓ એમ કહે છે - પિતાનો વંશ તે જાતિ કહેવાય, અને માતાનો વંશ તે 'કુલ' કહેવાય. (૪) કર્માર્યા... કર્માર્યો - આચાર્ય (વિશેષ ઉપદેશક, તાલીમ આપનાર) વિના જે શીખાય તે કર્મ, તેવા કર્મને જણનારા આર્યો કર્મ-આર્ય કહેવાય.

અતો વિપરીતા મ્લિશઃ ॥

ગણધરાદયસ્તેષાં ભાષા સંસ્કૃતાઽર્ધમાગધિકાદિકા ચ,

તત્ર શિષ્ટભાષાનિયતા અકારાદયો વર્ણા વિશિષ્ટેન પૌર્વાપર્યેણ સન્નિવેશિતા યસ્ય શબ્દપ્રધાન-સંવ્યવહારસ્યાસૌ શિષ્ટભાષાનિયતવર્ણસ્તં લોકરૂઢ-સ્પષ્ટશબ્દં લોકરૂઢઃ = અત્યન્તપ્રસિદ્ધઃ સંવ્યવહારેષુ સ્પષ્ટઃ = સ્ફુટો નાવ્યક્તો બાલભાષાવલ્લોકરૂઢઃ સ્પષ્ટઃ શબ્દો યસ્મિન્ સંવ્યવહારે તમેવંવિધમ્, પશ્ચવિધાનામપ્યાર્યાણાં ક્ષેત્રાદિભેદભાજામનન્તરોક્તાનાં સંવ્યવહારમાગચ્છ યાહીદં કુરુ મૈવં કાર્ષીરિત્યેવ-માદિકં ભાષન્તે યે તે ભાષાર્યાઃ ॥

ઉક્તક્ષેત્ર-જાતિ-કુલ-કર્મ-શિલ્પ-ભાષાવ્યતિરિક્તક્ષેત્રાદિષટ્કભાજઃ સર્વે મ્લિશો ભવન્તિ, શક-યવન-કિરાત-કામ્બોજ-બાહ્લીકાદયોઽનેકભેદાઃ, તથાઽન્તરદ્વીપકાઃ કિલ મ્લેચ્છા એવ, ક્ષેત્રાદિષટ્ક-વિપર્યાસાત્ ॥

આ (આર્યો)થી વિપરીત મ્લિશ = મ્લેચ્છો હોય છે.

❖ શિલ્પાર્થ-ભાષાર્થ ❖

(૫) શિલ્પાર્યા... આચાર્યના ઉપદેશથી શીખેલું ‘તન્તુવાય’ વણાટ આદિ ‘શિલ્પ’ કહેવાય. તે શિલ્પને જાણનારા આર્યો શિલ્પ-આર્યો કહેવાય. (૬) ભાષાર્યા નામ... શિષ્ટ ભાષાના જાણકાર તે ભાષા આર્યો કહેવાય. શિષ્ટ એટલે સર્વ અતિશયસંપન્ન ગણધરાદિ, તેઓની = શિષ્ટોની ભાષા સંસ્કૃત અને અર્ધમાગધી વગેરે છે.

શિષ્ટ ભાષાથી નિયત એવા અકારાદિ વર્ણો જે શાબ્દ વ્યવહારમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનાં પૌર્વાપર્યભાવથી ગોઠવાયેલા છે તે શાબ્દ વ્યવહાર શિષ્ટ ભાષાથી નિયત વર્ણવાળો કહેવાય. લોકરૂઢસ્પષ્ટશબ્દં... લોકરૂઢ એટલે લોકમાં = શાબ્દ વ્યવહારમાં (ઉચ્ચારાતો) અત્યંત પ્રસિદ્ધ એવો શબ્દ તે લોકરૂઢ કહેવાય, તેમજ સ્પષ્ટ એટલે નાના બાળકની ભાષાની જેમ અવ્યક્ત ન હોય પણ વ્યક્ત હોય = પ્રગટ હોય. જે શબ્દ વ્યવહારમાં લોકરૂઢ સ્પષ્ટ શબ્દ છે તે શાબ્દ વ્યવહાર લોકરૂઢ સ્પષ્ટશબ્દવાળો કહેવાય.

“તું આવ, તું જા, તું આ કર, તું આ પ્રમાણે ના કર.” આવા પ્રકારના શબ્દ કરનારા હમણાં કહેલા ક્ષેત્ર આદિના ભેદવાળા એવા પાંચેય પ્રકારના મનુષ્યો ભાષાર્ય કહેવાય.

❖ મ્લેચ્છ માનવોની ઓળખ ❖

મ્લેચ્છો પણ આગળ પૂર્વે કહેવાયેલ ક્ષેત્ર, જાતિ, કુળ, કર્મ, શિલ્પ અને ભાષાથી છ પ્રકારના હોય છે. તેઓના શક, યવન, કિરાત, કાંબોજ, બાહ્લિક આદિ અનેક ભેદો છે. તેમજ અંતર્દ્વીપક (મનુષ્યો) મ્લેચ્છો જ હોય છે. કેમકે અંતર્દ્વીપમાં (ઉપર જણાવેલા) ક્ષેત્રાર્ય આદિ છએ આર્યોનો અભાવ હોય છે.

• ભાષ્યમ્ •

તદ્યથા → હિમવતઃ પ્રાક્ પશ્ચાચ્ચ ચતસૃષુ વિદિક્ષુ ત્રીણિ યોજનશતાનિ લવણ-સમુદ્રમવગાહ્ય ચતસૃણાં મનુષ્યવિજાતીનાં ચત્વારોઽન્તરદ્વીપા ભવન્તિ, ત્રિયોજનશત-વિષ્કમ્ભાયમાઃ। તદ્યથા → એકોરુકાણામાભાસિકાનાં લાઙ્ગૂલિનાં વિષાણિનામિતિ ૧।

• ગન્ધહસ્તી •

તદ્યથા- હિમવતઃ પ્રાક્ પશ્ચાચ્ચ વિદિક્ષુ इत्यादि ભાષ્યમ્। હિમવતઃ પ્રાગ્ભાગે પશ્ચાદ્ભાગે ચ વિદિક્ષુ પૂર્વોત્તરાદિકાસુ ચતુસૃષુ, ત્રીણિ યોજનશતાનિ લવણજલધિમવગાહ્ય દ્વીપકાઃ પ્રથમતઃ સન્નિવિષ્ટાસ્તાસાં મનુષ્યજાતીનામેકોરુકાદિકાનામ્, તત્ર પૂર્વોત્તરસ્યાં દિશિ ત્રીણિ યોજનશતાન્યવગાહ્ય લવણસાગરજલં ત્રિશતાયામ-વિષ્કમ્ભઃ પ્રથમ એકોરુકાભિધાનો દ્વીપ એકોરુકપુરુષાણામધિવાસો દ્વીપનામતઃ પુરુષનામાનિ, તે તુ સર્વાઙ્ગોપાઙ્ગસુન્દરા દર્શનમનોરમણા નૈકોરુકા એવેત્યેવં શેષા અપિ વાચ્યાઃ,

તથા દક્ષિણપૂર્વસ્યાં દિશિ લવણજલમવગાહ્ય ત્રીણિ શતાનિ ત્રિશતાયામ-વિષ્કમ્ભઃ પ્રથમો દ્વીપ આભાસિકાભિધાન આભાસિકમનુષ્યાવાસઃ, તથા દક્ષિણાપરસ્યાં દિશિ હિમવતસ્ત્રીણિ શતાનિ લવણજલમવગાહ્ય ત્રિશતાયામ-વિષ્કમ્ભો લાઙ્ગૂલિકાભિધાનઃ પ્રથમદ્વીપો લાઙ્ગૂલિકમનુષ્યાવાસઃ,

• ભાષ્યાર્થ •

તે આ પ્રમાણે છે → હિમવંત પર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભાજુની ચારે વિદિશાઓમાં (જંબૂદ્વીપની જગતીથી) લવણ સમુદ્રને ૩૦૦ યોજન ઓળંગ્યા પછી મનુષ્યોની જુદી જુદી ચાર જાતિઓના ત્રણસો યોજન લાંબા અને પહોળા એવા ચાર અન્તર્દ્વીપો હોય છે. તે આ પ્રમાણે → એકોરુકોના, આભાસિકોના, લાંગૂલિકોના અને વિષાણિ મનુષ્યોના. (જંબૂદ્વીપની જગતીથી)

• હેમગિરા •

❖ અંતર્દ્વીપોના માનવો ❖

હિમવંતપર્વત થકી પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભાગમાં પૂર્વોત્તર (ઈશાનખૂણા) આદિ ચાર વિદિશાઓમાં લવણ સમુદ્રને ૩૦૦ યોજન ઓળંગ્યા પછી તે એકોરુકાદિ મનુષ્ય જાતિઓના પ્રથમ દ્વીપો ગોઠવાયેલા છે. ત્યાં પૂર્વોત્તર વિદિશામાં અર્થાત્ પૂર્વ અને ઉત્તરની વચ્ચેના ઈશાન ખૂણામાં લવણ સમુદ્રમાં ૩૦૦ યોજન ગયા પછી ૩૦૦ યોજનની લંબાઈ-પહોળાઈવાળો સર્વ પ્રથમ એકોરુક પુરુષોના નિવાસ સ્થાન રૂપ એકોરુક નામનો દ્વીપ છે. અહીં બધે દ્વીપોના નામો ઉપરથી પુરુષોના નામો જાણવા. વિશેષ એ કે તે મનુષ્યો માત્ર એક ઊરુ = જંઘાવાળા છે તેવું નથી પણ સર્વ અંગોપાંગથી સુંદર અને દેખાવમાં મનોરમ રૂપવાળા હોય છે. એ પ્રમાણે શેષ અંતર્દ્વીપમાનવો વિશે પણ કહેવું.

તેમજ દક્ષિણ-પૂર્વ દિશામાં (= અગ્નિખૂણામાં) લવણ સમુદ્રને ૩૦૦ યોજન ઓળંગ્યા પછી ૩૦૦ યોજન લંબાઈ-પહોળાઈવાળો આભાસિક માનવોના આવાસરૂપ એવો આભાસિક નામનો પ્રથમ દ્વીપ છે. તથા હિમવંતપર્વત થકી દક્ષિણ પશ્ચિમ દિશામાં (= નૈઋત્ય ખૂણામાં) લવણ સમુદ્રને ૩૦૦ યોજન ઓળંગ્યા પછી ૩૦૦ યોજન લંબાઈ પહોળાઈવાળો લાંગૂલિક મનુષ્યોના આવાસરૂપ લાંગૂલિક નામનો પ્રથમ દ્વીપ

• ભાષ્યમ્ •

ચત્વારિ યોજનશતાન્યવગાહ્ય ચતુર્યોજનશતાયામ-વિષ્કમ્ભાઃ। એવમેવ હયકર્ણાનાં ગજ-
કર્ણાનાં ગોકર્ણાનાં શષ્કુલીકર્ણાનામિતિ ૨। પશ્ચ યોજનશતાન્યવગાહ્ય પશ્ચયોજન-
શતાયામ-વિષ્કમ્ભા એવાન્તર્દ્વીપાઃ। તદ્યથા— આદર્શ-મેષ-હય-ગજમુખનામાનઃ ૩। ષડ્
યોજનશતાન્યવગાહ્ય તાવદાયામ-વિષ્કમ્ભા એવાન્તર્દ્વીપાઃ। તદ્યથા— અશ્વ-હસ્તિ-સિંહ-

• ગન્ધહસ્તી •

તથોત્તરાપરસ્યાં ત્રીણિ શતાન્યવગાહ્ય લવણજલં ત્રિશતાયામ-વિષ્કમ્ભઃ પ્રથમદ્વીપો વૈષાણિકાભિધાનો
વૈષાણિકમનુષ્યાવાસઃ।

એવં હયકર્ણ-ગજકર્ણ-ગોકર્ણ-શષ્કુલીકર્ણાશ્ચત્વારિ યોજનશતાન્યવગાહ્ય હિમવતો લવણોદર્ધિ
પૂર્વોત્તરાદિકાસુ વિદિશુ ચતુર્યોજનશતાયામ-વિષ્કમ્ભાશ્ચત્વારો દ્વીપા ભવન્તિ, એવં શેષચતુષ્કાણ્યપિ
વિભજનીયાનિ યાવત્ સપ્તમો દ્વીપઃ શતાનિ નવાવગાહ્ય લવણજલર્ધિ નવયોજનશતાયામ-વિષ્કમ્ભો
વિદિશિ વિદિશિ ભવતીતિ, આદર્શમુખ-મેષમુખ-હયમુખ-ગજમુખાઃ, અશ્વમુખ-હસ્તિમુખ-સિંહમુખ-

• ભાષ્યાર્થ •

૪૦૦ યોજન ઓળંગીને હયકર્ણોના, ગજકર્ણોના, ગોકર્ણોના તથા શષ્કુલીકર્ણ મનુષ્યોના ૪૦૦
યોજનની લંબાઈ અને પહોળાઈવાળા ૪ ચાર (અન્તર્દ્વીપો) છે. ૫૦૦ યોજન ગયા પછી ૫૦૦
યોજનની લંબાઈ અને પહોળાઈવાળા ૪ (ચાર) અંતર્દ્વીપો છે. તે આ મુજબ → આદર્શમુખ,
મેષમુખ, હયમુખ અને ગજમુખ નામવાળા. ૬૦૦ યોજન ગયા પછી તેટલી જ = ૬૦૦ યોજનની
જ લંબાઈ-પહોળાઈવાળા (ચાર) અંતર્દ્વીપો હોય છે. તે આ મુજબ → અશ્વમુખ, હસ્તિમુખ,

• હેમગિરા •

છે. ત્યાર બાદ ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશામાં (= વાયવ્ય ખૂણામાં) લવણ સમુદ્રને ૩૦૦ યોજન ઓળંગ્યા પછી
૩૦૦ યોજન લંબાઈ પહોળાઈવાળો વૈષાણિક નામના મનુષ્યોના નિવાસરૂપ વૈષાણિક નામનો પ્રથમ દ્વીપ
જાણવો.

❖ અંતર્દ્વીપોના નામો ❖

એ પ્રમાણે હિમવંતપર્વત થકી લવણસમુદ્રને ૪૦૦ યોજન ઓળંગીને પૂર્વોત્તર (= ઈશાન) આદિ
૪ વિદિશામાં ૪૦૦ યોજનની લંબાઈ પહોળાઈવાળા હયકર્ણ, ગજકર્ણ, ગોકર્ણ તેમજ શષ્કુલીકર્ણ નામના
૪ દ્વીપો આવેલા છે.

આ રીતે (અહીં સુધીમાં જે રીતે એકોરુક, આભાસિક, લાંગૂલિક, વૈષાણિક વગેરે દ્વીપચતુષ્કની વ્યવસ્થા
કહી તેવી રીતે આગળ) શેષ ચતુષ્કોનું પણ વિભાગીકરણ (ઈશાનાદિ વિદિશા વિશે) કરી લેવું. યાવત્
૮૦૦ યોજનની લંબાઈ-પહોળાઈવાળો ૭ મો દ્વીપ લવણસમુદ્રને ૮૦૦ યોજન ઓળંગ્યા પછી દરેક (ચાર)
વિદિશામાં હોય છે. (શેષ આ બધા દ્વીપના તથા મનુષ્યોના નામ ક્રમશઃ આ મુજબ જાણવા :-)

(૩) ૧. આદર્શમુખ, ૨. મેષમુખ, ૩. હયમુખ, ૪. ગજમુખ.

• ભાષ્યમ્ •

વ્યાઘ્રમુખનામાનઃ ૪। સપ્ત યોજનશતાન્યવગાહ્ય સપ્તયોજનશતાયામ-વિષ્કમ્ભા એવાન્તર-
દ્વીપાઃ। તદ્યથા- અશ્વકર્ણ-સિંહકર્ણ-હસ્તિકર્ણ-કર્ણપ્રાવરણનામાનઃ ૫। અષ્ટૌ યોજન-
શતાન્યવગાહ્યાષ્ટયોજનશતાયામ-વિષ્કમ્ભા એવાન્તરદ્વીપાઃ। તદ્યથા- ઉલ્કામુખ-
વિદ્યુજ્જિહ્વા-મેષમુખ-વિદ્યુદન્તનામાનઃ ૬। નવ યોજનશતાન્યવગાહ્ય નવયોજનશતાયામ-
વિષ્કમ્ભા એવાન્તરદ્વીપા ભવન્તિ। તદ્યથા- ઘનદન્ત-ગૂઢદન્ત-શ્રેષ્ઠદન્ત-શુદ્ધદન્તનામાનઃ
૭। એકોરુકાણામેકોરુકદ્વીપઃ। એવં શેષાણામપિ સ્વનામભિસ્તુલ્યનામાનો વેદિતવ્યાઃ।

• ગન્ધહસ્તી •

વ્યાઘ્રમુખાઃ, અશ્વકર્ણ-સિંહકર્ણ-હસ્તિકર્ણ-કર્ણપ્રાવરણાઃ, ઉલ્કામુખ-વિદ્યુજ્જિહ્વા-મેષમુખ-વિદ્યુદન્તાઃ,
ઘનદન્ત-ગૂઢદન્ત-વિશિષ્ટદન્ત-શુદ્ધદન્તાઃ। એતે ચ યુગ્મપ્રસવાઃ પલ્યોપમાસદ્ભ્યેયભાગાયુષોઽષ્ટ-
ધનુઃશતોચ્ચાઃ પુરુષા ભવન્તિ।

એવમેવાષ્ટાવિંશતિરન્તરદ્વીપકાનાં હિમવદ્ધિરિપ્રાગપરપર્યન્તપ્રવાહા ભવન્ત્યુક્તેન ન્યાયેન। તથૈરાવત-

• ભાષ્યાર્થ •

સિંહમુખ અને વ્યાઘ્રમુખ નામવાળા.

૭૦૦ યોજન ઓળંગ્યા પછી ૭૦૦ યોજનની લંબાઈ પહોળાઈવાળા જ (ચાર) અંતર્દ્વીપ
છે, તે આ મુજબ → અશ્વકર્ણ, સિંહકર્ણ, હસ્તિકર્ણ અને કર્ણપ્રાવરણ નામવાળા. ૮૦૦ યોજન
ઓળંગીને ૮૦૦ યોજન લંબાઈ પહોળાઈ વાળા જ (ચાર) અંતર્દ્વીપ છે. તે આ મુજબ → ઉલ્કામુખ,
વિદ્યુત્જિહ્વા, મેષમુખ અને વિદ્યુદન્ત નામવાળા. ૯૦૦ યોજન ઓળંગીને ૯૦૦ યોજનની જ
લંબાઈ અને પહોળાઈવાળા ચાર અંતર્દ્વીપો છે. તે આ મુજબ → ઘનદન્ત, ગૂઢદન્ત, શ્રેષ્ઠદન્ત
અને શુદ્ધદન્ત નામવાળા. એકોરુક મનુષ્યોનો એકોરુક નામનો દ્વીપ છે. આ પ્રમાણે શેષ દ્વીપોના

• હેમગિરા •

(૪) ૧. અશ્વમુખ, ૨. હસ્તિમુખ, ૩. સિંહમુખ, ૪. વ્યાઘ્રમુખ.

(૫) ૧. અશ્વકર્ણ ૨. સિંહકર્ણ, ૩. હસ્તિકર્ણ ૪. કર્ણપ્રાવરણ.

(૬) ૧. ઉલ્કામુખ, ૨. વિદ્યુત્જિહ્વા, ૩. મેષમુખ, ૪. વિદ્યુદન્ત.

(૭) ૧. ઘનદન્ત, ૨. ગૂઢદન્ત, ૩. વિશિષ્ટદન્ત, ૪. શુદ્ધદન્ત.

વળી એઓ યુગ્મ (સ્ત્રી-પુરુષ બંને સાથે) જન્મવાળા = જોડિયા જન્મ લેનારા, પલ્યોપમના અસંખ્યેયભાગના
આયુષ્યને ધારણ કરનારા, ૮૦૦ ધનુષની ઉંચાઈવાળા હોય છે.

❖ અંતર્દ્વીપ ૫૬ છે, ૯૬ નહીં ❖

આ પ્રમાણે ઉક્ત ન્યાયથી (= ઉપર કહેલી રીત મુજબ) ૨૮ અંતર્દ્વીપો હિમવંતપર્વતના પૂર્વ -
પશ્ચિમના છેડેથી નિકળેલા છે. તેમજ ઐરાવત ક્ષેત્રને વિભાજિત કરનારા શિખરીપર્વતના પણ એ પ્રમાણે

• સૂત્રમ્ •
ભરતૈરાવત-વિદેહાઃ કર્મભૂમયોઽન્યત્ર દેવકુરૂત્તરકુરુભ્યઃ ॥૩/૧૬॥

• ભાષ્યમ્ •
શિખરિણોઽપ્યેવમેવેત્યેવં ષટ્પચ્ચાશદિતિ ॥૩/૧૫॥

મનુષ્યક્ષેત્રે ભરતૈરાવત-વિદેહાઃ પચ્ચદશ કર્મભૂમયો ભવન્તિ । અન્યત્ર દેવકુરૂત્તરકુરુભ્યઃ ।

• ગન્ધહસ્તી •

ક્ષેત્રવિભાગકારિણઃ શિખરિણોઽપ્યેવમેવ પૂર્વોત્તરાદિવિદિક્ષુ ક્રમેણામુનૈવ નામકલાપેન ચાન્તરદ્વીપકાના-મષ્ટાવિંશતિર્ભવત્યેકત્ર ષટ્પચ્ચાશદન્તરદ્વીપકા ભવન્તિ ।

ઇતચ્ચાન્તરદ્વીપકભાષ્યં પ્રાયો વિનાશિતં સર્વત્ર કેરપિ દુર્વિદગ્ધૈર્યેન ષણ્ણવતિરન્તરદ્વીપકા ભાષ્યેષુ દૃશ્યન્તે । અનાર્થં ચૈતદધ્યવસીયતે જીવાભિગમાદિષુ ષટ્પચ્ચાશદન્તરદ્વીપકાધ્યયનાત્, નાપિ વાચકમુખ્યાઃ સૂત્રોલ્લઙ્ગનેનાભિદધત્યસમ્ભાવ્યમાનત્વાત્, તસ્માત્ સૈદ્ધાન્તિકપાશૈર્વિનાશિતમિદમિતિ ॥૩/૧૫॥

તદેતસ્મિન્નાર્યાનાર્યવિકલ્પે મનુષ્યક્ષેત્રે કાઃ કર્મભૂમયોઽકર્મભૂમયો વેત્યત આહ—

• સૂત્રાર્થ •

ભરત, ઐરાવત (ક્ષેત્રો) અને દેવકુરુ, ઉત્તરકુરુ સિવાયની વિદેહો કર્મભૂમિઓ છે. ॥૩/૧૬॥

• ભાષ્યાર્થ •

પણ (મનુષ્યો)ને સ્વ દ્વીપ તુલ્ય નામવાળા જાણવા. શિખરી પર્વતના પણ આ પ્રમાણે જ (૨૮) અંતર્દ્વીપો છે. એમ કુલ (૨૮ + ૨૮ =) ૫૬ અંતર્દ્વીપો છે. ॥૩/૧૫॥

મનુષ્યક્ષેત્રમાં ભરત, ઐરાવત (ક્ષેત્રો) અને દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ સિવાયની વિદેહો એ ૧૫

• હેમગિરા •

જ પૂર્વોત્તર (= ઈશાન) આદિ વિદિશાઓમાં આ જ ક્રમથી અને આ જ નામોના ૨૮ અંતર્દ્વીપ હોય છે. એમ કુલ મળીને ૫૬ અંતર્દ્વીપ હોય છે. આ ભાષ્ય કોઈ પણ દુર્વિદગ્ધો (= દોઢડાહ્યાઓ = અભિમાનથી ફૂંકાએલા, પોતાને પંડિત માનનારાઓ) વડે પ્રાયઃ સર્વત્ર (= સર્વ હસ્તપ્રતિઓમાં) વિનાશ કરાયું છે કેમકે ભાષ્યોમાં (અન્તર્દ્વીપ સંબંધી હસ્ત પ્રતિઓમાં) ૯૬ અંતર્દ્વીપોનો પાઠ દેખાય છે. આ વાત અનાગમિક જણાય છે. કારણ કે જીવાભિગમાદિ આગમોમાં ૫૬ અંતર્દ્વીપનું વિધાન કરેલું છે. વાયકમુખ્યશ્રી (= ભાષ્યકારશ્રી) પણ ૫૬ અંતર્દ્વીપના સૂત્રનું ઉલ્લંઘન કરી વ્યાખ્યા કરતા નથી કેમકે એ ૯૬ અંતર્દ્વીપ સંભવતા નથી.

તેથી આમ લાગે છે કે આ (૫૬ અંતર્દ્વીપવાળું ભાષ્ય) સિદ્ધાન્તના પાશો વડે = શત્રુઓ વડે વિનાશ કરાયેલું છે. ॥૩/૧૫॥

❖ ૧૫ કર્મભૂમિઓ ❖

૩/૧૬ સૂત્રની અવતરણિકા : આ આર્ય અને અનાર્ય ભેદવાળા મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં કર્મભૂમિઓ કે અકર્મભૂમિ કઈ છે ? એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો હોવાથી એના જવાબમાં ૩/૧૬ સૂત્રને કહે છે.

મનુષ્યક્ષેત્ર... અઢીદ્વીપની અંદર પાંચ ભરતો, પાંચ ઐરાવતો અને પાંચ વિદેહો (= મહાવિદેહો) એમ કુલ ૧૫ કર્મભૂમિઓ છે.

સંસારદુર્ગાન્તગમકસ્ય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાત્મકસ્ય મોક્ષમાર્ગસ્ય જ્ઞાતારઃ કર્તાર

[ભરતૈરાવતેત્યાદિ (૩/૧૬) સૂત્રમ્]

મનુષ્યક્ષેત્રં ઇત્યાદિ ભાષ્યમ્। અર્ધતૃતીયદ્વીપાભ્યન્તરે પશ્ચ ભરતાનિ પશ્ચૈરાવતાનિ પશ્ચ વિદેહાઃ પશ્ચદશ કર્મભૂમયો ભવન્તિ, કાત્સ્ન્યેન પ્રાપ્તે કર્મભૂમિત્વે વિદેહાનામપવાદઃ ક્રિયતે— દેવકુરૂત્તરકુરુવર્જા વિદેહાઃ કર્મભૂમયો ભવન્તીતિ, તદન્તઃપાતિત્વાન્નિષેધઃ॥

અથ કઃ કર્મભૂમિશબ્દાર્થ ઇત્યત આહ—

સંસારદુર્ગાન્તગમકસ્યેત્યાદિ। મોક્ષમાર્ગો વિશિષ્યતે, સંસારો નારકાદિભેદઃ સ એવ દુર્ગ-ગહનમનેકજાતિપ્રમુખત્વાદ્ દુઃખાત્મકત્વાચ્ચ તસ્યાન્તઃ = પારઃ સંસારદુર્ગાન્તસ્તં સંસારદુર્ગાન્તં ગમયતિ-પ્રાપયતિ યસ્તસ્ય સંસારદુર્ગાન્તગમકસ્ય મોક્ષમાર્ગસ્ય = સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન-ચરણાત્મકસ્યેતિ મોક્ષાજ્ઞાનામિ-યત્તામાવેદયતિ, એવંવિધસ્ય મોક્ષપથસ્ય, જ્ઞાતારસ્તીર્થકરા યથાવદવગન્તાર ઇત્યર્થઃ।

કર્મભૂમિઓ હોય છે.

સંસારરૂપી કિલ્લાને પાર કરાવનારા એવા સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગના જ્ઞાતા,

ઉપર જણાવ્યા મુજબ તો આખા મહાવિદેહની ગણતરી કર્મભૂમિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં અપવાદ કહે છે કે દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુને વર્જી અર્થાત્ દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ સિવાયની વિદેહો કર્મભૂમિઓ કહેવાય છે. વિદેહની અંદર હોવાથી તે દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુની કર્મભૂમિ તરીકે ગણતરી આવતી હતી (પણ તે કર્મભૂમિ નથી) માટે નિષેધ કર્યો છે.

❖ કર્મભૂમિનું સ્વરૂપ ❖

હવે ‘કર્મભૂમિ’ શબ્દનો અર્થ શું છે ? એના જવાબમાં સંસારદુર્ગાન્તગમકસ્ય... ઈત્યાદિ ભાષ્ય કહે છે - આ ભાષ્યમાં મોક્ષમાર્ગને બે વિશેષણ દ્વારા વિશેષિત કર્યો છે.

અહીં ‘સંસારદુર્ગાન્તગમકસ્ય’ શબ્દનો વિગ્રહ આ પ્રમાણે કર્યો છે :- સંસાર એ જ દુર્ગ = સંસારદુર્ગ, સંસારદુર્ગનો અંત = સંસારદુર્ગાન્ત તેને જે પ્રાપ્ત કરાવે (ગમયતિ) તે સંસારદુર્ગાન્તગમક (તસ્ય) તેનો = ‘સંસાર-દુર્ગાન્તગમકસ્ય.’ નારકાદિ ભેદવાળો સંસાર તે જ દુર્ગ અર્થાત્ ગહન છે. ગહન = દુઃખે કરીને ઓળંગી શકાય તેવો છે. કારણ કે અનેક જન્મની પરંપરાવાળો છે, તેમજ દુઃખાત્મક છે. તે સંસારદુર્ગનો અંત લાવનાર/ પાર પમાડનાર સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન અને ચારિત્રાત્મક એવો મોક્ષમાર્ગ છે. સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન-ચારિત્રાત્મક એવું વિશેષણ મોક્ષના અંગોની (= ઉપાયોની = કારણોની) સંખ્યાને જણાવે છે. તીર્થકરો આવા પ્રકારના મોક્ષપથના જ્ઞાતા = વાસ્તવિકપણે જાણકાર અને કર્તા છે. અર્થાત્ મોક્ષપથના પ્રણેતા = દેખાડનાર છે.

• ભાષ્યમ્ •

ઉપદેશારશ્ચ ભગવન્તઃ પરમર્ષયસ્તીર્થકરા અત્રોત્પદ્યન્તે। અત્રૈવ જાતાઃ સિદ્ધ્યન્તિ નાન્યત્ર, અતો નિર્વાણાય કર્મણઃ સિદ્ધિભૂમયઃ કર્મભૂમય ઇતિ। શેષાસ્તુ વિંશતિર્વિંશાઃ સાન્તરદ્વીપા

• ગન્ધહસ્તી •

કર્તાર ઇતિ પ્રણેતારઃ = પ્રદર્શયિતાર ઇતિયાવન્ નિત્યત્વાત્ પ્રવચનાર્થસ્યેતિ, સમ્યક્ત્વાદ્યાત્મકં તીર્થં તત્પ્રણયનાત્ તીર્થકરા ભવન્તિ, ગણધરાદિપ્રત્રાજનાદ્ વા, વાગ્યોગેન ચોપદિશન્તિ ભગવન્ત ઇત્યુપદેશારઃ શ્રુતજ્ઞાનાભાવાદિતિ સૂચયતિ, યશો-લક્ષ્મ્યાદિયોગાદ્ ભગવન્તઃ, પરમર્ષયઃ કૃતાર્થત્વે સતિ સન્માર્ગોપદેશેન ભવ્યસત્ત્વાભ્યુદ્ધરણાત્ તીર્થકરણહેતવસ્તચ્છીલાસ્તદનુલોમવૃત્તયો વા તીર્થકરા અત્રોત્પદ્યન્તે પશ્ચદશસુ ક્ષેત્રેષુ, એતેષ્વેવ ચ પુનઃ સકલકર્મક્ષયં વિધાય સિદ્ધિધામાભિધાવન્તિ નાન્યત્ર ક્ષેત્ર ઇતિ।

અતો નિર્વાણાય કર્મણઃ સિદ્ધિભૂમયઃ કર્મભૂમય ઇતિ। અતઃ સકલકર્માગ્નેર્વિધ્યાપનાય

• ભાષ્યાર્થ •

કર્તા અને ઉપદેશક એવા પરમર્ષિ - તીર્થકર ભગવંતો અહીં (કર્મભૂમિમાં) ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ અહીં જ જન્મેલા (એવા તેઓ) અહીં જ (કર્મભૂમિમાં જ) સિદ્ધ થાય છે, બીજે નહીં, આથી કર્મોને નષ્ટ કરવા માટે અને સિદ્ધિ પ્રાપ્તિ માટેની ભૂમિઓ એ કર્મભૂમિ એમ કહેવાય છે. બાકીના વીશ

• હેમગિરા •

અહીં ‘કર્તા’ શબ્દનો અર્થ મોક્ષમાર્ગના સ્થાપનાર એવો નથી કરવાનો પણ દેખાડનાર એવો કરવાનો છે. કેમકે પ્રવચનનો અર્થ એ (પ્રવાહની અપેક્ષાએ) નિત્ય હોય છે. (જો કે વ્યક્તિની અપેક્ષાએ તો સાદિ-સાંત જ છે.) જેમ કે સમ્યગ્દર્શનાદિ સ્વરૂપ જે તીર્થ છે તેનું પ્રણયન કરતા હોવાથી (ઋષભાદિ) તીર્થકર કહેવાય છે. અથવા તો ગણધર♦ આદિ (તીર્થ) ને દીક્ષા આપતા હોવાથી તે અપેક્ષાએ તીર્થના કર્તા તરીકે તીર્થકર કહી શકાય. વળી ભગવાન વચન યોગ વડે ઉપદેશ આપે છે. અહીં ‘વાગ્યોગ’ વડે એમ કહેવા દ્વારા ભગવાનમાં શ્રુતજ્ઞાનના અભાવનું સૂચન કરે છે.

ભગવંત :- યશરૂપી લક્ષ્મી વગેરેનો યોગ હોવાથી તીર્થકરો ‘ભગવાન’ કહેવાય છે.

પરમર્ષિ :- (કેવલજ્ઞાન પામી) કૃતાર્થપણું હોવા છતાં સન્માર્ગનો ઉપદેશ કરવા દ્વારા ભવ્યજીવોનો ઉદ્ધાર કરતા હોવાથી તીર્થકરો પરમર્ષિ કહેવાય છે.

❖ સકલ કર્મક્ષયની ભૂમિ તે કર્મભૂમિ ❖

તીર્થકરો તીર્થને કરવામાં હેતુરૂપ કે તીર્થને કરવાના સ્વભાવવાળા અથવા તીર્થ કરવાની અનુકૂલ વૃત્તિવાળા હોય છે. તેઓ અહીં પંદર (કર્મભૂમિમાં) ક્ષેત્રમાં જન્મ લે છે. અને ફરી તેમાં (૧૫ ક્ષેત્રોમાં) જ સકલ કર્મનો ક્ષય કરી સિદ્ધિગતિમાં જાય છે. અર્થાત્ બીજા કોઈ ક્ષેત્રમાંથી મોક્ષ-સિદ્ધિ ગતિ પામી શકાય નહીં.

અતો નિર્વાણાય... આથી કર્મના નિર્વાણ માટેની તેમજ સિદ્ધિ (પ્રાપ્તિ) માટેની ભૂમિઓ તે કર્મભૂમિઓ

♦. ‘તીર્થ’ શબ્દનો ગણધર અને પ્રવચન અર્થ પણ થાય છે.

• સૂત્રમ્ •
નૃસ્થિતી પરાપરે ત્રિપલ્યોપમાન્તર્મૂર્તે ॥૩/૧૭॥

• ભાષ્યમ્ •

અકર્મભૂમયો ભવન્તિ।

દેવકુરુત્તરકુરવસ્તુ કર્મભૂમ્યભ્યન્તરા અપ્યકર્મભૂમય ઇતિ ॥૩/૧૬॥

નરો નરા મનુષ્યા માનુષા ઇત્યનર્થાન્તરમ્। મનુષ્યાણાં પરા સ્થિતિસ્ત્રીણિ પલ્યોપમાનિ,

• ગન્ધહસ્તી •

સિદ્ધિપ્રાપ્ત્યૈ ભૂમયઃ કર્મભૂમયોઽભિધીયન્ત ઇતિ। પરિશેષલબ્ધમકર્મભૂમિશબ્દાર્થમાખ્યાતિ— શેષાસ્ત્વિ-
 ત્યાદિ। જમ્બૂદ્વીપે હૈમવત-હરિવર્ષ-રમ્યક-હૈરણ્યવતારાખ્યાશ્ચત્વારો વંશાઃ, અત એવ ધાતકીખંડેઽષ્ઠૌ
 દ્વિગુણાઃ પુષ્કરાર્ધે ચાષ્ટાવેકત્ર વિંશતિર્વંશાઃ સહાન્તરદ્વીપૈરેકોરુકાદિભિઃ ષટ્પન્ચાશ્ચદ્વિરકર્મભૂમયો
 ભવન્તિ, તીર્થકરજન્માદિરહિતત્વાત્। પૂર્વાપોદિતમર્થમુપસંહરતિ—

સર્વદાચરણપ્રતિપત્તેરભવાદિત્યવગમયતિ ॥૩/૧૬॥

અથૈતે મનુષ્યા આર્યાદિભેદવર્તિનઃ કિયન્તં કાલમનુપાલ્યાયુઃ પ્રાણાન્ વિજહતીત્યાહ—

• સૂત્રાર્થ •

મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિ ક્રમશઃ ત્રણ પલ્યોપમ અને અંતર્મૂર્ત છે. ॥૩/૧૭॥

• ભાષ્યાર્થ •

ક્ષેત્રો અને અન્તર્દ્વીપો એ અકર્મભૂમિઓ છે. (અહીં દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુક્ષેત્રની જો આ વીશ ક્ષેત્રની
 ભેગી ગણતરી કરવામાં આવે તો ત્રીશ ક્ષેત્રો અને ૫૬ અંતર્દ્વીપો એ અકર્મભૂમિઓ છે.)

દેવકુરુઓ અને ઉત્તરકુરુઓ તો કર્મભૂમિની અંતર્ગત હોવા છતાં પણ અકર્મભૂમિ રૂપ છે. ॥૩/૧૬॥

નૃ, નર, મનુષ્ય, માનુષ આ બધા પર્યાયવાચી શબ્દો (= એકાર્થક શબ્દો) છે. મનુષ્યોની

• હેમગિરા •

છે. અર્થાત્ જે સકલ કર્મરૂપી-અગ્નિને ઓલવવા માટે તેમજ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ માટેની ભૂમિઓ છે તે કર્મભૂમિ
 એ પ્રમાણે કહેવાય છે.

શેષાસ્તુ ઈત્યાદિ ભાષ્ય પારિશેષન્યાયથી મળેલા એવા અકર્મભૂમિના શબ્દાર્થને કહે છે - જંબૂદ્વીપમાં
 હૈમવંત, હરિવર્ષ, રમ્યક અને હૈરણ્યવંત નામના ચાર વંશો (= ક્ષેત્રો) છે. એવા જ ધાતકી ખંડમાં ચારથી
 બે ગણા એટલે આઠ છે અને અર્ધપુષ્કરમાં (પણ) આઠ છે. કુલ મળી ૨૦ ક્ષેત્રો થયા. એકોરુક વગેરે
 ૫૬ અંતર્દ્વીપ સાથેની આ (૨૦) અકર્મભૂમિઓ હોય છે. કેમકે (આ અકર્મભૂમિ) તીર્થકરોના જન્મ આદિથી
 રહિત હોય છે.

પૂર્વે અપવાદથી જે કહેલું છે (કે દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ કર્મભૂમિ નથી) એ જ અર્થનો ઉપસંહાર કરે છે : સર્વકાળે
 ત્યાં ચારિત્ર-પ્રાપ્તિનો અભાવ હોવાથી દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ પણ અકર્મભૂમિ રૂપે છે એમ જણાવે છે. ॥૩/૧૬॥

❖ મનુષ્યાયુષ્યનું પરિમાણ ❖

૩/૧૭ સૂત્રની અવતરણિકા : હવે આ આર્યાદિ ભેદવાળા મનુષ્યો કેટલા કાળ સુધી આયુષ્યનું પાલન
 કરી પ્રાણોનો ત્યાગ કરે છે ? એ વાતને કહે છે.

• સૂત્રમ્ •
તિર્યગ્યોનીનાં ચ ॥૩/૧૮॥

• ભાષ્યમ્ •
અપરા અન્તર્મુહર્તેતિ ॥૩/૧૭॥

તિર્યગ્યોનીનાં ચ પરાપરે સ્થિતી ત્રિપલ્યોપમાન્તર્મુહર્તે ભવતો યથાસદ્ગ્રહ્યમેવ । પૃથક્કરણં

• ગન્ધહસ્તી •
[નૃસ્થિતીત્યાદિ (૩/૧૭) સૂત્રમ્]

નરો નરા इत्यादि भाष्यम् । पर्यायाख्यानेन व्याख्यातमेतद् नृशब्दस्य, परा = उत्कृष्टा स्थितिः = आयुषोऽवस्थानं = जीवितकालस्त्रीणि पल्योपमानि मनुष्याणाम्, एतानि चाद्धापल्योपमेन जीवानामायूंषि गण्यन्ते, अपरा अन्तर्मुहूर्ता जघन्या स्थितिरायुषोऽन्तर्मुहूर्तपरिमाणा भवतीति ॥३/१७॥

[તિર્યગ્યોનીનાં ચ (૩/૧૮) સૂત્રમ્]

તિર્યગ્યોનીનામપ્યત્રૈવોચ્યતે સ્થિતિરાયુષઃ સમાનપ્રક્રમત્વાત્ । તિર્યગ્યોનીનાં ચેત્યાદિ ભાષ્યમ્ । તિર્યગ્યોનયઃ = પૃથિવ્યપ્તેજો-વાયુ-વનસ્પતિ-દ્વિ-ત્રિ-ચતુઃ-પન્ચેન્દ્રિયાસ્તેષામપિ પરાપરે સ્થિતી જીવિતવ્યસ્ય ત્રિપલ્યોપમાન્તર્મુહર્તે ભવતો યથાસદ્ગ્રહ્યમુત્કૃષ્ટજઘન્યે સ્થિતિ બોદ્ધવ્યે,

• સૂત્રાર્થ •
તિર્યયોનિવાળા જીવોની પણ સ્થિતિ એ જ પ્રમાણે જાણવી. ॥૩/૧૮॥

• ભાષ્યાર્થ •
ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમની અને જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની જાણવી. ॥૩/૧૭॥

તિર્યયોનિવાળા જીવોની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિ યથાક્રમે ત્રણ પલ્યોપમ અને અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ જાણવી. આ સૂત્ર જૂઠું રચવાનો આશય ‘યથાસંખ્ય’ ને લઈ ઉભા થતા દોષની બાદબાકી

• હેમગિરા •
નરો નરા... સૂત્રમાં કહેલ ‘નૃ’ શબ્દનું ભાષ્યમાં ‘નરો નરા’ એ પર્યાયવાચી શબ્દો દ્વારા વ્યાખ્યાન (= અર્થ) કર્યું છે. મનુષ્યોની પરા = ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ = આયુનું અવસ્થાન = જીવનકાળ ત્રણ પલ્યોપમ હોય છે. વળી જીવોના આ આયુષ્યો અદ્વાપલ્યોપમથી ગણાય છે. અપરા અન્તર્મુહૂર્તા... અર્થાત્ આયુષ્યની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તના પરિમાણવાળી હોય છે. ॥૩/૧૭॥

❖ તિર્યયાયુષ્યનું પરિમાણ ❖

તિર્યગ્યોનીનાં ચ... તિર્યયોનિની પણ આયુષ્યની સ્થિતિ અહીં જ કહેવાય છે કેમકે (તેમની આયુષ્યની સ્થિતિ મનુષ્યની જેમ) સમાન પ્રકરણવાળી છે.

પૃથ્વી, અપ્, તેજો, વાયુ, વનસ્પતિ, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય એ તિર્યય યોનિવાળા જીવો જાણવા. સામાન્યથી તેમની પણ ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય આયુષ્યની સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમ અને અંતર્મુહૂર્ત

• ભાષ્યમ્ •

યથાસંખ્યદોષવિનિવૃત્ત્યર્થમ્, ઇતરથા યદેકમેવ સૂત્રમભવિષ્યત્। ઉભયત્ર ચોભે યથાસંખ્યં સ્યાતામિતિ।

• ગન્થહસ્તી •

પૃથગ્યોગકરણં યથાસંખ્યદોષવિનિવૃત્ત્યર્થમિત્યાદિ। નૃ-તિર્યગ્યોનીનાં સ્થિતિ પરાપરે ત્રિપલ્યો-પમાન્તર્મુહૂતે इत्येवं न्यासे सति त्रिपल्योपमा परा स्थितिर्मनुष्याणाम्, अपरा स्थितिस्तिरश्चामन्तर्मुहूर्त-प्रमाणेत्येवं स्यात् सूत्रार्थ इत्याचार्याभिप्रायः। न खल्वेवमपि न्यस्यमाने कश्चिद्दोषः, स्थिति परापरे इति समुदितमेवेदं समासपदत्वादभिसम्भन्तस्यते, नृणां स्थिति परापरे त्रिपल्योपन्तर्मुहूर्ते तिरश्चां च परापरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते, व्याख्यानतो वा विच्छेद आर्षानुवादित्वाद् वाऽस्य सूत्रप्रबन्धस्येति।

• ભાષ્યાર્થ •

કરવાનો છે. અન્યથા જો આ બે (૧૭, ૧૮મા) સૂત્રને સાથે જોડી એક સૂત્ર સ્વરૂપ કરી દીધું હોત તો ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય એ બે માં બે ગતિઓનો ક્રમસર સંબંધ = અન્વય થાત અને તેથી મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમની અને તિર્યચની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની જાણવી - આવો અનિષ્ટ અર્થ થાત.

• હેમગિરા •

હોય છે. આ ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિ યથાક્રમે જાણવી. અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમ અને જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત જાણવી. (જુઓ પરિશિષ્ટ-૧૨, ચિત્ર નં.૬)

યથાસંખ્યદોષ... યદિ જો મનુષ્ય અને તિર્યચ બન્નેના જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક જ છે તો પછી એક જ સૂત્રમાં બન્નેનો સમાવેશ કરી શકાય ને ! ૧૭, ૧૮ બે ભિન્ન સૂત્રો કેમ રચ્યા ? આ શંકાના સમાધાનરૂપે જો નૃ-તિર્યગ્યોનિસ્થિતિ પરાપરે ત્રિપલ્યોપમાન્તર્મુહૂર્તે આવા પ્રકારનું એક સૂત્ર રચાય તો અનુક્રમ ન્યાય લાગીને યથાક્રમે અર્થ કરતા “ત્રણ પલ્યોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ મનુષ્યોની અને અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ જઘન્ય સ્થિતિ તિર્યચોની” એવો અર્થ થાય જે અનિષ્ટ છે માટે અલગ સૂત્ર રચ્યું છે. એમ આચાર્યશ્રીનો (પૃથગ્ સૂત્ર રચવાનો) અભિપ્રાય જણાય છે.

અથવા એક અપેક્ષાએ વિચારીયે તો એ પ્રમાણે ભેગું પણ સૂત્ર રચાયે છતે ય કોઈ દોષ નથી જણાતો, કારણ અહીં “સ્થિતિ પરાપરે” એવા આ પદનો ભેગો = સમુદિત જ અન્વય થશે કેમકે ‘પરાપરે’ એ સામાસિક પદ છે અને તેથી એનો અર્થ આ પ્રમાણે થશે → માનવોની ઉત્કૃષ્ટ = પર અને જઘન્ય = અપર સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમ અને અંતર્મુહૂર્તની છે. અને તિર્યચોની પર અને અપર સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમ અને અંતર્મુહૂર્ત છે.

સૂત્ર રચનાનો વિચ્છેદ = બે જુદા સૂત્રોની રચના વ્યાખ્યાને આશ્રયીને સમજવાની છે. (આ રીતે સૂત્ર રચવાથી વ્યાખ્યા પદ્ધતિ સુગમ બને. શ્રોતાને શીઘ્ર સમજાય) અથવા આ સૂત્ર રચના એ આર્ષ પરંપરા મુજબ છે તેમ કહેવું પડે.

• ભાષ્યમ્ •

દ્વિવિધા ચૈષાં મનુષ્ય-તિર્યગ્યોનિજાનાં સ્થિતિઃ- ભવસ્થિતિઃ કાયસ્થિતિશ્ચ।

મનુષ્યાણાં યથોક્તે ત્રિપલ્યોપમાન્તર્મુહૂર્તે પરાપરે ભવસ્થિતી। કાયસ્થિતિસ્તુ પરા સપ્તાઘૌ વા ભવગ્રહણાનીતિ। તિર્યગ્યોનિજાનાં ચ યથોક્તે સમાસતઃ પરાપરે ભવસ્થિતી।

• ગન્ધહસ્તી •

દ્વિવિધા ચૈષામિત્યાદિ ભાષ્યમ્। નૃ-તિરશ્ચાં દ્વિપ્રકારા સ્થિતિઃ- ભવસ્થિતિઃ કાયસ્થિતિશ્ચ। તત્ર ભવસ્થિતિર્મનુષ્યજન્મ લબ્ધ્વા તિર્યગ્જન્મ વા કિયન્તં કાલં જીવતિ પ્રાણી જઘન્યેનોત્કર્ષેણ વેતિ। કાયસ્થિતિર્મનુષ્યો ભૂત્વા તિર્યગ્યોનિર્વા મરણમનુભૂય પુનર્મનુષ્યેષ્વેવ મનુષ્યસ્તિર્યક્ષેવ તિર્યગ્યોનિર્નૈરન્તર્યેણ કતિકૃત્વઃ સમુત્પદ્યતે। તત્ર મનુષ્યાણાં યથોક્તે ત્રિપલ્યોપમાન્તર્મુહૂર્તે પરાપરે ભવસ્થિતિ, કાયસ્થિતિઃ સપ્તાઘૌ વા ભવગ્રહણાનિ પ્રકર્ષતઃ સપ્તાઘૌ વેતિ નૈરન્તર્યેણ માનુષઃ સ્યાત્, કથં પુનરિદં ભાવ્યતે- પૂર્વકોટ્યાયુર્મનુષ્યો ભૂત્વા પુનઃ પુનઃ પૂર્વકોટ્યાયુરેવ મનુષ્યઃ સપ્તકૃત્વઃ પ્રાદુરસ્તીતિ, અષ્ટમભવે તુ દેવકુરૂત્તરકુરુષુ ઉત્પદ્યતે પશ્ચાદ્ દેવલોકં ગચ્છતિ। તિર્યગ્યોનિજાનાં ચેત્યાદિ। ઉક્તે ભવસ્થિતી

• ભાષ્યાર્થ •

આ મનુષ્ય અને તિર્યચ્યોનિવાળા જીવોની સ્થિતિ બે પ્રકારે છે (૧) ભવસ્થિતિ અને (૨) કાયસ્થિતિ.

મનુષ્યની ઉપર કહ્યા મુજબ ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય ભવસ્થિતિ (ક્રમશઃ) ત્રણ પલ્યોપમ તથા અંતર્મુહૂર્તની હોય છે. જ્યારે કાયસ્થિતિ તો ઉત્કૃષ્ટથી ૭ કે ૮ ભવની હોય છે. વળી તિર્યચ્યોનિવાળાઓની ઉપર કહ્યા મુજબ મનુષ્યવત્ ઉત્કૃષ્ટ-જઘન્ય ભવસ્થિતિ સંક્ષેપથી જાણવી.

• હેમગિરા •

❖ ભવની સ્થિતિ અને કાયમાં સ્થિતિ ❖

દ્વિવિધા ચૈષાં... મનુષ્ય અને તિર્યચ્યોની બે પ્રકારની સ્થિતિ હોય છે -

ભવસ્થિતિ તથા કાયસ્થિતિ. ત્યાં ભવસ્થિતિ એટલે મનુષ્ય જન્મ મેળવી અથવા તિર્યચ્યભવ મેળવી કેટલા કાળ સુધી પ્રાણી જઘન્ય કે ઉત્કૃષ્ટથી જીવે છે તે. કાયસ્થિતિ એટલે મનુષ્ય કે તિર્યચ્ય થયા પછી મરણનો અનુભવ કરી ફરી તે મનુષ્ય વિશે જ મનુષ્ય અથવા તે તિર્યચ્ય વિશે જ તિર્યચ્યોનિવાળા નિરંતરપણે કેટલી વાર ઉત્પન્ન થાય છે તે. ત્યાં મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય ભવસ્થિતિ એ પૂર્વોક્ત ત્રણ પલ્યોપમ અને અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. કાયસ્થિતિ સાત કે આઠ ભવ ગ્રહણરૂપ છે. અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટથી સાત કે આઠ વાર નિરંતરપણે મનુષ્ય થઈ શકે. વળી આ કઈ રીતે સંભવે છે તે કહે છે -

પૂર્વકોટી વર્ષના આયુષ્યવાળો મનુષ્ય મરીને ફરી ફરી પૂર્વકોટીવર્ષના આયુષ્યવાળો જ મનુષ્ય ૭ વાર થાય એટલે જન્મે છે. આઠમા ભવે તો દેવકુરુ કે ઉત્તરકુરુ વિશે જન્મ લે છે. અને ત્યાર પછી દેવલોકમાં જાય છે. તિર્યચ્યોનિજાનાં.... તિર્યચ્યોની પણ યથોક્ત (= જે રીતે મનુષ્યની કહેવાઈ તે

• ભાષ્યમ્ •

વ્યાસતસ્તુ શુદ્ધપૃથિવીકાયસ્ય પરા દ્વાદશ વર્ષસહસ્રાણિ, ધરપૃથિવીકાયસ્ય દ્વાવિંશતિઃ, અપ્કાયસ્ય સપ્ત, વાયુકાયસ્ય ત્રીણિ, તેજઃકાયસ્ય ત્રીણિ રાત્રિંદિનાનિ, વનસ્પતિકાયસ્ય દશ વર્ષસહસ્રાણિ। એવાં કાયસ્થિતિરસદ્ઘ્યેયા અવસર્પિણ્યુત્સર્પિણ્યો વનસ્પતિકાયસ્યાનન્તાઃ। દ્વીન્દ્રિયાણાં ભવસ્થિતિર્દ્વાદશ વર્ષાણિ। ત્રીન્દ્રિયાણામેકોનપચ્ચાશદ્ રાત્રિંદિનાનિ। ચતુરિન્દ્રિયાણાં ષણ્માસાઃ। એવાં કાયસ્થિતિઃ સદ્ઘ્યેયાનિ વર્ષસહસ્રાણિ। પચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિજાઃ પચ્ચવિધાઃ। તદ્વથા— મત્સ્યા ડરગાઃ પરિસર્પાઃ પક્ષિણશ્ચતુષ્પદા

• ગન્ધહસ્તી •

સદ્ગ્રહતઃ।

વ્યાસતસ્તુ શુદ્ધપૃથિવ્યા દ્વાદશ વર્ષસહસ્રાણિ ધરધરણેદ્વાવિંશતિરિત્યેવમાદિ સુજ્ઞાનમ્, એવાં પૃથિવ્યમેજો-વાયુ-પ્રત્યેકવનસ્પતીનાં કાયસ્થિતિરસદ્ઘ્યેયા અવસર્પિણ્યુત્સર્પિણ્યઃ સાધારણ-વનસ્પતેરનન્તા અવસર્પિણ્યુત્સર્પિણ્યઃ। દ્વીન્દ્રિયાણામિત્યાદિ સુજ્ઞાના ભવસ્થિતિઃ। એવાં કાયસ્થિતિઃ સદ્ઘ્યેયાનિ વર્ષસહસ્રાણિ। પચ્ચેન્દ્રિયેત્યાદિ સુજ્ઞાનમ્। સપ્તાઙ્ગૌ વા ભવગ્રહણાનિ મનુષ્યવદ્

• ભાષ્યાર્થ •

વિસ્તારથી તો (આ પ્રમાણે છે) :- શુદ્ધ પૃથ્વીકાયની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ ૧૨ હજાર વર્ષ છે. ધરપૃથ્વીકાયની ૨૨ હજાર વર્ષ. અપ્કાયની ૭ હજાર વર્ષ. વાયુકાયની ૩ હજાર વર્ષ. તેઉકાયની ૩ અહોરાત્ર. વનસ્પતિકાયની ૧૦ હજાર વર્ષ. આ બધા (પૃથ્વીકાયથી માંડી પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય)ની કાયસ્થિતિ અસંખ્ય અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણી પ્રમાણ છે. વનસ્પતિકાયની અનંત અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણી છે.

બેઈન્દ્રિયોની ભવસ્થિતિ ૧૨ વર્ષ છે. તેઈન્દ્રિયોની ૪૯ રાત્રિદિવસ. ચૌરિન્દ્રિયોની ૬ માસ. આ બધાની (= બેઈન્દ્રિયાદિની) કાયસ્થિતિ સંખ્યાતા હજાર વર્ષની છે. પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્યોનિવાળા

• હેમગિરા •

રીતે) ભવસ્થિતિ ટુંકમાં જાણવી.

❖ એકેન્દ્રિયાદિ તિર્યગ્યોની ભવસ્થિતિ અને કાયસ્થિતિ ❖

વ્યાસતસ્તુ... વિસ્તારથી તો શુદ્ધ (= ખેડાયા વગરની તાજી સચિત્) પૃથ્વીના ઉત્કૃષ્ટથી ૧૨ હજાર વર્ષ, ધર (= કઠણ) પૃથ્વીના (ઉત્કૃષ્ટથી) ૨૨ હજાર વર્ષ છે. આ ભાષ્ય સુગમ-સ્પષ્ટ છે. એવાં... પૃથ્વી, અપ્, તેજો, વાયુ, પ્રત્યેક વનસ્પતિઓની કાયસ્થિતિ અસંખ્યાત અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણી છે. સાધારણ વનસ્પતિકાયની અનંત અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણી છે. દ્વીન્દ્રિયાણાં... બેઈન્દ્રિયાદિની ભવસ્થિતિ સ્પષ્ટ છે. એવાં = આ જીવોની (બેઈન્દ્રિયાદિની) કાયસ્થિતિ સંખ્યેય હજાર વર્ષની છે. પંચેન્દ્રિય... ઈત્યાદિ ભાષ્ય સ્પષ્ટ છે. તિર્યગ્યોની કાયસ્થિતિ અંગે જે ૭ કે આઠ ભવ કહ્યા તે મનુષ્યની જેમ વિચારી લેવા. સર્વેણાં...

• ભાષ્યમ્ •

इति। तत्र मत्स्यानामुखाणां भुजगानां च पूर्वकोट्येव। पक्षिणां पल्योपमासङ्ख्येयभागः। चतुष्पदानां त्रीणि पल्योपमानि गर्भजानां स्थितिः। तत्र मत्स्यानां भवस्थितिः पूर्वकोटि-
स्त्रिपञ्चाशदुखाणां द्विचत्वारिंशद् भुजगानां द्विसप्ततिः पक्षिणां, स्थलचराणां चतुरशीति-
वर्षसहस्राणि सम्मूर्च्छमानां भवस्थितिः। एषां कायस्थितिः सप्ताष्टौ भवग्रहणानि। सर्वेषां
मनुष्य-तिर्यग्योनिजानां कायस्थितिरप्यपराऽन्तर्मुहूर्तैवेति॥३/१८॥

• गन्धहस्ती •

भावनीयानि। सर्वेषामित्यादि मनुष्यतिरश्चामपरा कायस्थितिर्जघन्याऽन्तर्मुहूर्तप्रमाणैव भवतीति
॥३/१८॥ ग्रन्थाग्रमङ्कतः ८२१२ (?)

॥ इति श्रीतत्त्वार्थसूत्रेऽर्हत्प्रवचनसंग्रहे भाष्यानुसारिण्यां टीकायां लोकप्रज्ञप्तिर्नामाध्यायस्तृतीयः ॥३॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

• ભાષ્યાર્થ •

પાંચ પ્રકારે છે. તે આ મુજબ - (૧) મત્સ્ય (જળચર), (૨) ઉરગ (= પેટથી ચાલનાર ઉરપરિસર્પ,) (૩) ભુજપરિસર્પ = ભુજાથી ચાલનારા, (૪) પક્ષીઓ તથા (૫) ચતુષ્પદ (પશુઓ). તેમાં ગર્ભજ મત્સ્યોની, ગર્ભજ ઉરપરિસર્પની અને ગર્ભજ ભુજપરિસર્પોની (ભવસ્થિતિ) ૧ કરોડ પૂર્વ જ હોય છે. ગર્ભજ પક્ષીઓની પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય છે.

ગર્ભજ ચતુષ્પદોની ત્રણ પલ્યોપમ હોય છે. ત્યાં સંમૂર્ચિમ મત્સ્યોની ભવસ્થિતિ ૧ કરોડ પૂર્વ છે. સંમૂર્ચિમ ઉરગોની ૫૩ હજાર વર્ષ, સંમૂર્ચિમ ભુજગોની ૪૨ હજાર વર્ષ, (સંમૂર્ચિમ) પક્ષીઓની ૭૨ હજાર વર્ષ છે. સંમૂર્ચિમ સ્થલચરોની (= ચતુષ્પદોની) ભવસ્થિતિ ૮૪ હજાર વર્ષની જાણવી. આ બધાની (પાંચે પ્રકારનાં પંચેન્દ્રિયોની) કાયસ્થિતિ ૭ કે ૮ ભવગ્રહણ રૂપ જાણવી. સર્વે મનુષ્ય તથા તિર્યચ્યોનિજોની પણ જઘન્ય કાયસ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત જ છે. ॥૩/૧૮॥

• હેમગિરા •

મનુષ્ય અને તિર્યચોની જઘન્ય કાયસ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ જ છે. ॥૩/૧૮॥

ગ્રન્થ પરિમાણ અંક થકી ૮૨૧૨ અનુષ્ટુપ શ્લોક જેટલુ થયું.

આ પ્રમાણે અર્હત્પ્રવચનના સંગ્રહસ્વરૂપ શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રમાં ભાષ્યાનુસારી તત્ત્વાર્થની ટીકાને વિશે 'લોકપ્રજ્ઞમિ' નામના ત્રીજા અધ્યાયનો ગુજરાતી અનુવાદ (હેમગિરા) પૂજ્યપાદ યોગનિષ્ઠ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય કેસરસૂરીશ્વરજી મહારાજના સમુદાયના ગરહાધિપતિ પૂજ્યપાદ શાસનપ્રભાવક, ભોપાલતીર્થોદ્ધારક, આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય હેમપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના આદ્ય પટ્ટધર આચાર્યશ્રી ઉદયપ્રભસૂરિ દ્વારા દેવ-ગુરુ ધર્મની કૃપાથી સહર્ષ સંપન્ન થયેલ છે.

જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ કાંઈ લખાયું હોય તો મિચ્છામિ દુક્કડમ્ ॥૩॥

ત્રીજો અધ્યાય સમાપ્ત

॥ કલ્યાણં ભવતુ શ્રી સંઘસ્ય ॥ ॥ શિવમસ્તુ સર્વ જગતઃ ॥

પરિશિષ્ટ-૧ : તત્ત્વાર્થસૂત્રનો સ્વાધ્યાય

અ) નીચે આપેલ પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

૧. ૭ નરકના નામ અને ગોત્રમાં શું ફરક છે ?
૨. મનુષ્યોની ભવસ્થિતિ અને કાયસ્થિતિ કેટલી છે ?
૩. કર્મ ભૂમિ કોને કહેવાય ?
૪. ૫૬ અંતર્દીપોના નામ શું છે ?
૫. આર્યોના ૬ પ્રકાર કયા ?

આ) નીચે આપેલ વિધાનના હા કે નામાં જવાબ આપો.

૧. ૩૫ ક્ષેત્રોમાં મનુષ્યો હોય છે ?
૨. અઢીદ્વીપમાં ૩૫ ક્ષેત્રો હોય છે ?
૩. જન્મ અને સંહરણની અપેક્ષાએ અઢીદ્વીપની બહાર મનુષ્યો ન હોય ?
૪. ધાતકીખંડદ્વીપ કરતા અર્ધપુષ્કરાવર્ત દ્વીપમાં બધું બમણું છે.
૫. વૃત્ત પરિધિ વિષ્કંભના પા ભાગ વડે ગુણાયેલી ગણિત ૫૬ કહેવાય ?

ઇ) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. પૂર્વ મહાવિદેહમાં ચક્રવર્તી વિજયો છે. (૩૨, ૧૬, ૮)
૨. વર્ષધર પર્વતો છે. (૭, ૬, ૯)
૩. વર્ષક્ષેત્રો છે. (૯, ૭, ૫)
૪. કર્મભૂમિઓ છે. (૪૫, ૩૫, ૧૫)
૫. અકર્મભૂમિઓ છે. (૩૦, ૨૦, ૪૫)

ઈ) જોડકા જોડો.

૧. મેરૂપર્વત	૧
૨. જંબૂદ્વીપ	૧૫
૩. પરમાધામી	૫
૪. નરક	૩
૫. વેદના	૭

પરિશિષ્ટ-૨ : ગંધહસ્તીની અનુપ્રેક્ષા

અ) નીચે આપેલ પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

૧. ત્રીજા અધ્યાયનું બીજું નામ શું છે ?
૨. પહેલી નરકમાં કેટલા નરકાવાસો છે ?
૩. લોક પુરુષનો આકાર કેવો છે ?
૪. લોકસ્થિતિ કેટલી અને કઈ કઈ છે ?
૫. છત્રાતિછત્ર સંસ્થાન કોને કહેવાય ?

આ) નીચે આપેલ વિધાનના હા કે નામાં જવાબ આપો.

૧. નરકમાં ૧૩ પ્રતરો છે.
૨. ૭ નરકમાં ૫ નરકાવાસ છે.
૩. નરકોમાં ૧૦ પ્રકારે અશુભતર પરિણામ હોય છે.
૪. પરમાધામી કૃત વેદના ત્રણ નરક સુધી હોય છે.
૫. 'સત્ત્વ' શબ્દ લોકમાં 'ભિચારા' એમ અનુકંપા અર્થમાં વપરાય છે.

ઇ) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. સાતમી નરકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાગરોપમની છે. (૩૦, ૩૨, ૩૩)
૨. -લોક પ્રકારનો છે. (૫, ૬, ૩)
૩. દ્રવ્ય પ્રકારના છે. (૯, ૬, ૮)
૪. અરુણવરોદ સમુદ્ર છે. (૯મો, ૮મો, ૧૦મો)
૫. મેરુ પર્વતના કાંડ છે. (૩, ૫, ૭)

ઈ) જોડકા જોડો.

૧. ભરતક્ષેત્ર	૨૦૦
૨. મેરુપર્વત	૧ લાખ યોજન
૩. નિષધપર્વત	૧૬૪૨ યોજન ૨/૧૯ કલા
૪. કંચનગિરિ	૮૪૦૦૦ યોજન
૫. નાના મેરુ	૫૨૬ યોજન ૬/૧૯ કલા

परिशिष्ट-३ : सूत्रानुक्रम

सूत्र	पृष्ठ
१ रत्न-शर्करा-वालुका-पङ्क-धूम-तमो-महातमःप्रभा भूमयो घनाम्बु-वाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताधोऽधः पृथुतराः	३
२ तासु नरकाः	१९
३ (तेषु नारका?) नित्याशुभतरलेश्या-परिणाम-देह-वेदना-विक्रियाः	२५
४ परस्परोदीरितदुःखाः	३६
५ सङ्क्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्याः	४०
६ तेष्वेक-त्रि-सप्त-दश-सप्तदश-द्वाविंशति-त्रयस्त्रिंशत्-सागरोपमाः सत्त्वानां परा स्थितिः	४४
७ जम्बूद्वीप-लवणादयः शुभनामानो द्वीप-समुद्राः	५५
८ द्विर्द्विर्विष्कम्भाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो वलयाकृतयः	५९
९ तन्मध्ये मेरुनाभिवृत्तो योजनशतसहस्रविष्कम्भो जम्बूद्वीपः	६२
१० तत्र भरत-हैमवत-हरि-विदेह-रम्यक्-हैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि	७१
११ तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमवन्-महाहिमवन्-निषध-नील-रुक्मि-शिखरिणो वर्षधरपर्वताः	७६
१२ द्विर्धातकीखण्डे	९५
१३ पुष्करार्धे च	९८
१४ प्राङ् मानुषोत्तरान्मनुष्याः	१०५
१५ आर्या म्लेच्छाश्च	१०७
१६ भरतैरावत-विदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरुत्तरकुरुभ्यः	११३
१७ नृस्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते	११६
१८ तिर्यग्योनीनां च	११७

परिशिष्ट-४ : अकारादिक्रमेण सूत्रानुक्रम

सूत्र	पृष्ठ
आर्या म्लेच्छाश्च ॥१५॥	१०७
जम्बूद्वीप-लवणादयः शुभनामानो द्वीप-समुद्राः ॥७॥	५५
तत्र भरत-हैमवत-हरि-विदेह-रम्यक्-हैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ॥१०॥	७१
तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमवन्-महाहिमवन्-निषध-नील-रुक्मिशिखरिणो वर्षधरपर्वताः ॥११॥	७६
तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृतो योजनशतसहस्रविष्कम्भो जम्बूद्वीपः ॥९॥	६२
तासु नरकाः ॥२॥	१९
तिर्यग्योनीनां च ॥१८॥	११७
तेष्वेक-त्रि-सप्त-दश-सप्तदश-द्वाविंशति-त्रयस्त्रिंशत्-सागरोपमाः सत्त्वानां परा स्थितिः ॥६॥	४४
द्विर्द्विर्विष्कम्भाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो वलयाकृतयः ॥८॥	५९
द्विर्धातकीखण्डे ॥१२॥	९५
(तेषु नारका?) नित्याशुभतरलेश्या-परिणाम-देह-वेदना-विक्रियाः ॥३॥	२५
नृस्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते ॥१७॥	११६
परस्परोदीरितदुःखाः ॥४॥	३६
पुष्करार्धे च ॥१३॥	९८
प्राङ् मानुषोत्तरान्मनुष्याः ॥१४॥	१०५
भरतैरावत-विदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरुत्तरकुरुभ्यः ॥१६॥	११३
रत्न-शर्करा-वालुका-पङ्क-धूम-तमो-महातमःप्रभा भूमयो घनाम्बु-वाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताधोऽधः पृथुतराः ॥१॥	३
सङ्क्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्याः ॥५॥	४०

परिशिष्ट-५ : श्वेताम्बर-दिगम्बर पाठ भेद

सूत्राङ्क श्वेताम्बर सूत्रपाठः

१. रत्न-शर्करा-वालुका-पङ्क-धूम-तमो महातमःप्रभा
भूमयो घनाम्बु-वाताकाश प्रतिष्ठाः सप्ताऽधोधः
पृथुतराः
२. तासु नरकाः
३. नित्याशुभतर लेख्या०
५. संक्लिष्टाऽसुरोदीरित दुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्याः
७. जम्बूद्वीप-लवणादयः शुभनामानो द्वीप-समुद्राः
१०. तत्रभरत-हैमवत-हरि-विदेह-रम्यक्०
 - * सूत्रं न विद्यते
 - * सूत्रं न विद्यते
 - * सूत्रं न विद्यते

 - * सूत्रं न विद्यते
 - * सूत्रं न विद्यते
 - * सूत्रं न विद्यते
 - * सूत्रं न विद्यते
 - * सूत्रं न विद्यते

 - * सूत्रं न विद्यते

सूत्राङ्क दिगम्बर सूत्रपाठः

१. रत्नशंकरावालुकापङ्कधूममतमो महातमःप्रभा भूमयो
घनाम्बुवाताकाश प्रतिष्ठाः सप्ताधोधः
२. तासु त्रिंशत्पञ्चविंशतिपञ्च दशदश त्रिपञ्चानकनरक-
शतसहस्राणि पञ्च चैव यथाक्रमम्
३. नारका नित्याशुभतर लेश्या०
५. संक्लिष्टाऽसुरोदीरित दुःखाश्च प्राक् चतुर्भ्यः
७. जम्बूद्वीपलवणोदादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः
१०. भरतहैमवतहरिविदेहरम्यक्०
१२. हेमार्जुनतपनीयवैडुर्यरजतहेममयाः
१३. मणिविचित्रपाश्वा उपरि मूले च तुल्यविस्ताराः
१४. पद्म महापद्म तिगिच्छ केसरि महापुण्डरीक पुण्डरीका
हृदास्तेषामुपरि
१५. प्रथमो यो जनसहस्रायामस्तदद्ध विष्कम्भो हृदः
१६. दशयोजनावगाहः
१७. तन्मध्ये योजनं पुष्करम्
१८. तद् द्विगुणद्विगुणा हृदाःपुष्कराणि च
१९. तन्निवासिन्यो देव्यःश्रीह्रीर्धृतिकीर्तिबुद्धिर्लक्ष्म्यः
पत्योपमस्थितयः ससामानिक परिषत्काः
२०. गङ्गासिन्धुरोहिद्रोहितास्याहरिद्धरिकान्ता सीता-
सीतोदानारीनरकान्तासुवर्णरूप्यकुलारक्ता रक्तोदाः
सरितस्तन्मध्यगाः
२१. द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वाङ्गाः
२२. शेषास्त्वपरगाः
२३. चतुर्दशनदीसहस्र परिवृता गङ्गा सिन्धवादयोनद्यः
२४. भरतः षड्विंशति पञ्चयोजन शतविस्तारः षट्चैकोन
विंशति भागा योजनस्य
२५. तद् द्विगुणद्विगुण विस्तारा वर्षधरवर्षा विदेहान्ताः

સૂત્રાઙ્ક શ્વેતામ્બર સૂત્રપાઠ:

* સૂત્રં ન વિદ્યતે

* સૂત્રં ન વિદ્યતે

* સૂત્રં ન વિદ્યતે

* સૂત્રં ન વિદ્યતે

* સૂત્રં ન વિદ્યતે

* સૂત્રં ન વિદ્યતે

* સૂત્રં ન વિદ્યતે

૧૭. નૃસ્થિતિ પરાપરે

૧૮. તિર્યગ્યોનીનાં ચ

સૂત્રાઙ્ક દિગમ્બર સૂત્રપાઠ:

૨૬. ઉત્તરાદક્ષિણ તુલ્યા:

૨૭. ભરતૈરાવતયોર્વૃદ્ધિહાસૌ ષટ્ સમયાભ્યામુત્સર્પિણ્યવ-
સર્પિણીભ્યામ્

૨૮. તાભ્યામપરા ભૂમયોઽવસ્થિતા:

૨૯. એક દ્વિ ત્રિપલ્યોપમસ્થિતયો હૈમવતકહારિવર્ષક-
દૈવકુરુવકા:

૩૦. તથોત્તરા

૩૧. વિદેહેષુ સઙ્ખ્યેયકાલા:

૩૨. ભરતસ્ય વિષ્કમ્ભો જમ્બૂદ્વીપસ્ય નવતિશત ભાગ:

૩૮. નૃસ્થિતિ પરાવરે ત્રિપલ્યોપમા

૩૯. તિર્યગ્યોનીજાનાઞ્ચ

શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર પાઠભેદ સ્પષ્ટીકરણ :-

- (૧) સૂત્ર-૧માં પૃથુત્તરા: શબ્દપાઠ દિગમ્બરમાં નથી.
- (૨) સૂત્ર-૨માં દિગમ્બર આમ્નાયમાં નરકાવાસની સંખ્યા જણાવી છે.
- (૩) સૂત્ર-૩માં નારકા શબ્દપાઠ દિગમ્બરમાં વધારે મૂકેલ છે.
- (૪) સૂત્ર-૫માં દિગમ્બર આમ્નાયમાં નરક માટે પ્રાક્ચતુર્થ્યા: ને બદલે ચતુર્થ્ય: કહ્યું છે.
- (૫) સૂત્ર-૭માં દિગમ્બર આમ્નાયમાં લવણ ને સ્થાને લવણોદ કર્યું છે.
- (૬) સૂત્ર-૧૦ તત્ર શબ્દ દિગમ્બરમાં નથી.
- (૭) દિગમ્બર આમ્નાય મુજબના સૂત્ર : ૧૨ થી ૩૨ શ્વેતામ્બર પરંપરામાં નથી.
- (૮) સૂત્ર-૧૭ માં પરાપરે ને સ્થાને દિગમ્બરમાં પરાવરે છે.
- (૯) સૂત્ર-૧૮ માં યોનીનાં ચ ને બદલે દિગમ્બરમાં યોનીજાનાઞ્ચ છે.

परिशिष्ट-६ श्रीचिरंतनाचार्यकृतटीप्पणकम्

१. (पङ्कप्रतिष्ठा) - तद्यथा- रत्नप्रभायां सर्वाधस्तनयोजनसहस्रं पङ्क इत्युच्यते । इत्येवमाषष्ठ्याः । सप्तम्यां तु सार्धार्धपञ्चाशत्सहस्रयोजनानि । (अ०३ सू०१) (पृ.७)
२. (अनियतसंख्या) - अत एव विज्ञायते ज्योतिष्कलोक-वैमानिकलोकेषु नहि पृथिवीति यौक्तिकी संज्ञा । पृथिवीकायत्वादपि सर्वतो विस्तृतत्वात्तेषाम् । कोऽर्थः, सर्वेषामप्यूर्ध्वलोकविमानानां भिन्नशो भिन्नशो एवज्योतिष्कविमानानामिवाङ्गणभूमयो भवन्ति । न तु रत्नप्रभादिवदेकैवाङ्गकभूमिः । औदारिकशरीरिणो मनुष्या विमानाद्विमानान्तरं न हि गन्तुमीशेरन् मध्यमार्गनिरङ्गणत्वात् । न खलु स्वभवदेहशक्त्या नृजातयः पथि निरङ्गणे चरणसाफल्यं कुर्वन्ति ततः । (अ०३ सू०१) (पृ.१०)
३. (विशेषेण) - रत्नप्रभाघनोदध्यधस्तनघनवाताच्छर्कराप्रभाघनोदध्यधो घनवातो विशेषाधिक इत्यासप्तम्याः ॥ (अ०३ सू०१) (पृ.१६)
४. (वज्रतलाः) - तत्किञ्चिच्छस्त्रमेव नात्र भुवनत्रये वर्तते येन कथंचिदपि नरकनिवासभूमिः श्लक्ष्णभावं भजेदिति वज्रवद्वलयो येषां ते (अ०३ सू०२) (पृ.२०)
५. (कापोता) - दहत नगरमेतात्मर्त्यजातिर्विपाद्या, कथमपि हत पुंसः सायुधा एव वध्याः ।
“प्रहरत इह हन्मः शेषितैः किं वराकैः, द्रविणमभिलषामो दुर्विकल्पः किमर्थम् ॥ १ ॥”
कश्चिच्चोरश्चौरिकां कृत्वा ग्रामे प्रविष्टस्ततः पृष्ठसमागतैः षड्भिर्धनस्य स्वामिभिर्भिन्नशः संकल्पः प्ररूपितस्तथैव षण्णां लेश्यानामभिप्रायः । इह तु अशुभास्तिस्रो ग्राह्याः कृष्णा नीला कापोतेति ॥ (अ०३ सू०३) (पृ.२८)
६. (अध्यवसाना) - अध्यवसायोऽध्यवसानमित्यनर्थान्तरम् ॥ (अ०३ सू०३) (पृ.२८)
७. (नित्योत्तमकेन) - एतच्च रहस्यं - तत्र भवनानि रत्नप्रभायां बाहल्यार्धमवगाह्याऽधो भवन्तीति वक्ष्यमाण-विचारसाभिप्रायसाफल्यज्ञापकम् । यतः केचिज्जडा रत्नप्रभाया बाहल्यार्धमिति श्रवणाद्भ्रमशः पतन्ति, वदन्ति चैवं रत्नप्रभाया नवतिं योजनसहस्राण्यधो भवनपतयो भवन्ति, नवतिं चैवनारका इति । तदयुक्तमेव । नो चेत्प्रथमं पृथिव्या उपरितन एव दलेऽधस्तन एव वा नारकाः प्राप्येरन् । प्रोक्तं तु सामान्यशो मध्ये भवन्तीत्येव ततः । यदागमः-
‘ववगयगह-चंद-सूर-नक्खत्त-जोइसियपहा, मेय-वसा-पूय-रुहिर-मंस-चिक्खललित्ताणुलेवणतला असूइया बीभत्सा’ इत्यादि प्रज्ञापनापाङ्गे । केवलं तीर्थकरपरमेश्वरस्य पञ्चकल्याणिकेषु जायमानेषु नारकाणामुद्योतसुखं भवति नान्यदा ततः ॥ (अ०३ सू०३) (पृ.३०)
८. (उष्ण-शीते) - बहूनामुष्णास्तोकानां शीतेत्युष्णशीते । (अ०३ सू०३) (पृ.३४)

९. (शीतोष्णे) - बहूनां शीता स्तोकानामुष्णेति शीतोष्णे ॥ (अ०३ सू०३) (पृ.३४)
१०. (प्रथमशरत्काले) - ऋतूनां द्विमासकत्वाद्द्वाभ्यां भासाभ्यां क्रमशः प्रथमत्व-चरमत्वव्यवहार इति ॥ (अ०३ सू०३) (पृ.३४)
११. (निरग्न्या) - अग्निसङ्गवर्जितस्य गृहावासवर्जितस्य वस्त्रवर्जितस्येति ॥ (अ०३ सू०३) (पृ.३५)
१२. (किल) - न हि खलु तद्योनिकस्तेनैव पीडां प्राप्नुयात् । श्रूयन्ते दृश्यन्ते च महाक्षारजललवणार्णववासिनां मत्स्यानां लवणार्णवांभसैव हि तोषरूपं सुखं तथैतेऽपि नारका भावनीया इति ॥ (अ०३ सू०३) (पृ.३५)
१३. (मिथ्यादर्शनयोगात्) - केषाञ्चिदेव च सम्यक्त्वदृष्टित्वादवधिज्ञानमपि । तच्च प्रायो व्यवहारे न व्याख्यातम् ।
वदन्ति च महर्षयः । यतोऽनन्तानुबन्ध्युदयादेव नारकत्वप्राप्तिरिति अनन्तानुबन्धिनश्च कषाया अत्यन्तात्यन्तरौद्रविकारास्ततः । ननु तर्हि क्षपितसप्तप्रकृतीनां क्षायिकाख्यसम्यक्कतामपि श्रेणिकादीनां केषाञ्चिददुःखसंभवस्तद्भूमिनिवास इति न वाच्यम् । शेषकषायेष्वपि प्रतिभागतोऽनन्तानुबन्धित्वश्रवणात् संभवन्ति च कषायानां प्रतिभागाश्चतुःषष्टिरिति । (अ०३ सू०४) (पृ.३८)
१४. (क्रोध) - अपि च । “नारकेष्वधिकः क्रोधो, मनुष्याणामहंकृतिः । तिरश्चामधिका माया, लोभो देवेषु चिन्त्यत ॥ १ ॥” इति । (अ०३ सू०४) (पृ.३९)
१५. (पृथिवीपरिणामक्षेत्रानुभाव) - आपञ्चम्याः स्वयं परिणतानि शस्त्राणीत्यर्थः । अत एव षष्ठ्यां सप्तम्यां च शस्त्रोत्पन्नवेदना न भवन्ति नारकाणामिति । किं चान्यत् आपञ्चम्या विकुर्वितान्यपि प्रहरणानि जगत्स्वाभाव्यादेव समाधेयानि । कोऽर्थस्तथाविधाऽचिन्त्यजगत्स्वाभाव्यमेव पञ्चमीं भुवं यावन्नारकाणामायुध-विकुर्वणशक्तिसाफल्यजनकं वर्तते । अतोऽपि च षष्ठी-सप्तम्योस्तदभावः । (अ०३ सू०४) (पृ.३९)
१६. (शूनाघातन) - शूना जन्तुवधस्थानम् । (अ०३ सू०४) (पृ.३९)
१७. (प्राक् चतुर्थ्याः) - “सत्तसु खित्तजवेयण अनुन्नकया वि पहरणेहिं विणा । पहरणकया वि पंचसु, तिसु परमाहम्मियकया वि ॥ १ ॥” इति । (अ०३ सू०५) (पृ.४०)
१८. (परमाधार्मिका) - परमाश्च ते अधार्मिकाः पापाश्च परमाधार्मिकाः । नैतेभ्यः परतराः केऽप्यधार्मिका इति । (अ०३ सू०५) (पृ.४०)
१९. (आसुरीं गति) - “अणुबद्धोसपसरा तह य निमित्तंमि होइ पडिसेवी । एएहिं कारणेहिं, आसुरियं भावणं कुणइ ॥ १ ॥” इत्युत्तराध्ययने (अ०३ सू०५) (पृ.४०)
२०. (ताच्छील्यत्) - तदेव दुःखदानाख्यं शीलमाचारो येषां तच्छीलास्तद्भावात् ॥ (अ०३ सू०५) (पृ.४०)
२१. (अम्बरीषभर्जनयं) - अम्बरीषो भ्राष्ट्रस्तत्र भर्जनम् । (अ०३ सू०५) (पृ.४१)

२२. (शाड्वलापकर्षणैः वैतरण्यवतारण) - “हण छिंदह भिंदह णं, दाहं सदे सुणंती परधम्मियाणं । ते नारगा भयभिण्णसण्णा, कंखंति कं नाम दिसं वयामो ॥ १ ॥” इति प्रवचनमहाराजः ।

अहह नारकान् परमाधार्मिकास्तप्तलोहरसं पाययन्ति । अत्यर्थतप्तलोहस्तम्भं चालिङ्गयन्ति । कूटशाल्मलीतरुसुतीक्ष्णाग्रभागशः समारोपयन्ति । लोहघनैरभिघातयन्ति । वासी शस्त्रविशेषः, क्षुरः क्षुरप्रो वा, ततस्तैस्तक्ष्णुवन्ति । क्षारैस्तप्ततैलैरभिषेचयन्ति । लोहकुम्भे पाकमिव पाचयन्ति । यन्त्रे पीलयन्ति । अयःशूलैर्भेदयन्ति । क्रकचैः पाटयन्ति । अङ्गारैर्दहन्ति । शूचीशाड्वलैरपकर्षयन्ति । सिंहादिमहाघोरस्वापदरूपैः खादन्ति । तप्तवालुकासु अवतारयन्ति । असिपत्रवनमध्यशः प्रवेशयन्ति । वैतरणीनदीमवतारयन्ति । परस्परैर्योध्यन्तीति बहव एवेत्यादयस्तेषां पापकर्मविनोदा न च व्यासतस्ते मनो-वाग्भ्यां चिन्तयितुं कथयितुं च शक्यन्त इति ॥ (अ०३ सू०५) (पृ.४१)

२३. (असंज्ञिनः प्रथमायां इत्यादि) - यतः प्रोक्तं - “असन्नि सरीसवपक्खि, सीह उरगत्थी जंति जा छट्ठीं । कमसो उक्कोसेणं, सत्तमिपुढवीं मणुय-मच्छा ॥ १ ॥ बाला दाढी पंखी, जलयर नरयागयाओ अइकूरा । जंति पुणो नरएसु बाहुल्लेणं न उण नियमो ॥ २ ॥” अहह भेतव्यं संसारात् । (अ०३ सू०६) (पृ.४७)

२४. (लोकः) - चतुर्दशरज्जुप्रमाणावगाहो लोको भवति । इह रज्जुर्द्विधा - औपचारिकः पारमार्थिकश्च । तत्र लोकोनां बुद्धिस्थैर्याय दृष्टान्तप्रायः प्रथमः । स च यथा - “जोयणलक्खपमाणं, निमेसमित्तेण जाइ जो देवो । ता छम्मासे गमणं एयं रज्जुं, जिणा बिंति ॥ १ ॥” इति । द्वितीयस्तु सर्वाऽसंख्यातद्वीप-समुद्र-योजनप्रमाणः । (अ०३ सू०६) (पृ.५०)

२५. (गोकन्धरार्धाकृति) - गवां कन्धरार्धं मूलत उपरिष्ठादिति यावत्संकुचितं भवति, अधोमूलतस्तु विस्तृतं स्यात्तथैवाऽधस्तनं जगत् ॥ (अ०३ सू०६) (पृ.५३)

२६. (झल्लरी) - झल्लरी खलु विस्तारतस्तुल्यैव भवतीत्येवं प्रकारस्तिर्यग्लोकः, स च विष्कम्भापेक्षयाऽधस्तनतलादुपरितनतलं यावदष्टादशयोजनशतानि वर्तते । शनैश्चरविमानात् व्यन्तरभवनपर्यन्त इति । (अ०३ सू०६) (पृ.५४)

२७. (मृदङ्गाकृति) - मृदङ्गो हि प्रथमशश्वरमशश्च संकुचितो भवति मध्यशस्तु विस्तीर्ण इत्येवंभूत ऊर्ध्वलोकः शनैश्चरविमानात्परतः सिद्धक्षेत्रपर्यन्त इति । (अ०३ सू०६) (पृ.५४)

२८. (जम्बूद्वीपो) - जम्बूद्वीपो द्वीप इत्यत्र पौनरुक्त्यं मा कोऽपि विदन् । कथमिति चेत्, उच्यते- द्वीपशब्द-साहचर्यादेव तस्य इष्वाकारपर्वतविरहविख्यातिर्भवति यथा सुखं ज्ञायते । द्वितीय-तृतीयद्वीपवन्नात्र क्षेत्रसंख्या द्विगुणेति । ततोऽपि चाहर्हमचन्द्रचरणाः-

“अस्यसंख्यांबुधि-द्वीप-वल्यैः परिवेष्टितः । जम्बूद्वीप इति द्वीपो, वज्रवेदिकया वृतः॥१॥ इति ॥”

सिद्धान्तेऽपि च- ‘जम्बूद्वीवे दीवे भारहे वासे’ इत्युक्तम् । अतश्च धातकीखण्ड इत्यपि शिष्यानुगृहीता शब्दः । धातकीद्वीप इति कथने स्तोकोपकारात् । अनुवृत्त्या तु द्वीपशब्दो वर्तत एव । इष्वाकाराभ्यां खण्डत्वज्ञापनौचित्यसिद्धिः २ । पुष्करार्धे च खण्डशब्दोऽनुवर्तनीयः पुष्करखण्ड इत्युक्तौ तु स्तोकोपकारात् । खण्डेऽर्धशकले भिन्नेमशकलदलानि चेत्यनर्थान्तरष्वेऽपि खण्डार्धशब्दयोर्विवक्षया भेदः । मानुषोत्तरगिरिणा चक्राकाराऽर्धाकाराणादिति ३ ॥ (अ०३ सू०७) (पृ.५७)

२९. (लवणोदः) - इह लवण-वरुण-क्षीरवर-घृतोदाः समुद्रास्तु स्वनामसदृशजलरसा भवन्ति । कालोद-पुष्करवर-स्वयंभूरमणास्तु केवलजलरसाः । शेषा असंख्येया अपि सर्वे इक्षुरसाः ॥ (अ०३ सू०७) (पृ.५७)

३०. (अरुणवरो) - अरुणो द्वीपः अरुणोदः समुद्रः ॥ (अ०३ सू०७) (पृ.५८)

३१. (द्वीप-समुद्राः) - कियन्तो द्वीपाः समुद्रा वा इति, अत्रोच्यते- जम्बूद्वीपपरिमाणविष्कम्भावागैरुद्धेधतश्चाष्टोत्तर-सहस्रयोजनगोचरैः । अनवस्थित १, शलाका २, प्रतिशलाका ३, महाशलाका ४ भिद्यैश्चतुर्भिः पल्यैरनुयोगद्वारा-ख्यप्रवचनशिक्षानुक्रमशः सर्षपभरितैरपि न हि घटते लेशतोऽपि द्वीप-समुद्रगणना । तत एव भण्यते- “उद्धारपलियपणवीसकोडाकोडिसमयतुल्ला” इत्यादिकम् । पल्यभेदास्तु समयार्णवमध्यतोऽवसेयाः । समयः सिद्धान्त इत्यनर्थान्तरम् । (अ०३ सू०७) (पृ.५८)

३२. (स्वयंभूरमण) - अरुणद्वीपात्प्रित्यवतारता भवति यथा- अरुणः अरुणवरः अरुणवरावभास इत्येवं कृत्वा सूरवरावभासपर्यन्तं द्वीप-समुद्रा एकैकनाम्नाप्यसंख्याताः स्युः । यतः असंख्येया जम्बूद्वीपा धातकीखण्डद्वीपाश्चेत्यादि । ततः परमेकैकाभिधानतो भवन्ति देवो नागो यक्षो भूतः स्वयंभूरमणश्चततः पञ्चात्सर्वद्वीप-समुद्रगणनापूर्तौ संख्येययोजनेभ्योऽलोको वर्तत इति । (अ०३ सू०७) (पृ.५८)

३३. (शतसहस्र) - यदि अत्र वर्गभावना क्रियते, तदा जम्बूद्वीपाश्चतुर्विंशतिगुणो लवणोदो भवति । कोऽर्थः ? जम्बूद्वीपसदृशानि खण्डानि चतुर्विंशतिर्लवणोदे मान्तीति । तद्गुणो वर्ग इति वचनात् । तथाहि- दक्षिणलवण-जलपर्यन्तभागादुत्तरलवणजलपर्यन्तभागो योजनलक्षपञ्चकं जायते । ततः पञ्चकस्य पञ्चकेन कृत्वा गुणाकारो देयः, भवन्ति पञ्चविंशतिः । तन्मध्यतो जम्बूद्वीपपरिमाणं पृथक्कार्यं तिष्ठति २४ इति । धातकीखण्डद्वीपस्तु जम्बूद्वीपादेकशतचतुश्चत्वारिंशद्गुणः १४४ स्यात् । कालोदसमुद्रश्च शतषट्कद्वासप्ततिगुणः ६७२ भवति । पुष्करद्वीपार्धं तु एकसहस्रएकशतचतुरशीतिगुणः स्यात् ११८४ सर्वेऽपि जम्बूद्वीपसमखण्डविचाराः सहस्रद्वयपञ्चविंशतिर्जायन्ते मनुष्यक्षेत्रान्तः २०२५ यथा पञ्चचत्वारिंशत् पञ्चचत्वारिंशतैव गुण्यन्ते ततः ॥ (अ०३ सू०९) (पृ.६३)

३४. (त्रिलोक) - अतो ये केचिन्मेरुचूलां यावन्मध्यलोकं वदन्ति तद्भ्रान्तम् । (अ०३ सू०९) (पृ.६५)

३५. (प्रदेशपरिहाणि) - इह मात्रया मात्रया प्रदेशपरिहाणिर्विचारणीया । गोपुच्छसंस्थानसंस्थित्वान्मेरोः । तत एव भण्यते नन्दनात्सौमनसाच्च वनात्समभित्याकार एव गिरिकेकादशसहस्रयोजनावधिः । अन्यथाऽकस्मादिव वनयोर्मध्यस्थभागे योजनसहस्रहानिर्भवति, उभयपार्श्वतः पञ्चपञ्चशतयोजनवनविस्तारात् । इयं च स्पष्टता यथा समभूभागादेकादशभिर्योजनसहस्रैरतिक्रान्तैः सुमेरुर्वसहस्रयोजनवृत्तः प्राप्यते । द्वाविंशतियोजनसहस्रेस्तु अष्टसहस्रयोजनवृत्तः । त्रयस्त्रिंशता च योजनसहस्रैः सप्तसहस्रयोजनवृत्तः । चत्वारिंशता तु षट्सहस्रयोजनानि वृत्तः पञ्चपञ्चाशता तु पञ्चसहस्रयोजनानि षट्षष्ट्या चतुःसहस्रयोजनानि । सप्तसप्तत्या त्रीणि योजनसहस्राणि । अष्टाशीत्या तु द्वे योजनसहस्रे, नवनवत्या सहस्रमेकम् । (अ०३ सू०९) (पृ.६७)

३६. (हिमवत्) - भरताद्धिमवान् द्विगुणः । हैमवतं चतुर्गुणम् । महाहिमवान् अष्टगुणः । हरिवर्षं षोडशगुणम् । निषधो द्वात्रिंशदगुणः । विदेहश्चतुःषष्टिगुणः । परतो नीलवान् रम्यकर्षं, रुक्मिपर्वतो हैरण्यवतं, शिखरिपर्वत ऐरवतवर्षं सर्वाण्यर्धार्धतो विदेहात् । ततो जम्बूद्वीपस्य नवतिशतभागो १९० भारतप्रमाणं समागच्छति । तच्चेदं ५२६-६ पञ्चशतं योजनानि षड्विंशतिश्च सह षड्भिः कलाभिः ॥ (अ०३ सू०११) (पृ.७८)

३७. (गणितं) - कृतिर्वर्गोऽपि भण्यते ततः- “विष्कंभवगादहगुण, मूलं वट्टस्स परिरओ होइ” इति क्षेत्रसमासे प्रोक्तम् । यथा जम्बूविष्कंभो योजनलक्ष ततो लक्षस्य लक्षेण गुणाकारो देयः । इदं च वर्गसंज्ञानम् । ततः परं दशगुणितं कृत्वा मूलं निष्कासनीयं स च वृत्तस्य परिधिरूपो भाव स्यात् ३१६२२७ साधिकान्येतानि योजनानि जम्बूद्वीपपरिक्षेपः । स एव विष्कंभचतुर्थांशगुणितः पञ्चविंशतिसहस्रगुणित इति यावद्गणितं भवति ।

यतः- “सगसय नउआ कोडी, लक्खा छप्पन्न चउणउइ सहस्सा । सट्ठसयं पउण दुक्को स सट्ठबासट्टिकरगणियं ॥ १ ॥” इति । कोऽर्थः ? जम्बूद्वीपे यदि विचारः क्रियते तदा समचतुरस्र-योजनान्येतावन्ति स्युः । वृत्तयोजनानि तु वर्गपरिमितानि सहस्रकोटिरित्यभिप्रायः ॥ (अ०३ सू०११) (पृ.८७)

३८. (अवगाह) - अत्र सुगमत्वार्थं योजनानां कला एव कल्प्याः स्युस्ताश्च जम्बूद्वीपपरिमाणे १९०००००० एकोनविंशतिलक्षा जायन्ते । अयं प्रकार इहावगाह इति भण्यते । ततः इच्छावगाहो यस्य कस्यचित्क्षेत्रस्य विष्कम्भावगाहः प्रवेदनीयः स च कलागणनया भरतस्य १०००० दशसहस्री भवति । अनेन इच्छावगाहेन कृत्वा ऊनो हीनश्चासावगाहः प्रागुक्तस्वरूपश्च इच्छावगाहोनावगाहः १८९०००००० तेन अभ्यस्तो गुणित इच्छावगाहोनावगाहाभ्यस्तस्तथाभूतस्य विष्कम्भस्य भरतादिविस्तारस्य १८९०००००००० ततश्चतुर्गुणस्य ७५६०००००००० यत् किल मूलं समायाति २७४९५५ अथ योजनज्ञानाय एकोनविंशतिभागो देयः १४४७१-६ इयं भरतज्या । यदाह-

“उगहउसू सुच्चिय, गुणवीसगुणो कलाउसू होइ । विउसुपिहुत्ते चउगुण उसुगुणिए मूलमिह जीवा

॥१॥” विशब्दो निषेधार्थः । वीषुपृथुत्वे चतुर्गुणितेषुगुणिते यन्मूलं सा खलु ज्या जम्बूक्षेत्राणाम् । (अ०३ सू०११) (पृ.८८)

३९. (इषुवर्गस्य) - इह भरतस्य इषुकलाः १०००० तद्वर्गस्तु १०००००००० षड्गुणः स च ६०००००००० अतः परं ज्या चिन्तनीया । सा तु २७४९२५ तद्वर्गः स च ७५५४०२५२०२५ एतौ द्वावपि इषु-ज्यावर्गविक्र संयोज्य मूलं निष्कास्यम् । तच्चेदं २७६०४३ तत एकोनविंशतिभागैः प्राप्यन्ते १४५२८-११ इदं भरतक्षेत्रधनुःपृष्ठम् । ‘उसु वग्नि छगुणजीवा-वग्गजूए मूल होइ धणुपिट्ठं’ इति वचनात् ॥ (अ०३ सू०११) (पृ.९२)

४०. (बाहु) - सम्पूर्णभरतस्य धनुः काष्ठं कृत्वा दक्षिणार्धभरतस्यापि धनुःकाष्ठं क्रियते । इदं च महतः सकाशात्त्याज्यम् । शेषमर्धदलितं सद्वैताढ्ययुतोत्तरभरतस्य बाहुयुगं स्यात् । यतः- ‘धणुदुगविसेससेसं दलियं बाहायुगं होइ’ इति वचनात् । (अ०३ सू०११) (पृ.९३)

४१. (विद्याधरर्द्धि) - यदि च कश्चिद्देवो वा विद्याधरो गर्भवन्तीं नारीं नृक्षेत्राद्बहिर्निक्षिपति तदा तद्गर्भोऽत्यन्तदुःखोऽप्युत्कर्षतो द्वादशवर्षाणि तिष्ठति । तत्र न च कदाचित्कथंचिदपि जन्म प्राप्तुं शक्नोत्यसौ । न चापि प्रियते । न चापि द्वादशवर्षपरतस्तिष्ठति । यतः- “नइ दह-घण-थणियागणि-जिणाइ नरजम्म-मरणकालाइ । पणयाललक्खजोयण-नरखित्तं मुत्तुं नो पुरओ ॥ १ ॥”

ननु साक्षादप्यहो त्रुटितसर्वायुषो मनुजा विद्यादिवशतस्तत्रैव वसन्तु यथा मरणाभावतस्तेषां शास्वतचिरजीवित्वं स्यादिति । नैवम् । जगत्स्वाभाव्यात्संहरणकारिणां चापि काचिद्द्रुतमेव बुद्धिरुत्पद्यते यया कृत्वा मनुष्यं नृक्षेत्रान्तर्विनिक्षिपेत् स्वशक्त्या वा समागच्छेदिति किं चान्यत् । संहरणसमर्थ एव मरणावस्थातीवनिकटस्य नरस्य न भवति देवेन्द्रोऽपि सार्धद्वीपद्वयतः परतः स्थाने । अपि च जङ्घाचारिणो विद्याचारिणश्चापि मनुष्यवर्षमागत्यैव कथंचिन्म्रियन्ते नान्यथा ॥ (अ०३ सू०१३) (पृ.९९)

४२. (जनपदानां) - “कच्छ १ सुकच्छो २ य महाकच्छो ३ कच्छावई ४ तहा । आवत्तो ५ मंगलावत्तो ६ पुक्खलो ७ पुक्खलावई ८ ॥१॥ वच्छ १ सुवच्छो २ य महावच्छो ३ वच्छावई ४ विय । रम्मो ५ य रम्मओ ६ चेव रमणिज्जो ७ मंगलावई ८ ॥२॥ पम्म १ सुपम्मो २ य महापम्मो ३ पम्मावई ४ तहा । संखो ५ नलिणो ६ नामो य कुम्मओ ७ नलिणावई ८ ॥३॥ वप्प १ सुवप्पो २ य महावप्पो ३ वप्पावई ४ विषय । वग्गू ५ तहा सुवग्गू ६ य गंधिलो ७ गंधिलावई ८ ॥४॥” एतानि विजयनामानि । सर्वेऽपि विजया ३२ द्वात्रिंशज्जम्बूद्वीपे । द्विगुणा इति चतुःषष्टिर्धातकीखण्डे पुष्करार्धे च । ततः १६० भवन्ति भरतैरावतापेक्षया आर्यजनपदा द्विशतं (पञ्च) पंचाशच्च भवन्ति २५५ । तत्र तावदेकत्रापि भरतवर्षे अर्धषड्विंश देशा आर्यसंज्ञास्ते चेमे ।

यतः - “मगधां १ ङ २ बङ्ग ३ कोशल ४ कलिङ्ग ५ काशी ६ कुशार्त्त ७ पञ्चालाः ८ । जङ्गल ९ मङ्गल १० सुराष्ट्रा २१ वर्त १२ विदेहा १३ च्छ १४ कुरु १५ वत्साः १६ ॥ लाट १७ दशार्ण १८ कुणाला १९ भङ्गि २० पुनर्वेदि २१ सिंधु २२ सौवीरम् । शाण्डिल्य २३ सौरसेन २४ वैराटाः २५ कैकेयार्धमिति ॥ इति निजहितयतनायाम् ॥”

ततः पञ्चभिर्भरतैरावतैश्च गुणिता जायन्ते २५५ । विजयेष्वप्यार्यदेशा एवमेव स्युः । तेषां मेलानु चत्वारि सहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चत्रिंशच्च भवन्ति ४३३५ । परं विदेहविजयानामार्यमण्डलान्यतिप्रसिद्धानि सर्वदापि तत्रार्योत्तमधर्मस्य प्राप्यमाणत्वात् भरतैरावतेष्वप्यार्यजनपदा अवस्थिततया सन्तीति तानेवाह (अ०३ सू०१३) (पृ.१०३)

४३. (अर्धतृतीयेषु) - अर्धस्तृतीयो येषु तेऽर्धतृतीयास्तेषु ॥ (अ०३ सू०१४) (पृ.१०६)
४४. (कुलकराः चक्रवर्त्तिनो) - कुलकराश्च भव्या एव भवन्तीत्यतः श्रूयते “कुलगरपुरिसा भविया, सिज्झंति सया नियमेणं इति ॥” इह सर्वोत्तमकुला अर्हन्तो भवन्ति । तेषां पितरो मातरश्च निरशेष-प्रशस्यकुलवन्त इति ते त्वतिप्रसिद्धा अतश्चक्रवर्त्यादीनामपि कुलीनत्वमेवास्ते इत्याह संशयापोहाय ॥ (अ०३ सू०१५) (पृ.१०८)
४५. (तद्यथा) - ये त्विह भिल्ल-पुलिन्दादयो म्लिश इत्युच्यन्ते ते त्वतिप्रसिद्धा अतः षट्पञ्चाशदन्तरोदकद्वीप-जानामपि नृणां म्लैश्यमेवास्तीति तानेवाह । (अ०३ सू०१५) (पृ.११०)
४६. (परापरे) - परा च अपरा च परापरे उत्कृष्टा जघन्या चेति । (अ०३ सू०१८) (पृ.११७)
४७. (सप्ताष्टौ) - जगत्स्वाभाव्यान्मानुष्यं सप्ताष्टकृत्व एव प्राप्यते । तत्र सप्तभवाः सङ्ख्येयवर्षादिजीविता अष्टमस्तु नियतं त्रिपल्यायुःस्थितिक इत्यतः सप्ताष्टताप्रोक्तिः । एवं तिर्यकूपश्चेन्द्रिया अपि भाव्याः । “सत्तद्व भवा पर्णिदि तिरि मणुआ” इति वचनात् । ततश्च देवगतिलाभेन कृत्वा नवमभवो नृत्वे न हि भवति । न खलु युग्मिनो देवभवादन्यत्र गच्छन्ति ‘सुमण-सुरूवा सुरगइया’ इति वचनात् । (अ०३ सू०१८) (पृ.११९)
४८. (दशवर्षसहस्राणि) - “सण्हा य सुद्ध वालुय, मणोरमा सक्करा य खरपुढवी । इग बारस चउद सोल, अट्टारस बावीस समसहस्सा ॥ १ ॥” इति सङ्ग्रहिण्याम् । (अ०३ सू०१८) (पृ.१२०)

परिशिष्ट-७ : तत्त्वार्थाधिगमसूत्राणां बीजभूत “आगम सूत्राणि”

□ तत्त्वार्थसूत्रम्- ॥ ३/१ ॥

(१) कहि णं भंते ! नेरइया परिवसंति ? गोयमा ! सट्ठाणे णं सत्तसु पुढविसु, तं जहा- रयणप्पभाए, सक्करप्पभाए, वालुयप्पभाए, पंकप्पभाए, धूमप्पभाए, तमप्पभाए, तमतमप्पभाए । (प्रज्ञा. नरका. पद-२-४२)

(२) अत्थि णं भंते ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए अहे घणोदधीति वा घणवातेति वा तणुवातेति वा ओवासंतरेति वा । हंता अत्थि एवं जाव अहे सत्तमाहे । (जीवाभि. प्रतिप.२ सूत्र ७०-७१)

(३) रयण सक्कर वालुय पंका धूमा तमाय तमतमाय सत्तण्हं पुढवीणं... (जीवाभि. प्र.२, उ.१, सूत्र ६७/२)

□ तत्त्वार्थसूत्रम्- ॥ ३/२ ॥

(१) एत्थ णं नेरइयाणं चउरासीइ निरयावाससयसहस्सा भवन्तीति अक्खायं । (प्रज्ञा. पद.२, नरका. सू.४२)

(२) तीसा य पन्नवीसा पण्णरस दसेव या सयसहस्सा । तिन्नेगं पंचूणं पंचेव अणुत्तरा निरया । (व्या. प्र.श.१, उ.५, सू.४३)

(३) तासु त्रिंशत्पञ्चविंशति-पञ्चदश-दश-त्रि-पञ्चोनैकनरकशतसहस्राणि पंच चैव यथाक्रमम् ॥२॥

□ तत्त्वार्थसूत्रम्- ॥ ३/३ ॥ ॥ ३/४ ॥

(१) अण्णमण्णस्स कायं अभिहणमाणाए^१ वेयणं उदीरेति इत्यादि । (जीवाभिगम.प्रति.३, उद्दे.२, सू.८९)

(२) अतिसितं, अतिउण्हं, अतितण्हा, अतिखुहा, अतिभयं वा, णिरए णेरइयाणं दुक्खसयाइं अविस्सामं । (जीवा. प्रतिपत्ति ३ नरका. उ.३, सू.९५)

(३) ते णं णरगा अंतोवट्ठा बाहिं चउरंसा अहे खुरप्पसंठाणा संठिया णिच्चंधयार तमसा ववगयगह-चंद-सूर-णक्खत्तजोइसप्पहा, मेद-वसा-पूय-पडल-रुहिर-मंस-चिक्खललित्ताणुलेवणतला, असुईवीसा परम दुब्भिगंधा काऊयअगणिवण्णाभा कक्खडफासा दुरहियासा असुभा णरगा असुभाओ णरगेसु वेअणाओ इत्यादि । (प्रज्ञा. पद २ नरकाधिकार सू.४२)

(४) निच्चंमिता निच्चं तत्था निच्चं तसिया निच्चं उव्विगा निच्चंपरममसुहं संबद्ध णरगभयं पच्चणुभवमण्णा विरोति । (प्रज्ञा. प्र.२, सू.४२)

(५) इमेहिं विविहेहिं आयुहेहिं किं ते मोग्गर-मुसुंढि-करकय-सत्ति-हल-गय-मुसल-चक्क-कुन्त-

तोमर-सूल-लउड-भिडिमाल-सद्वल-पट्टिस-चम्मिड-दुहण-मुट्टिय-असि-खेडग-खग्ग-चाव-नाराय-कणग-कप्पणि-वासि-परसु-टंक-तिक्ख-निम्मल अण्णेहिं एवमादिहिं असुभेहिं वेउव्विएहिं पहरणसतेहिं अणुबद्ध तिक्खवेरा परोप्परं वेयणं उदीरन्ति । (प्रश्न.व्या.अ.१ नरकाधिकार-सू.१३)

(६) नेरइयाणं तओ लेसाओ पण्णत्ता, तं जहा कण्हलेस्सा नीललेस्सा काऊलेस्सा । (स्था. स्थान ३, उ.१, सू.१४०)

□ तत्त्वार्थसूत्रम्— ॥ ३/५ ॥

प्रश्न - किं पत्तियं णं भंते ! असुरकुमारा देवा तच्चं पुढविं गया य गमिस्संति य ?

उत्तर - गोयमा ! पुव्ववेरियस्स वा वेदणउदीरणयाए, पुव्वसंगइस्स वा वेदणउवसामणयाए, एवं खलु असुरकुमारा देवा तच्चं पुढविं गया य, गमिस्संति य । (व्याख्या. श. ३, उ. २, सू. १४२)

□ तत्त्वार्थसूत्रम्— ॥ ३/६ ॥

सागरोवममेगं तु, उक्कोसेण वियाहिया । पढमाए जहन्नेणं, दसवाससहस्सिया ॥१६०॥

तिण्णेव सागराऊ, उक्कोसेण वियाहिया । दोच्चाए जहन्नेणं, एगं तु सागरोवमं ॥१६१॥

सत्तेव सागराऊ, उक्कोसेण वियाहिया । तइयाए जहन्नेणं, तिण्णेवउ सागरोवमा ॥१६२॥

दस सागरोवमाऊ, उक्कोसेण वियाहिया । चउत्थीए जहन्नेणं, सत्तेवउ सागरोवमा ॥१६३॥

सत्तरस सागराऊ, उक्कोसेण वियाहिया । पंचमाए चहन्नेणं, दस चेवउ सागरोवमा ॥१६४॥

बावीस सागराऊ, उक्कोसेण वियाहिया । छट्ठीए जहन्नेणं, सत्तरस सागरोवमा ॥१६५॥

तेत्तीस सागराऊ, उक्कोसेण वियाहिया । सत्तमाए जहन्नेणं, बावीसं सागरोवमा ॥१६६॥

(उत्तरा.अ.३६, सू.१६०-१६६)

□ तत्त्वार्थसूत्रम्— ॥ ३/७ ॥

(१) असंखेज्जा जम्बूदीवा नामधेज्जेहिं पण्णत्ता, केवतियाणं भंते ! लवणसमुद्धा पण्णत्ता ? गोयमा ! असंखेज्जा लवणसमुद्धा नामधेज्जेहिं पण्णत्ता, एवं धायतिसंडावि, एवं जाव असंखेज्जा सूरदीवा नामधेज्जेहिं य । एगे देवे दीवे पण्णत्ते, एगे देवोदे समुद्धे पण्णत्ते, एगे णागे चक्खे भूते जाव एगे सयंभूरमणे दीवे एगे सयंभूरमण समुद्धे णामधेज्जेणं पण्णत्ते । (जीवा. प्रति. ३, उ. २, सू. १८६)

(२) जावतिया लोगे सुभा णामा सुभा वण्णा जाव सुभा फासा एवतिया दीवा समुद्धा णामधेज्जेहिं पण्णत्ता । (जीवा. प्रति. ३, उ. २, सूत्र १८९)

□ तत्त्वार्थसूत्रम्— ॥ ३/८ ॥

(१) जंबूदीवं णाम दीवं लवणे णामं समुद्धे वट्टे वलयागारसंठाणसंठिते सव्वतो समंता संपरिक्खित्ता णं चिद्धति । (जीवा. प्रति. ३, उ. २, सू. १५४)

(२) जंबुदीवाइया दीवा लवणादिया समुद्रा संठाणतो एकविहविधाणा वित्थारतो अणेगविधविधाणा-
दुगुणा पडुप्पाएमाणा २ पवित्थरमाणा २ ओभासमाणवीचीया । (जीवा. प्रति. ३, उ.१, सूत्र १२३)

□ तत्त्वार्थसूत्रम्— ॥ ३/९ ॥

(१) जंबूदीवे २ सव्वदीवसमुद्धानं सव्वब्भंतराए सव्वखुड्डाए वट्टे... एगं जोयणसयसहस्सं आयाम-
विकखंभेणं इत्यादि । (जम्बू. वक्ष.१ सू. ३)

(२) जंबुदीवस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थणं जंबुदीवे मन्दरे णामं पव्वए पण्णत्ते । णवणउतिजोअणसहस्साइं
उद्धं उच्चत्तेणं एगं जोअणसहस्सं उव्वेहेणं । (जम्बू. वक्ष.४ सू. १०३)

□ तत्त्वार्थसूत्रम्— ॥ ३/१० ॥

जंबुदीवे सत्त वासा पण्णत्ता, तं जहा- भरहे एरवते हेमवते हेरन्नवते हरिवासे रम्मगवासे महाविदेहे ।
(स्था. स्थान ७, सू.५५५)

□ तत्त्वार्थसूत्रम्— ॥ ३/११ ॥

(१) विभयमाणे । (जम्बूद्वीप वक्ष.१ सू.१५)

(२) पाईण पडीणायए । (जम्बूद्वीप. सू.७२)

(३) जंबुदीवे छ वासहरपव्वता पण्णत्ता तं जहा- चुल्लहिमवंते महाहिमवंते निसडे नीलवते रुपि
सिहरी । (स्था. स्थान ८, सू.५२२-३)

□ तत्त्वार्थसूत्रम्— ॥ ३/१२ ॥

- धायइखंडे दीवे पुरच्छिमद्धे णं मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणए णं दो वासा पण्णत्ता, बहुसमतुल्ला
जाव भरहे चेव एरावए चेव... धायइखंडेदीवे पच्छिमद्धे णं मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणे णं दो वासा
पण्णत्ता बहुसमतुल्ला जाव भरहे चेव एरावए चेव । इच्चाइ । (स्था. स्थान २, उद्दे. २, सू.९९)

□ तत्त्वार्थसूत्रम्— ॥ ३/१३ ॥

पुक्खरवरदीवइडे पुरत्थिमद्धे णं मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणे णं दो वासा पण्णत्ता, बहुसमतुल्ला जाव
भरहे चेव एरावहे चेव तहेव जाव दो कुडाओ पण्णत्ता । (स्था. स्थान २, उद्दे. ३, सू.१०३)

□ तत्त्वार्थसूत्रम्— ॥ ३/१४ ॥

माणुसुत्तरस्स णं पव्वयस्स अंतो मणुआ । (जीवा. प्रति. ३, मानुषोत्तरा. उद्दे. २, सू.१७८)

□ तत्त्वार्थसूत्रम्— ॥ ३/१५ ॥

ते समासओ दुविहा पण्णत्ता, तं जहा आरिआ य मिलिक्खू य । (प्रज्ञा. पद.१ मनुष्याधिकार सू.३७)

□ तत्त्वार्थसूत्रम्— ॥ ३/१६ ॥

से किं तं कम्मभूमगा ? कम्मभूमगा पण्णरसविहा पण्णत्ता, तं जहा- पंचहिं भरहेहिं पंचहिं एरावएहिं पंचहिं महाविदेहेहिं ।

से किं तं अकम्मभूमगा ? अकम्मभूमगा तीसइ विहा पण्णत्ता, तं जहा- पंचहिं हेमवएहिं, पंचहिं हरिवासेहिं, पंचहिं रम्मगवासेहिं, पंचहिं हिरण्णवएहिं, पंचहिं देवकुरुहिं, पंचहिं उत्तरकुरुहिं । से तं अकम्मभूमगा ।

(प्रज्ञा. पद-१, मनुष्याधि. सूत्र ३७)

□ तत्त्वार्थसूत्रम्— ॥ ३/१७ ॥

(१) पलिओवमाइं तिणि उ, उक्कोसेण वियाहिया । आउट्टिई मणुयाणं, अंतोमुहुत्तं जहन्निया । (उत्तरा. अध्ययन ३६, गाथा-१९८)

(२) मणुस्साणं भंते ! केवइयं कालट्टिई पण्णत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं अंतो मुहुत्तं उक्कोसेणं तिणि पलिओवमाई । (प्रज्ञा. पद-४ मनुष्याधिकार सू.९९)

□ तत्त्वार्थसूत्रम्— ॥ ३/१८ ॥

(१) असंखिज्जवासाउय सन्निपंचिदिय तिरिक्खजोणियाणं उक्कोसेणं तिणि पलिओवमाइं ठिती पन्नत्ता ।

(समवा. सू. समवाय-३)

(२) पलिओवमाइं तिणि उ उक्कोसेण वियाहिया ।

आउट्टिई थलयराणं, अंतोमुहुत्तं जहन्निया ॥ (उत्तरा. अध्ययन-३६, गाथा-१८३)

(३) गब्भवक्कंतिय चउप्पय थलयर पंचिदिय तिरिक्खजोणियाणं पुच्छा ? जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिणि पलिओवमाइं । (प्रज्ञा. स्थितिपद ४ तिर्यगाधिकार, सू.९८)

परिशिष्ट-८ : टीकागतानामुद्धरणानामकारादिक्रमः

पृष्ठ

आकाशस्यावगाहः (अ.५, सू.१८)	९
आज्ञापाय-विपाक-संस्थान....(अ.९, सू.३७)	४
इमा णं भंते ! रयणप्पभा...	४९
औपपातिक-चरमदेहोत्तम...(अ.२, सू.५३)	४३
कतिविहाणं भंते !...(भग. श.१, उ.६, सू.५४)	११
किमिदं भंते ! लोगेत्ति.....	५१
गति-कषाय....(अ.२, सू.६)	२
जीवाजीवौ द्रव्यमिति....(प्रशम० गा० २१०)	५३
तत्राधोमुखमल्लकसंस्थान....(प्रशम० गा० २११)	५३
तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तादिति...(अ.१०, सू.५)	५०
तद्भावाव्ययं (अ. ५, सू. ३०)	२७
तन्वी मनोज्ञा सुरभिः, (अ.१० पृष्ठी आवती १९मी कारिका)	१३
दश वर्षसहस्राणि....(४/४४)	४६
नारक-देवाना....(अ.२, सू.३५)	२
नारकाणां च द्वितीया....(४/४३)	४६
नारकाणां च द्वितीयादिषु,....(अ.४, सू.४३,४४)	२
बह्वारम्भपरिग्रहत्वं च....(अ.६, सू.१६)	२
भवप्रत्ययोऽवधिर्नारक-देवानाम्...(अ.१, सू.२२)	३८
मणुस्से णं भंते ! मणुस्सेसु	१०१
मानुषस्य स्वभाव....(अ.६ सू.१८)	१०५
यथा हि वर्षति देवे प्रत...(बौद्ध आगम)	१४
लोकस्याधस्तिर्यग्, विचिन्त...(प्रशम० श्लो० १६०)	४
लोकाकाशेऽवगाहः....(अ.५, सू.१२)	५०
समर्णी अवगतवेदं, परिहार...(भगवती सू. शतक-२५, उ.६ वृत्तौ)	१००
सम्यग्दृष्टिना तु सर्वलोकः....(अ.१, सू.८)	५
स्वभाव-मार्दवार्जवं च... (अ.६, सू.१८)	१०५

परिशिष्ट-९ : टीकागतपरिभाषा-न्यायानामकारादिक्रमः

पृष्ठ

१. असत्योपाधि यत् सत्यं, तद्वच्छब्दनिबन्धनम्	७३
२. रूढिषु हि क्रिया व्युत्पत्ति... ..	३
३. संज्ञायामुत्तरपदस्य (परिभाषेन्दुशेखर)	५८

परिशिष्ट-१० : टीकागतग्रन्थानामकारादिक्रम

पृष्ठ

१. जीवाभिगम	११३
२. द्वीप-सागरप्रज्ञप्ति	५५
३. देवेन्द्र-नरकेन्द्रकप्रकरण	२४
४. नरकेन्द्रकप्रकरण	४६
५. परिभाषेन्दुशेखर	५८
६. सर्वभुवनकोशा	१०४

परिशिष्ट-११ : टीकागतव्यक्तिविशेषनामानि

पृष्ठ

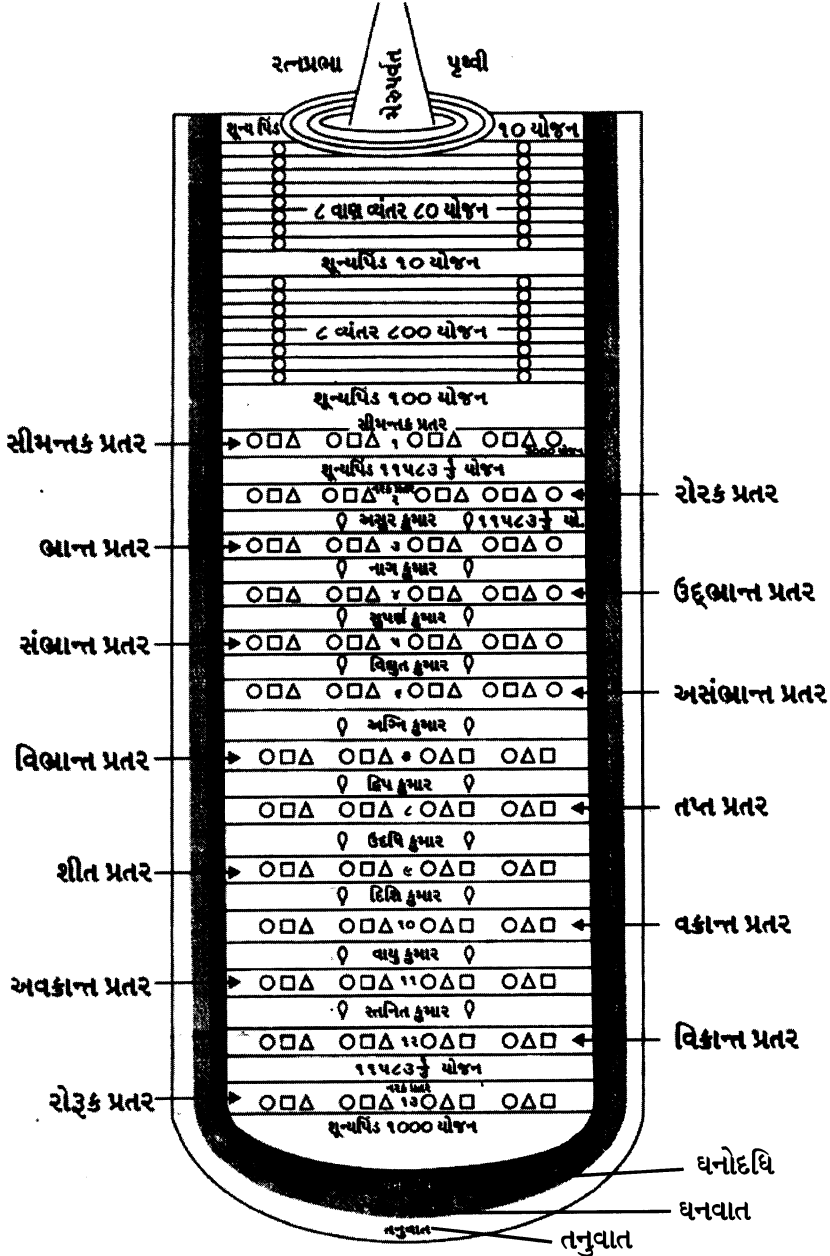
१. मायासूनवीया	१४
२. सावर्णि-सांशपायन-बुद्धादयः	१०४

પરિશિષ્ટ-૧૨ : કેટલાક ઉપયોગી ચિત્રો / કોષ્ટક

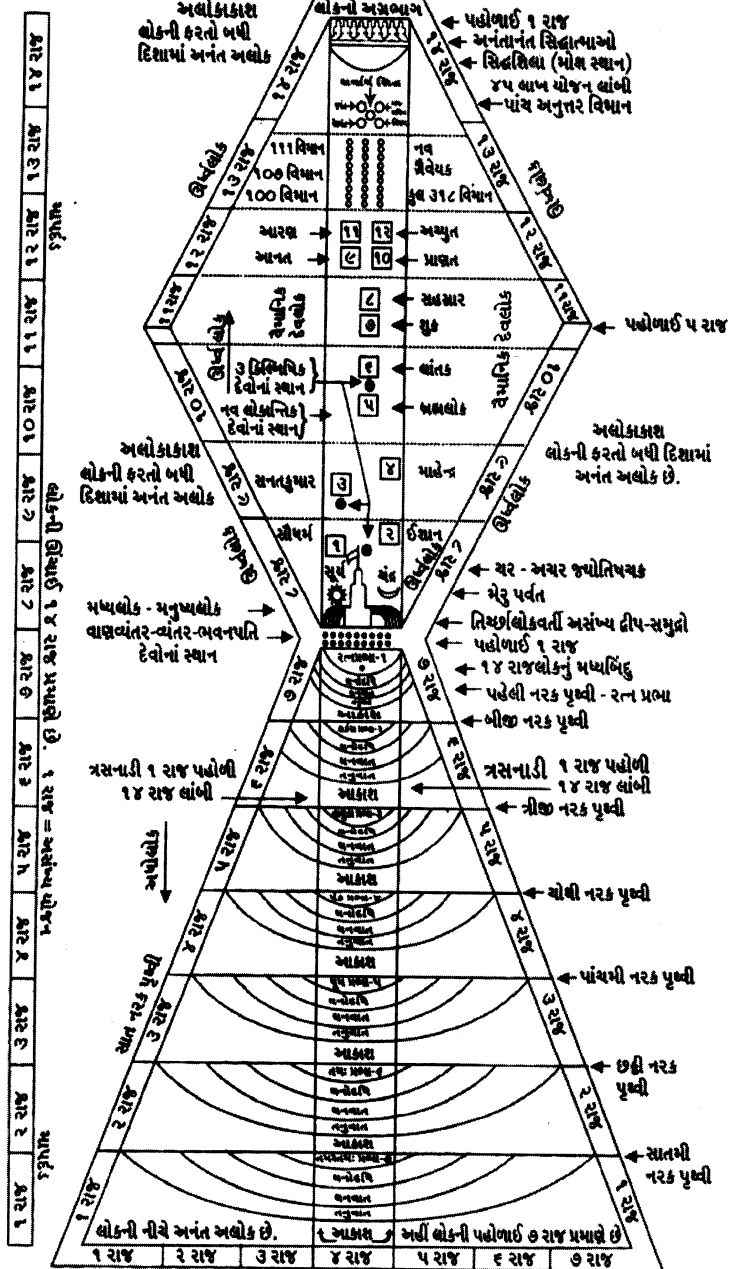
રત્નપ્રભા પૃથ્વીનો ચથાર્થ સંપૂર્ણ દેખાવ

॥ પ્રથમ નરકમાં રહેલા પ્રતરોની વ્યવસ્થા... ॥

ચિત્ર નં.૧
(પૃષ્ઠ-૨૨)

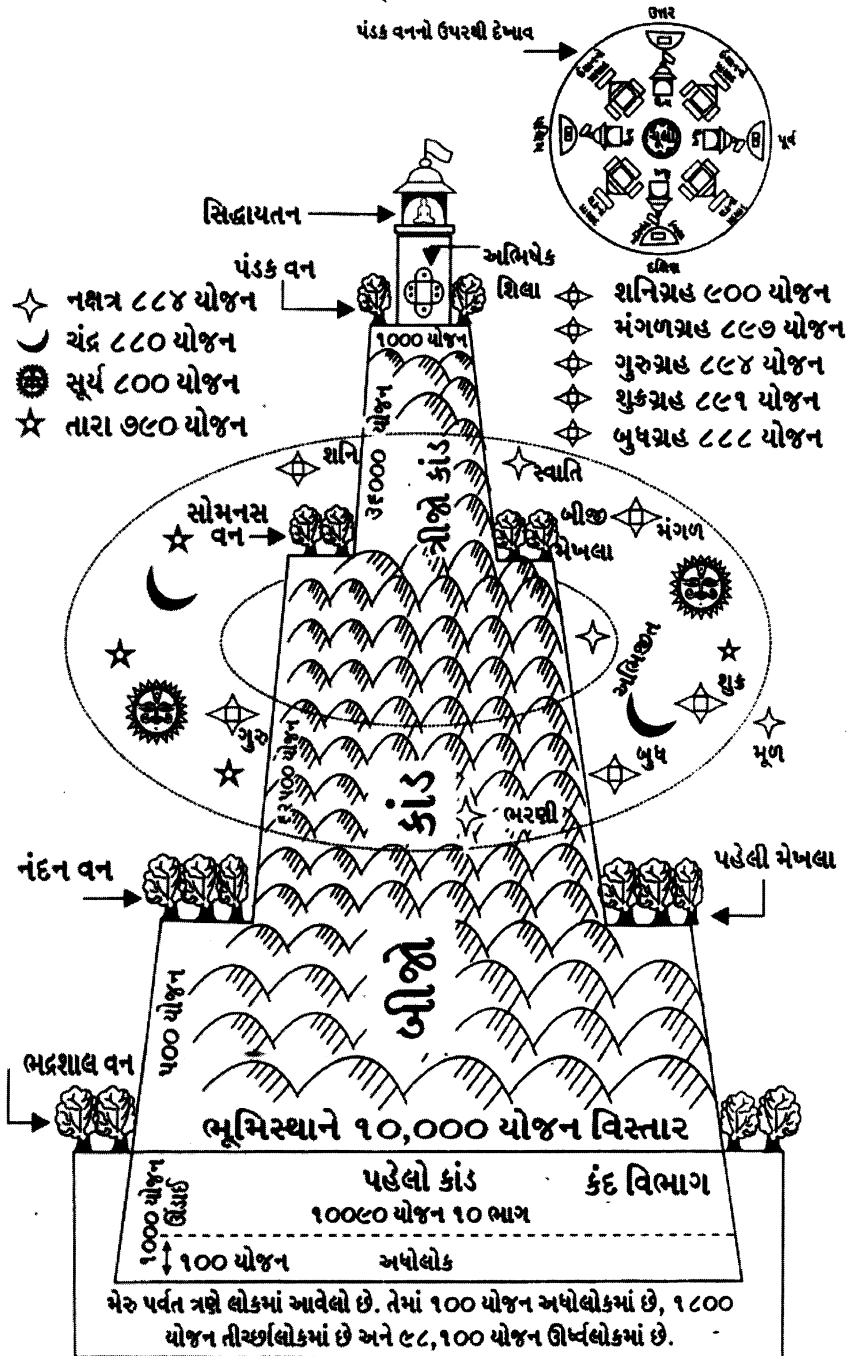

લોકની ઉપર અનંત અલોક

ચિત્ર નં.૩
(પૃષ્ઠ-૬૭)

મેરુ પર્વત અને ગતિશિલ જ્યોતિષચક્ર

ચિત્ર નં.૪

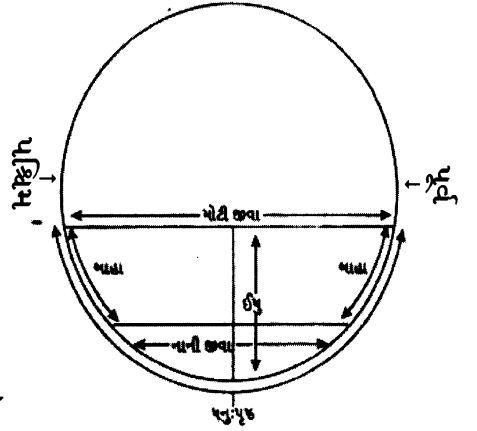
(પૃષ્ઠ-૭૭)

જીવા - પૂર્વ-પશ્ચિમ લંબાઈને જીવા કહેવાય છે.

ધનુઃપૃષ્ઠ - જીવાના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીના વર્તુળાકાર અંતરને ધનુઃપૃષ્ઠ કહેવાય છે.

ઈષુ - જીવાના મધ્યબિંદુથી ધનુઃપૃષ્ઠના મધ્યબિંદુ સુધીના અંતરને ઈષુ કહેવાય છે.

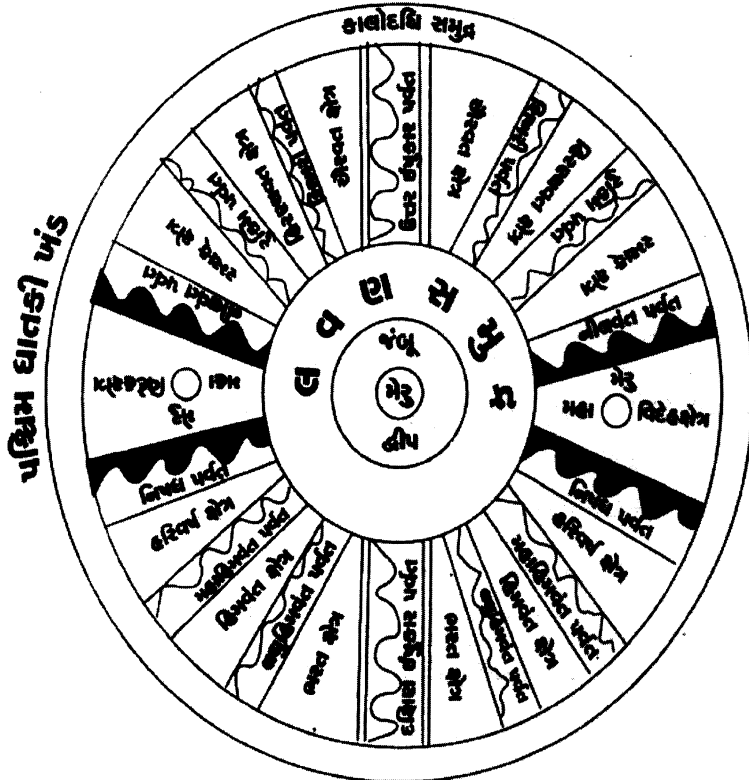
બાહ્યા - મોટી જીવાના એક છેડાથી નાની જીવાના તે જ દિશાના છેડાના વર્તુળાકાર અંતરને બાહ્યા કહેવાય છે.

ચિત્ર નં.૫

(પૃષ્ઠ-૮૭)

બે સમુદ્રોને સ્પર્શિને રહેલા ક્ષેત્રો

ચિત્ર નં.૬
(પૃષ્ઠ-૧૧૮)

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય	
(જીવો)	(આયુષ્ય)
પૃથ્વીકાય	૨૨ હજાર વર્ષ
અપ્કાય	૭ હજાર વર્ષ
તેઉકાય	૩ દિવસ
વાયુકાય	૩ હજાર વર્ષ
પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય	૧૦ હજાર વર્ષ
બેઈન્દ્રિય	૧૨ વર્ષ
તેઈન્દ્રિય	૪૯ દિવસ
ચઉરિન્દ્રિય	૬ માસ
પંચેન્દ્રિય ગર્ભજ જલચર	પૂર્વ કોડ વર્ષ
પંચેન્દ્રિય ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ	પૂર્વ કોડ વર્ષ
પંચેન્દ્રિય ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ	પૂર્વ કોડ વર્ષ
પંચેન્દ્રિય ગર્ભજ ચતુષ્પદ	ત્રણ પલ્યોપમ
પંચેન્દ્રિય ગર્ભજ ખેચર	પલ્યો૦ નો અસં.મો ભાગ
પંચેન્દ્રિય સંમૂર્ણિમ જલચર	પૂર્વ કોડ વર્ષ
પંચેન્દ્રિય સંમૂર્ણિમ ઉરપરિસર્પ	૫૩૦૦૦ વર્ષ
પંચેન્દ્રિય સંમૂર્ણિમ ભુજપરિસર્પ	૪૨૦૦૦ વર્ષ
પંચેન્દ્રિય સંમૂર્ણિમ ચતુષ્પદ	૮૪૦૦૦ વર્ષ
પંચેન્દ્રિય સંમૂર્ણિમ ખેચર	૭૨૦૦૦ વર્ષ

१)	बारसा सूत्र - भाषांतर	(हिन्दी)
२)	कल्पसूत्र - भाषांतर	(हिन्दी)
३)	अष्टाहिका प्रवचन	(हिन्दी)
४)	जैन तत्त्वज्ञान सचित्र भा.-१ (पाठशाळा के लिए)	(हिन्दी)
५)	जैन तत्त्वज्ञान सचित्र भा.-२ (पाठशाळा के लिए)	(हिन्दी)
६)	जैन तत्त्वज्ञान सचित्र भा.-३ (पाठशाळा के लिए)	(हिन्दी)
७)	जैन तत्त्वज्ञान सचित्र भा.-४ (पाठशाळा के लिए)	(हिन्दी)
८)	जैन तत्त्वज्ञान सचित्र भा.-५ (पाठशाळा के लिए)	(हिन्दी)
९)	हेम संस्कार सौरभ (शिविर के लिए)	(हिन्दी)*
१०)	आर्य मर्यादा (बहेनों की शिविर के लिए)	(हिन्दी)*
११)	भक्तियोग (शिविर के लिए)	(हिन्दी)*
१२)	व्रतदीपिका (१२ व्रत) और भव आलोचना	(हिन्दी)
१३)	पंचसूत्र (प्रथम सूत्र) सानुवाद	(हिन्दी)
१४)	उपधान दीपिका	(हिन्दी)*
१५)	नव्वाणु दीपिका	(हिन्दी)*
१६)	अमृत के रम्य बिन्दु	(हिन्दी)*
१७)	बुन्द में समाया समन्दर	(हिन्दी)
१८)	संस्कार सदन/वाटिका आयोजन दीपिका	(हिन्दी)
१९)	दैनिक नियम पत्रक (पाठशाला के लिए)	(हिन्दी)
२०)	महावीर वंदना करे पाप निकंदना (सचित्र) (भाववाही स्तुतिओ)	(हिन्दी)
२१)	नवकार जाप चित्र संपुट	(हिन्दी)
२२)	आहार विचार	(हिन्दी)*
२३)	शब्दों का सफर करे टेन्सन का ट्रान्सफर	(हिन्दी)
२४)	समाधि की समृद्धि	(हिन्दी)
२५)	तत्त्वार्थाधिगम सूत्र सभाष्य सटीक सानुवाद भा.-१	(संस्कृत + गुजराती)
२६)	तत्त्वार्थाधिगम सूत्र सभाष्य सटीक सानुवाद भा.-२	(संस्कृत + गुजराती)
२७)	तत्त्वार्थाधिगम सूत्र सभाष्य सटीक सानुवाद भा.-३	(संस्कृत + गुजराती)
२८)	तत्त्वार्थाधिगम सूत्र सभाष्य सटीक सानुवाद भा.-४	(संस्कृत + गुजराती) मुद्रणालयस्थ
२९)	जैन तत्त्वज्ञान सचित्र भा.-१ (पाठशाला के लिए)	(गुजराती)
३०)	स्तुति दर्पणमां प्रभु दर्शन (भाववाही स्तुतिओ)	(गुजराती)*
३१)	गुरु गौतमनी गौरव गाथा	(गुजराती)*
३२)	जैन आहार विचार भा.-१,२	(गुजराती) मुद्रणालयस्थ
३३)	वांचना परिमल (साधु-साध्वीजी के लिए)	(गुजराती)
३४)	पुरुषार्थना दर्पणमां भाग्यनुं प्रतिबिंब (उत्तमकुमार चरित्र)	(गुजराती)
३५)	गुरु हेम गुण गंगा	(गुजराती)

પ્રકાશક
શ્રી ફોર્ટ જૈન સંઘ, મુંબઈ